128
7

अथ

अलंकारचान्द्रिका (कुवलयानन्द व्याख्या।)

श्रीमतत्सदुपाख्य वैद्यनाथसूरिविरचिता।

Alankar chandrika.

अलंकार चान्द्रिका

कुवलयानन्द टीका प्रारंभः।

दर्शनीयं:

श्रीमहागणपतयेनमः॥ श्रीशारदायैनमः॥ श्रीगुरुभ्योनमः॥ श्रीवेंकटेशायनमः॥ ॥श्रीरामायनमः॥ श्रीरस्तु॥
अनुचिंत्य महालक्ष्मीं हरिलोचनचंद्रिकां॥ कुर्वे कुवलयानंदसदलंकारचंद्रिकां॥१॥ चिकीर्षितावघ्नसिध्यर्थं इष्टदेवतां स्तौति
॥ अमरीति। अत्र चरणमेव पंकजमिति मयूरव्यंसकादिसमासाश्रयणात्परिणामालंकारः। चरणे आरोप्यमाणस्य पंक
जस्यारोपविषयचरणात्मना परिणतिं विना दुरितदूरीकरणक्रियायां स्वातंत्र्यासंभवात्॥ परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयी विषया
त्मनेति तल्लक्षणात्। ननु पंकजमिव चरणमिति पूर्वपदार्थप्रधानमुपमितसमास एवास्त्विति शंक्यं। अमरीणां कबरी
भारस्य केशपाशस्य संबंधिनी सौगंध्यलोभात् संस्पृष्टाया भ्रमरी तया मुखरीकृतमिति विशेषणस्यानुगुण्याभाव
त्। तस्य पंकजगतत्वेनैव प्रसिद्धेरिति। एतद्विशेषणावगतेन च पादपतनेनाप्ति युज्यमाना गौरीविषया रूढरागनारति
कविगतां पुष्णातीति प्रेयोलंकारो बोध्यः॥ परस्परेति। प्राचौ पुरातनौ तौ जायापती अर्थादुमामहेश्वरौ स्तुमः॥ किंभूतौ।
प्रपंचस्य जीववर्गस्य मातापितृरूपौ निरुपाधिकृपाश्रयत्वाद्धितोपदेष्टृत्वाच्च। तथा परस्परसंबंधिन्या तपःसंप
त्तेः फलवद्भावरितं परस्य स्वरूपं ययोस्तौ। अत्र परशब्दस्य क्रियाविनिमयविवक्षायां कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वा
च्ये इति वार्त्तिकेन द्वित्वे असमासवद्भावे पूर्वपदस्थस्य सुपः सुर्वक्तव्य इत्यनेन सुपः स्वादेशे च परस्परशब्दसिद्धेः

पार्वतीतपःसमृद्धिफलायितः परमेश्वरः परमेश्वरतपःसंपत्फलायिता च पार्वतीत्यर्थो लभ्यते॥ तपःसंपत्तेश्च फलं निरति
शयानंद इति तद्रूपमया परस्परं परमप्रेमास्पदत्वलक्षणः शृंगारो व्यज्यमानः सौभाग्यातिशयं जनमुखेन शिवयोः सर्व
प्रकर्षेण वर्णयंतीति सहृदयैराकलनीयं भानापितरावितिरूपाकाष्ठा मुक्तोपमयोः संसृष्टिः। परस्परं चोपमयोः फला
यितेत्येकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकर इति दिक्॥ संप्रति प्रतिपादयिषितानामलंकाराणां व्युत्पत्तेः स्वतोपुरुषार्थतया
फलत्वायोगात्तस्या रसास्वादौपयिकत्वेन फलत्वं प्रेक्षावतां प्रकृतग्रंथप्रवृत्तये सूचयितुं शृंगाररसाधिदैवतं श्रीकृष्णं प्र
तिरसास्वादनं प्रार्थयंते। उद्घाट्येति। स मुकुंदो मे मह्यं शश्वद्वंशध्वनिकर्णकौ वरणतया सदा प्रेमानंदेयो विगलितवे
द्यांतरमानंदो रसो वै स इति श्रुतेः रसपदाभिधेयं दिशात् ददात्वित्यर्थः। यथाश्रुतमुक्तिप्रार्थनायाः प्रकृते संगत्यापत्तेः सक
यो धन्यैर्महामहिमपुण्यशालिभिर्नारदादिमुनिप्रियैर्गकुलया योगकौशलेन हृदयाब्जस्य उदरे रसो मध्यवर्तिनो हृद
यपुंडरीकस्य कोशं मुकुलं अधोमुखतया विद्यमानं उद्घाट्य के आपाणायामेन ऊर्ध्वमुखं कृत्वा चिरात् बहुकालं यथा स
स्यात्तथा धेयत्यमाणोऽपि रामकृष्णाद्यभिमतमूर्तिर्ध्यानगोचरीक्रियमाणोपि परिपूर्णरूपमस्य तयाष्टतोऽपरिछि
न्नब्रह्मरूपः अविरतं निरंतरं मुक्तिदशायां स्फुरति प्रकाशतामिति विरोधालंकारः। औपासनिकरूपस्य कल्पितत्वे
न च तत्परिहारः। अथवा योगिभिः सिरस्थ चिंत्यस्वरूप इति महात्म्यातिशयवर्णनं। अत्र योगिगम्यभगवद्विषयकरति

७ स्तानतिष्ठचमत्कृतिजनकतायांविषयितया शब्दार्थयोरवच्छेदकत्वे नेतियावत् ७। अर्थालंकारेषु २
७ तयोः अनुप्रासादिविशिष्टः शब्दः चन्द्रोपमादिविशिष्टमुख्यविशेष्यः तयोः विशेष्यत्वो[illegible]भूतस्य स्वर्थः॥ तन्निष्ठा तादृशाधनिष्ठा या वच्छेदकता ३।७

॥२॥ सावयस्यकविगततत्प्रत्ययगतयाऽ योलंकारस्मुकुंदपदश्लेषमूलश्चनिधि विशेषोपमाध्वनिश्चिकीर्षितस्यग्रंथस्यप्र
योजनाभिधेयेप्रदर्शयति। अलंकारेष्विति। एतच्चोपमयादयः अलंकारेषु पमादिषु विषयेबालानामव्युत्पन्नानांते
ष्ववगाहनस्यव्युत्पत्तेः सिद्धयइत्यर्थः। तेषांयेलक्ष्यलक्षणेतयोःसंग्रहइतिनित्यसापेक्षत्वात्समासः। लक्ष्यमुदा
वं हरणं अलंकारैस्सरस्वादि भि[illegible] अयं यभिन्नत्वे सतिशब्दार्थोन्यतरनिष्ठायाविषयितासंबंधा
वच्छिन्नाचमत्कृतिजनकतावच्छेदकतातद्व[illegible]च्छेदकत्वं अनुप्रासादिविशिष्टशब्दज्ञानादुपमादिविशिष्टा
अनुप्रासोपमादिषु ८ र्थज्ञानाच्चमत्कारोदयात्तेषुलक्षणसमन्वयः। शब्दार्थयोर्ज्ञाननिष्ठचमत्कृतिजनकतायांविषयितयावच्छेद
कत्वेनतद्विशेषणीभूतानुप्रासोपमादेस्तन्निष्ठावच्छेदकत्वात्। रसवदाद्यलंकारसंग्रहायद्वयोपमादिवार कतावच्छेद ५
णायचसंदिग्धयगर्भस्तत्वेनोपादाने। परकीयग्रंथापहारशंकानिरासायाह येषामिति। येषामलंकाराणां ॥
चंद्रालोके। चंद्रालोकाख्यग्रंथे। तएवेत्यनंतरंलिख्यंतइतिशेषः। तत्र [illegible]ता नामपिकेषांचिदलेखनाल
यइत्युक्तं॥ यथानंतरश्लोकस्योत्तरार्धे। तत्रैवेदृश्यते॥ हृदयेखेलतोरुच्चैस्तन्वंगीस्तनयोरिवेति। स्वयंत्वँन्य ॥२॥
द्विविरचितमिति। एवंच तदीयत्वेनकथनादाशंकानिरासः। संप्रत्यर्थालंकारेषुनिरूपणीयेषुबहुत्वाले

७ तन्निष्ठचमत्कृतिजनकतावच्छेदकतात स्यांअवच्छेदकत्वादिस्वर्थः।७

वंसर्गेणावगाहनमिवशाब्दस्येत्यर्थः। एवमयंयेधात्वर्थस्यसमानाधिकरणोधर्मोविरुद्धोनिवाच्यः। तदाश्रयत्वस्यसमोधर्मत्वेन
स्यतथात्वस्यैवविरोधोपात्तत्वेनविरोधाभावात्। नथासतितत्रैवकुतोनसादृश्यान्वयइतिचेन्न। धात्वर्थनिष्ठविशेष्य
तानिरूपितप्रकारतासंसर्गेणशाब्दबोधेविशेष्यतयोपस्थितेर्धर्थोपस्थितेर्हेतुत्वात्। नचनिपातार्थाभिन्नवृत्तित्वेनप्र
कारताविशेषणीयेतिवाच्यं। घटोनपश्यतीत्यादौघटोनिनाभावस्यकर्मतासंसर्गेणदर्शनेन्वयापत्तेः। यदितुधात्व
र्थेपितात्पर्यवशात्सादृश्यान्वयोनुभवसिद्धस्तदाधात्वर्थनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतासंबंधेनान्वयबु
द्धिंप्रतिनञ्जन्योपस्थितेःप्रतिबंधकमात्रंपरिकल्प्यघटोनपश्यतीत्यादौपूर्वोक्तान्वयबोधोनिराकरणीयइतिदि
क्॥ ॥एवमरविंदमिवसुंदरंवदनमित्यादावरविंदादिनिरूपितसादृश्यस्यप्रयोजकतासंसर्गेणसुंदरपदार्थैक
देशेपिसुंदरत्वेअनुभवबलादन्वयस्तत्रहिसिद्धस्यवाभेदेनप्रवादे॥ इत्थंचारविंदनिरूपितसादृश्यप्रयोज
कसौंदर्यवदभिन्नंवदनमित्यन्वयबोधः। अरविंदसुंदरमितिसमासेत्वरविंदपदेनअरविंदनिरूपितसा
दृश्यप्रयोजकंलक्ष्यते। तस्याभेदेनपदार्थैकदेशेसौंदर्येन्वयेति। एवंचारविंदनिरूपितसादृश्यप्रयोजकाभिन्नसौं
दर्यवदभिन्नंवदनमित्यन्वयबोधः। सादृश्यस्यनिपातार्थतयाभेदेन
एकदेशान्वयायोगादरविंदपदमेवलक्षणयासर्वार्थबोधकं। सुंदरपदंतुतात्पर्यग्राहकमित्येके। अरविंदमिववदनमित्यत्रअरविंदमि

नामार्थान्वयेबाधकाभावात्। अरविंदमिवभातीत्यत्रभातेर्ज्ञानार्थत्वेअरविंदपदस्यअरविंदनिरूपितसादृश्य
प्रकारकज्ञानविषयेलक्षणा। तस्यचाभेदेनमुखादावन्वयः। शेषंतात्पर्यग्राहकं। पूर्वोक्तसादृश्यस्येवप्रका
रितासंसर्गेणधात्वर्थेन्वयः। अत्रैवसौंदर्येणेतिधर्मोपादानेतृतीया र्थस्यप्रयोजकत्वस्यसादृश्येन्वयात्सौ
दर्यप्रयोज्यारविंदनिरूपितसादृश्यप्रकारकज्ञानविषयइतिबोधः॥ आद्यकल्पेतुअरविंदपदमेवसर्वा
र्थबोधकं। तात्पर्यग्राहकमितिध्येयं। इयंचसादृश्यस्यपदार्थांतरत्वमतेशाब्दबोधरीतिरुपदर्शिता॥
तस्यसमानधर्मरूपत्वेतुचंद्रइवमुखमित्यादौचंद्रवृत्तिधर्मवन्मुखमितिबोधः। अत्रैवाल्हादकमितिसमानध
र्मोपादानेइवार्थस्यधर्मस्याल्हादकत्वेपदार्थैकदेशेन्वयः। तदसहिष्णुतायांतुचंद्रनिष्ठाल्हादकत्ववतिआल्हा
दकपदस्यलक्षणा। चंद्रादिपदंतात्पर्यग्राहकं। चंद्रसदृशमित्यत्रार्थैकदेशेसादृश्येचंद्रान्वयःसंबंधिकत्वात्स
दृशपदंवाचंद्रसादृश्यविशिष्टेलाक्षणिकं। अत्रैवाल्हादकत्वेनेत्युक्तावभेदस्तृतीयार्थस्तस्यचसदृशपदार्थैकदे
शेधर्मेन्वयस्तथाचाल्हादकत्वाभिन्नचंद्रवृत्तिधर्मवदभिन्नंमुखमितिबोधः। सदृशपदमेववासर्वार्थबोधकमि
तितात्पर्यग्राहकमित्येवंविधाअन्वयसरणिःश्रेणयस्तत्रतत्रव्युत्पत्तिनिपुणैरनुसंधेयाइत्यलंप्रसक्तानुप्रसक्त्या

॥४॥ नुप्रसक्तेपरिचिंतनेन। पूर्णोपमेती त्यनंतरमालंकारिकैरितिपूरणीयं। तत्त्वंचविशेषतउपात्तशब्दशक्तिप्रतिपादितो
पमानोपमेयकत्वे विशेषितः। शब्दोपात्तसमानधर्मकत्वे चसति विशेषणीभूतोपमावाचकत्वे च निरूढशब्दगम्यत्वे। स्व
ति पदमुपमापरंनुपमानलुप्तायामपिलक्षणयोपमानप्रतीतेस्तद्वारणाय। १ कौति। उपमेयलुप्तायांस्मरवध् तः
यंतीत्यादौवात्मनेउपमेयस्याध्याहृतेनात्मनामितिशब्देनबोधनाद्दुपात्तेतिशब्दविशेषणं। एवमपितन्वीत्यने य
ननात्रोपमेयस्याध्याहृतेकाचस्यसदृशंनदृश्यतइत्येवंविधायांलुप्तोपमायामुपमानस्यसदृशपदोपात्तत्वा
द्विशेषतइति। उपमेयोपमानतावच्छेदकरूपेणेत्यर्थः। धर्मलुप्तायामप्युपमावाचकेनसामान्यतोधर्मस्योपा
त्तत्वाद्विशेषितइति उपमाप्रयोजकतावच्छेदकरूपेणेत्यर्थः। वाचकलुप्तायामपिलक्षणयोपमानादिपदेनो क
पमावगमात्तद्वारणायविशेषितः। स्वनिरूढेति। उपमायांचनिरूढाइववद्यथाशब्दाइत्यौक्षिप्तकौकिसंयहीत वरुघ
रूप द्युवादयः। अत्रनिपातस्यैवादेस्सैधरणाक्रियांप्रत्यकरणामन्यथाशरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन्नूरसा निर्मै
वेत्यादावुस्रादिपदोत्तरतृतीयादिसंगतिः। उस्रादिरुधरणक्रियांप्रत्यकरणत्वात्। इवार्थसादृश्यान्वयित्वेनकरण ॥४॥
भूतशरविशेषणत्वाभावाच्चाद्योतकत्वेतूस्रादिपदस्योस्रसदृशपरतयोस्रसदृशैश्शरैरितिशरविशेषणत्वेनतृतीया
उपसर्गवद्द्योतकत्वमेव। कथमन्यथाशरैरुस्रैरिवोदीच्यावुद्धरिष्यन्नसानिवेत्यादावुस्रादिपदोत्तरतृतीयादिसंगतिः। उस्रादिरु

कारघटकतयाप्रसिद्धतयाचप्रथममुपमालंकारंलक्षयति। उपमेति। अयंचलक्ष्यनिर्देशः। शेषंलक्षणं। सा
दृश्यस्यलक्ष्मीश्चमत्कृतिविशेषजनकतानद्विशिष्टंसादृश्यमितियावत्। धर्मधर्मिणोरभेदोपचारात्॥ लक्षणंच
न द्वयत्रेति। यत्रकाव्येचमत्कृतिवैसदृशमित्यर्थः। तत्रशक्तिलक्षणान्यतरस्यैसहकारेणबोधकत्वसंबंधेन। उपमानमिति स्व
कगुणंचंद्रादि। उपमेयंवर्ण्यमानंकामिनीवदनादि। सहृदयः। काव्यभावनापरिपक्वबुद्धिः॥ अन्यस्यमर्यादाप्र
तीतिनियमरूपाययासाव्यंजनेत्यर्थः। अत्रोपमानोपमेययोरितिस्वरूपकथनं। नतुलक्षणांतर्गतंव्यावर्तनीयाभा
न वात्। आत्माश्रयापादकत्वाच्च। उपमानोपमेयत्वयोरुपमाघटितत्वात्। एतच्चाग्रेव्यक्तीभविष्यति। इदंचालंकारत्वेसति
साहृश्यत्वमुपमालंकारलक्षणंबोध्यं। एवमग्रेप्यधिकारप्राप्तमलंकारत्वंविशेषणंबोध्यं। हंसीत्यादि। अत्रनावादिवार्थे
साहृश्येनिरूपितत्वसंसर्गेणहंस्यादेरन्वयः। साहृश्यप्रयोजकत्वसंसर्गेणस्वर्गगावगाहनाश्रयत्वरूपेसाधारण
धर्मेतस्यचस्वरूपसंबंधेनकर्तरिसाहृश्यस्यनिपातार्थतयानामार्थप्रतिसाक्षात्संबंधेनविशेष्यत्वेविशेषणत्वेचबा
धकाभावात्। तयाचहंसीनिरूपितसाहृश्यप्रयोजकस्वर्गगाकर्मकावगाहनाश्रयत्ववतीकीर्तिरितिबोधः। नचै

ति।गुणदोषाविति।गुणदोषावर्यांत परस्य गृह्णन् जानन्नबुधः॥ पंडितः॥ पूर्वपूर्वेति हिष्टंगुण।शिरसा श्लाघते आंदो
लितेन।शिरसात्र शिनेद्यति।परोपरतो निंदिष्टदोषं कंठे नियच्छतीति निरूप्य।धिवा वेकंठाद्बहिर्नोद्गाटयतीत्यर्थः॥
कद्रवइंदुक्ष्वेडौ।चंद्रगरलेण पन्नुपदं।बंधु इश्वरो हयद्वासो पिहितं वंचंद्रं शिरसा श्लाघ्यते तेन तत्पूर्वकं धारयति
पश्चगरलं कंठे नियच्छतीत्यायती।ति क्ष्वेड स्तु गरलं विषमित्यमरः॥।शंकते।अत्र यद्यपीति।साधारणत्वे नाभि
मतो धर्मः॥गृण्हन् शिरसा श्लाघते पूर्वमित्यादिना कोयद्यपिनैकोनसाधारणदृ इतियोजना।गृण्हन्नित्यादिनो
क्तएकोपिधर्मः॥साधारणोनेतिवा।यथाश्रुते साधारणस्यसाधारणत्वभावो सगतत्वापत्तेः॥।साधारण्याप्रसा
वे हेतुः॥।उपमान इत्यादेरस्य इति सेदादिदृष्टेनोक्तः॥समाधत्ते॥ तथापीति।वस्तुगत्यासाधारण्याभावेपीत्यर्थः॥
यथाक्रमं चंद्रयोगिरलदोषयोश्चेत्यर्थः॥बिंबप्रतिबिंबभावेन प्रतीयमानसादृश्यरूपेणोपमेयधर्मयोर्भि
न्नयोरपात्तत्वरूपेणासेदात्॥ अभेदाध्यवसायात्॥एतत्साधरणधर्मतेत्यर्थतेनेनाभिवतोज्ञानादित्यादिना शिरसाव
हनाभिवादनयोः॥कंठस्थापनतद्बहिरनुद्घाटनयोश्च संग्रहः धरण्हन्नित्यादिना च शिरसा श्लाघते कंठे नियच्छतीत्य
नयोः संग्रहः॥ अभेदाध्यवसायइतिअभेदाध्यवसायादाहर्यनियादित्यर्थः॥साधारणधर्मतेति।साधारणधर्मत्वा।भि
ध्य १ स्याध्य श्रे

मानीविषयतेत्यर्थः॥ पूर्वस्मात्।पूर्वोदाहरणात् इतिविशेषइत्यन्वयः॥न चैवं साधार्म्यप्रतीत्युपपादनेप्रिव स्तात्तद
भावात्कथमुपमालक्षणे समन्वय इतिवाच्यं।चमत्कारविशेषप्रयोजकसाधारणाध्यवसायेविषयधर्मत्वस्यैवोपलक्ष
णात्मित्यभिप्रायादिति।लोके बिंबप्रतिबिंबभावव्यपदेशस्य गगनजलाशयादिगत चंद्रादिविषयतयाप्रसिद्धेः॥कथं
प्रकृते तद्व्यपदेश इत्याशंकमाह।वस्तुन इत्यादि बिंबप्रतिबिंबभावपदवाच्यमित्यर्थः॥अत्र भिन्नयोः॥तथाध्यवसित
योः॥पृथगुपात्तयोरित्यर्थः॥बिंबप्रतिबिंबभाव इति।बिंबप्रतिबिंबभावपदवाच्यइत्यर्थः॥समासगा नयन्नितिस
केन इत्यर्थः॥पूर्णायामुपमानादिसमग्रतोप्रसिद्धेस्तद्विपरीतायां लुप्तोपमायां सर्वलोपनियमाशंका नियरासाय लक्ष्यपाद
देकेविमृजते।वर्णेत्यादिना।वकारोवाशब्दार्थतदनंतरं लोपइत्यध्यायार्थः॥एवं चेतरेतरयोगाविवक्षयावर्ण्यस्यापमान
स्य धर्मस्योपमावाचकस्य वालोपेऽन्यतमानुपादाने लुप्तोपमा सा च एहैत्यनुपात्तैदानेरष्टधा।भिभिन्नपूर्वपराख्यां लु
प्तेभवति।तदीयान्युदाहरणानि अग्रेतोवाचकलुप्तोपमेयादीनामिति वस्तुतो लाघवात्पूर्णा।भिन्नत्वं लक्षणं बोध्यं।ल
क्षणावाक्यगतं क्रममुपेक्ष्योदाहरणक्रमानुसारेण विभागदर्शितायथेत्यादि।वाचकलुप्तेति।वाचकैवानुपूर्व्यविशेषवत्त
योपमाबोधकत्वेन निरूढलक्षणाया अभिप्रेत्य अनुपूर्व्यविशेषवत्तया प्राप्तविशेषस्यतद्बोधनात्॥शास्त्रकृत इति।शास्त्र
१ त्वात्तत्र शक्त्या निरूढलक्षणया चात्र द्यपि वा देहीति यं तु सु हृत्पदादेरिति।तदभावात्तडिद्गौरीत्यादौ वाचकलोपः।समासा
निरूढ

स२

कर्पूरंतीत्यत्रेति। अत्र सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्य इत्यनेन विहितः क्विप् लुप्तोपि स्मर्यमाणो धर्ममात्ररूपं आचारं बोधयति थं
पदं कर्पूरैर्वलक्षणायां कर्पूरस्येवाचरणस्य तस्य व्यतिरिक्तत्वे पूर्ववत् प्रयोजकतासंसर्गेणाचारेन्वयो धर्मरूपत्वेपि देने। वस्तुतस्तु क्विपू
लोपो प्रतिसेधांनेपित थोबोधात् कर्पूरादिशब्दा एव कर्पूरादिसादृश्यप्रयोजकाभिन्नतत्वादृश्याभिन्नौं चारं लक्षयंतीति युक्तो। ने वा
नुवाचकस्यैवादेरनुपादानाल्लोपो युक्तः। साधारणधर्मत्वेस्य स्वाचाररूपस्य क्विपुपात्ततया कथं लोपस्तत्राह। कर्पूरवदेनंदात्म
कारारार्थस्य क्विप इति। कर्पूरस्येवेतीवार्थे वतिः आनंदात्मकः जनकतासंबंधेन वस्तुगत्यौ आनंदस्वरूपोपचारस्तद्बोधकस्ये य
त्यर्थः ननु क्विप् लोपाज्ञाने आचारप्रतीतेः कर्पूरादिपदानामेव तद्बोधकत्वपक्षे कथं धर्मलोपः संगमनीय इति चेतू अत्राप्रा
चः एवमपि तद्वाचकतया विहितस्य क्विपो नोपात्त लोपव्यपदेशः अत एवात्र समानार्थकः क्यचू नोपात्तः तस्यो लुप्त
त्वादित्याद्युः न चास्तु धर्ममात्ररूपस्याचारस्योपादानेपि आनंदत्वादिविशेषरूपेणानुपादानाद्धर्मलोपो युक्त एव। अत्र
न्यथा इदं तुल्यास्येत्यादौ धर्मलुप्तोदाहरणत्वैसंगतत्वापत्तेः न चैवं क्यजादावपि धर्मलुप्तत्वादि निवाच्यमिष्टापत्तेरि
मंत्री त्याहुः। स्मरवधूयंत्येति। ननु प्रमा... नाधारादिति कर्मभूतादुपमानादाचारे क्यचो विधानात् स्मरवदेधूयंतीमिवाचरं मि
मे तीत्यैव गम्ये ... थानमव्यावेति कथं निर्णयस्तत्राह विशेषणेति। इत्यनुरूपावरणस्य कांतिकरणकत्वरूपविशेषणसाम
र्थ्यादित्यर्थः। कांतिस्वरसतः स्वीयत्वावगमादिति भावः। न चात्मउपमेयस्य तद्वीपदेनोपादानात्कथं लोपइति वाच्यं

१७ दो३ ने नै

...पमेययोरपि तस्यां लिंगसंख्याविभेदेपि ह्युपमानोपमेयता। विभक्तिः पुनरेकैव उपमानोपमेययोरित्यनुशासनस्य सत्वेनोप
मान
रिति दिसंगतिः वैय्याकरणमतं तु तनादरणीयं तु पास्यते गुरुरित्यादौ धात्वर्थस्मिन् क्रियाया आकर्मकतया कर्मलुप्तकारानुप
पत्तिरूपबाधकस्योपसर्गवाचकताभिवेवादिवादिवाचकतया मक्षावेन दृष्टांतवैषम्यस्फुटत्वात् विशेषणविशेष्ययोः स
मानविभक्तिकतायां विशेषणेपास हैकार्थ्येपि वचनत्र विशेषणं। तत्र लिंगाद्यः प्रायो विशेष्यस्याविशेषण इत्यनुशासनस्य
वोपत्वेनोपमानोपदोत्तर तृतीयादेः साधुत्वाथतयोपपत्तेश्च तस्माद्वाचकत्वमेवो वादीनां युक्तं चैतन्नू। अव्ययसंलीलंका क
रिकसमंतस्येव शब्दप्रयोगे श्रोतीत्वस्यदतजालांजलित्वापत्तेः रूढिप्रयोजनयोरन्यतरस्याभावेन चंद्रादिपदेन चंद्र
सदृशलक्षणायां निषिधलाक्षणिकत्वरूपनेयार्थत्वदोषापत्तेश्च। अपि च इवादेर्द्योतकत्वनये चंद्रोपमानस्य पदार्थै दे
कदेशतया तत्र साधारणधर्मान्वयानुपपत्तिः तस्योपमेयमात्रान्वयांगीकारे च लिंगवचनभेदस्य दोषत्वानुपपत्तिरिति
दिक्। उपमानेत्यादि उपमानत्वं चोपमानिरूपकत्वेन विवक्षितं तदाश्रयत्वेन विवक्षितत्वं चोपमेयत्वं साधारणत्वं च धर्मस्य
प स्वारसिकमौपचारिकं वेंबप्रतिबिंबभावकृतं श्लेषकृतं वस्तुप्रतिवस्तुभावेन समासाश्रयेणेन चेत्यनेकधा त्रिमीमांसायां प्रपं वि
चितं। तत्र स्वर्गंगावगाहनस्यतयात्वमौपचारिकं कीर्तेस्तस्य स्वारसिकत्वाभावात् ...पादानादिति वास्तविकस्योपादानेवि
द्वैशः इतरेषां तु शब्देन प्रतिपादनं तदिति विवेचनीयं साधारण्यप्रकारविशेषोपदर्शनायोदाहरणांतरमाह। यथावे

मुपमानद्वयावगम इति वाच्यं । अनुसवानुसार्यनुशासनेन व्युत्पत्तिवैचित्र्यस्य स्फुटं प्रतिपत्तेरिति । एवं द्वयोरूढत्वात्पदार्थं व्याख्या
यतत्रोपमानलुप्तादौ चतुरो भेदान्प्रदर्शयितुमाह । तत्र काकतालीयेति । काकागमनतालपतनरूपोपायः समागम
स्तद्रूपस्येत्यर्थः । इदं च काकागमनमिव तालपतनमिवेति महासाध्यविग्रहवाक्यविरोधशंकापरिहाराय तं । समागमस्य ता
दृशक्रियाद्वयाभिन्नत्वेनोक्तयुक्त्या तस्योक्तार्थ एव पर्यवसानात् । विशिष्टोपमाया विशेषणोपमावगतिवत्समागमोपमाया
मपि तद्वत्संवाक्यं येयं यथायोगं गम्यमानमुपमामभिप्रेत्य महासाध्यकृतां तादृशविग्रहवाक्यप्रणयनमित्याशयः । ध
र्मस्यानुपादानमिति । तत्र यानेत्रभवत्किं ब्रवीमि नेति पाठ इति भावः ॥ ॥ इति श्रीमत्तत्सद्रूपारव्यरामभट्टसूरिवरात्म
जवैद्यनाथविरचितायामलंकारचंद्रिकायां कुवलयानंदटीकायामुपमाप्रकरणं संपूर्णं ॥ यद्यपि मानिरूपणानंतरं
तन्मूलालंकारेषु संभवत्सादृश्यादुपमेयोपमैव प्रथमं निरूपयितुमुचितान्वारोपितसादृश्यनिबंधनोनन्वयस्तथा
पि द्वितीयसदृशव्यवच्छेदकफलकतया तृतीयसदृशव्यवच्छेदफलिकामुपमेयोपमामपेक्ष्य शीघ्रोपस्थितिकमभि
प्रेत्य प्रथमं निरूपयति । उपमानोपमेयत्वमिति । उपमानत्वमुपमेयत्वं चेत्यर्थः । द्वंद्वोत्तरश्रूयमाणत्वात् । विवक्ष्यत इति
शेषः । एवं चैकस्यैव वस्तुनो यदुपमानत्वमुपमेयत्वं च तत्स्यात्तदनन्वय इत्यन्वयः । असंभवशंकानिरासाय मध्ये
उदाहरणोक्तिः । ननु उक्तलक्षणस्य गणिनि रविमतिर्मतिरिव चेष्टेत्यादिरशनोपमायामतिव्याप्तिः । तत्र मत्यादेरेकस्यैव

१ च विवक्ष्यत एकपदस्यावृत्तिकल्पनाया इत्यंतरशनोपमा

वस्तुन उपमानत्वस्योपमेयत्वस्य च वर्णनात् । अथैकस्यैव वस्तुनो यदेकनिरूपितमुपमानत्वमुपमेयत्वं चेत्येकनिरूपितोपमानोपमेयत्वविरहान्ना
तिव्याप्तिरित्युच्यते तदा खमिव जलं खमित्युपमेयोपमायामतिव्याप्तिः । तत्र मैत्र्यादेरेकस्यैकस्यैव वस्तुनो गगनस्य एकजलनिरूपि
तस्योपमानत्वस्योपमेयत्वस्य चावर्णनादिति चेन्मैवं एकस्यैवेति विरोधद्योतकेवकारबलेन स्वाश्रयनिरूपितयोरुपमानो
पमेयत्वयोर्लाभेन व्याप्तिप्रसंगाभावात् । अस्ति हि इंदुरिवेत्यनन्वये उपमानत्वमुपमेयत्वं च स्वाश्रयेंदुनिरूपितं नतु रशनो
पमायामुपमेयोपमायां चेति संक्षेपः । अनन्वयपदप्रवृत्तिनिमित्तमाह वर्ण्यमानमपीति । नान्वेतीति । न संबध्यत इत्यर्थः । सा
धर्म्यस्य भेदघटितत्वादिति भावः । नन्वेवं सत्यसंबंधप्रलापत्वापत्तिरित्यत आह । अनन्वयिनोपीति । बाधितस्यापीत्यर्थः । अ
र्थस्य । साधर्म्यस्य । अभिधाने । आहार्यारोपरूपतया प्रतिपादने सदृशांतरव्यवच्छेदेन सदृशांतरस्य वृत्तिवैद्धुर्येण एतदे
व विशदयति । इंदुरित्यादिना इत्थं च सदृशांतराभावादित्यावृत्तिस्तस्य तद्द्वारानुपमत्वद्योतनरूपप्रयोजनत्वादापाततो रुद्रो
दनार्थवादवत्तद्द्वारमात्रतया सादृश्यप्रतिपादनेपि नासंबंधप्रलापतापत्तिरिति भावः । उदाहरणांतरमाह । यथा
वेति । गगनाकारे । गगनसदृशं । इवेत्यतः प्राक् कुसुममित्यध्याहार्यं । उदाहरणांतरप्रदर्शने बीजमाह । पूर्वोदाहृतेभिवे
घल्यादिरित्यादिपदात् ... दारुणात्वयोः संग्रहः ॥ ॥ इत्यनन्वयप्रकरणं ॥ ॥ अथोपमेयोपमालक्ष
यति । पर्यायेणेति । अयोगपद्येनेत्यर्थः । वाक्यभेदेनेति यावत् । तत उपमानोपमेयत्वं च वस्तत इति शेषः । तत्राधिबोध्य

मिनोतीति मु ४

उपमेयोपमेतिलक्ष्यनिर्देशः।उपमेयेनोपमेयुत्पत्तेः।धर्मार्थइवेनत्वैधर्मस्योपमेयत्वात्।द्वितीयेतुतद्विपर्याइत्युदाहरणे।अयी
प धनंपूर्णाश्रीःपूर्णसमृद्धिः।अत्रचधर्मार्थयोर्द्वयोर्वाक्यभेदेनउपमानमुपमेयत्वंचवर्णितं।तत्राद्यवाक्येऽर्थस्योपमानत्वे
धर्मस्योपमेयत्वे।द्वितीयेतुतद्विपर्यासेनधर्मस्योपमानत्वमर्थस्योपमेयत्वमितिलक्षणसमन्वयः।उपमानोपमेयत्वम
८ न त्रोक्तावन्वयेतित्यथद्वयोरित्युक्ते।एवमपिसमत्वंशरदिप्रोरोहिकुमुदतारकइत्युभयविश्रान्तसादृश्यायामुपमायां
मतिव्याप्तिः।तत्रद्वयोःकुमुदतारकयोःसादृश्याश्रयत्वरूपोपमेयत्वस्यवतत्प्रतियोगित्वरूपस्योपमानत्वस्यै स्या
स्योपमेयस्य वयर्थः।तःप्रतीतेरतःपर्यायेणेत्युक्तं।ननुभाणितिरिवमतिर्मतिरिवचेष्टाचेष्टेवकीर्तिरतिविमलेतिर
सनोपमयामतिव्याप्तिः।तत्रद्वयोर्मतिचेष्टयोर्वाक्यभेदेनोपमानोपमेयत्ववर्णनादितिचेत्तद्वयोरित्यनेनप
रस्परमुपमानोपमेयत्वस्याविवक्षितत्वात्।अन्यथापर्यायपदेनैवान्वयवारणेतद्वैयर्थ्यापत्तेरितिसंक्षेपः।
ननूपमाप्रतीपोपमेयरूपायानुपमाद्वयरूपायावाउपमेयोपमायाअलंकारत्वेकिंबीजमित्यतआह॥ रां
द्वयोरिति।तथाचार्थविशेषद्योतकतयाचमत्कृतिवैलक्षण्यमेवतत्रबीजमितिभावः।कथंतृतीयसदृश
व्यवच्छेदलाभस्तत्राह धर्मयोरिति।धर्मार्थयोर्मध्यइत्यर्थः।मुखवत्।शब्देन।तयाचप्राप्तस्यपुनर्वचनंतदि
तरपरिसंख्यार्थमितिन्यायात्।द्विहापितृतीयसदृशव्यावृत्तिर्लाभइतिभावः।खमिवेति।शरद्वर्णनमिदं।ख ८

समवेतान्किपापरयोः काकतालपदयो

तस्य।द्वितीयोनतयाकर्मस्थ[illegible]नोपमेयसमर्पकत्वात्।अ
स्मर त्मानमित्यध्याहृतेनैवबोधात्।अत्रचैवंधूपदेनस्मरवधूसादृश्यंलक्ष्यते।तस्यचप्रयोजकत्वसंसर्गेणाभेदेनवाऽन्वा
येन्वयः।तथाचस्मरवधूसादृश्याभिन्नआत्मिकमेकोयत्राचारस्तदाश्रयत्ववानितिबोधः।काकतालीयेतिवृत्तिविषये
समासविषयेज्ञापकादिति।इवार्थसमाससंभावेतद्विषयादित्यनेनेवार्थविषयसमासानुवादोनुपपन्नस्तदुज्ञापकइत्य र
र्थः।अनुसयत्र।काकागमनतालपतनयोःउपमेयमित्यनेनेतरेक्रमेणेतिशेषः।नेनेतिकाकताल[illegible]तिपदयोरिवार्थस इ
मासेनेत्यर्थः।काकतालसमागमेति।अयंभावः।काकगमनतालपतनयोरुपमानत्वेतदुपमेयया[illegible]ःस्वीयगमनत[illegible] य
स्थानयोःपृथगनुपात्तत्वेनोपमेयतयान्वयायोगा[illegible]त्काकतालसमागमएवोपमाने।इत्थंचकाकतालसमागमसदृ
स्त शंकाकतालपदार्थस्यचाभेदेनस्वीयतच्चौरसमागमरूपेउपमेयेऽन्वयइतितत्तइति।तादृशसमासोत्तरमित्यर्थः।इतितदर्थ
इति।काकतालपदलक्षितस्यकाककृततालफलोपस्थितस्यप्रत्ययार्थसदृशैकदेशेसादृश्येनिरूपितत्वसंब[illegible]धेन।त मि
थासदृशस्याभेदेनतच्चौरितलाभरूपो[illegible]पमेये[illegible]न्वयादितिभावः।अत्रपतनदलितमितिरहोदर्शनस्कं[illegible]तहृदये
बिंबश्र तिचैत्रिबिंबभावापन्नधर्मस्वरूपकथनंनत्वेवमन्वयाकारबोधइतिबोध्यं।नचकुड्यचरिताभ्यांकाकतालपदाभ्यांवक्ष्यं
म

तुनाः ये

तत्र तत्र स्फुटीकरिष्यते। यथा वेति। प्रोषितस्य प्रियां प्रति वियोगवेदनानिवेदनमिदं। अपि प्रिये त्वदीयसादृश्येन विनोद नं विहाय पनं तन्मात्रमपि मदं चेतनतक्ष्यन्यते एतदेव दर्शयति। यदित्यादिना त्वन्नेत्रयोः समानासाधारणी कान्तिः ज्योत्स्ना यस्य तया विधया दिंदीवरीति सलिले मग्नं। वर्षजलदृष्टेः नवमुखस्य च्छायया कांत्या अनुकारी सदृशश्शशी मेघैरन्त रितस्तिरोहितः। येपीत्युपिपिच्छक्रमः। त्वद्गमनसदृशगतयो राजहंसास्तेपि गताइति। अत्र कांतीत्यादिधर्मोपाद ानात्पूर्वोदाहरणवैलक्षिण्यं बोध्यं। ननूपमानादुपमेयस्याधिक्यवर्णनारूपात्तद्व्यतिरेकालंकारात् अस्य को भेदः। न च्यते। तत्र वैधर्म्यप्रयुक्तमुपमेयस्याधिक्यं विवक्षितमिह तु मानत्वं नास्य प्रयुक्तत्वात्साधर्म्यप्रयुक्तमिति प्रतीपांतरमाह। अन्योपमेयेति। अन्यपदं वर्ण्यं यदुपमानं तद्रूपं यदुपमेयं तस्य लाभेन वर्णनीयस्य मुखादेरनादरो गर्वपरिहारोपि तत्प्रतीपमित्यर्थः। तस्य गर्वप्रसक्तिपूर्वकत्वेनोपमेयतायामपि पूर्वप्राप्त्या उपमानतिरस्कृति विशेषप्रयोजक त्वादिति भावः। अत एव लाभेनेत्युक्तं। न तु सत्त्वेनेति। अप्रोपलाभशब्दार्थत्वात्। विच्छित्तिविशेषेति। चमत्कारोत्कर्षेत्य र्थः। उक्तरीत्योपमानतिरस्कारातिशयप्रतीतेरिति भावः। गर्वमिति। असंवाद्यं। संवहनयोग्यं। अपरमितमिति यावत्। भद्रेशोभनेइति संबोधनं। न चितिहेत्वर्थे। अव्ययानामनेकार्थत्वात्। पूर्वोदाहरणकांत्येति समानधर्मोपा दानमिह तु नेति भेदः। वर्ण्योपमेयेति। अन्यस्यार्णस्य। आनादरोपि तथा प्रतीपमित्यर्थः। अहमेवेति। सदृशस्यानो

था

अतीव्राणां। गुरुः श्रेष्ठः। नातीति सानुकंपसंबोधने मास्म हप्यइति दर्पमाकार्षीत्यर्थः। वर्ण्येनान्यसेति। निरूपितत्वं तती यार्थः। वर्ण्यनिरूपितायान्यस्यावर्ण्यस्योपमा तस्या इत्यर्थः। अनिष्पत्तिवृत्तः। उच्यमाना अनिष्पत्तिः कदाचित्तदिति न्यायात्। तत्प्रतीपं मुधेति। किलेति वार्तायां त्वन्मुखामंबुजमिति वार्त्ता मुधा निष्प्रयोजनापवादः। अलौकिकत्वेना पवादस्य निष्प्रयोजनत्वं। उत्कर्षेति। उपमानतिरस्कारातिशयप्रयोजकत्वरूपेत्यर्थः। मुधापवादात्वेत्यतीति उ त्कर्षमेतत्। आकर्णयेति वचनीयं। अलिकतयानिंदितं। अत एव मुधेत्युक्तं लोकांतरे सुखासन्निधानेन विशेषा दर्शनी दलीकत्वग्रहायोगात्। संनिधानेपि विशेषात्यामरोरित्युक्तं। अत्र वचनेपामरोरित्येताभ्यामुपमितेरनिष्प त्तिः प्रकाश्यते। प्रतीपमिति। कः अर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथा अनर्थकमिति यावत्तस्य भावः। कैमर्थ्यं तदपि प्रदीप मप्यतेत्र आलंकारिकैरिति शेषः। ननूपमानस्य पद्मचंद्रादेराह्लादविशेषरूपप्रयोजनसत्त्वात्कथमनर्थकत्वम त आह। उपमेयस्यैवेति। उपमानधूर्वहत्वेन। उपमानकार्यकारित्वेनायं चोपमानकैमर्थ्ये हेतुः। अत श्चोपमानकैमर्थ्यमित्यध्याहार्थं। आह्लादविशेषादेरन्यलभ्यत्वेन प्रयोजनत्वासंभवात्। कैमर्थ्यमिति भा वः। उपमानप्रयोजकधूर्वहत्वेनैवेति पाठे उपमाने प्रयोजकं यस्याइति बहुव्रीहिः। ननूपमानस्यैव कैमर्थ्यस्योपमानाक्षे पस्याक्षेपइति वामनसूत्रेणाक्षेपालंकारत्वे बोक्तत्वात्कथं प्रतीपत्वमत आह। उपमानप्रातिलोम्यादिति हि उपमानप्र

तु र दा ण प्राप्नप्रा वे ति के का

इति चेत्तत्र ती र्ध्य

तिलोम्यादिति।उपमानत्वोप्रतिकूलत्वादित्यर्थः॥प्रतिकूलत्वंचतिरस्कारप्रयोजकमित्युक्तं।तत्र्याचप्रतीयसामान्यल
१० क्षणाक्रांतत्वोत्प्रतीपांतर्भावएवोचितइतिभावः॥तदोजेसरितिनैषधीयेनैषधवर्णनेमिदं॥विर्द्विबृत्मातस्यनलस्यौजः॥ स:
प्रतापस्यतद्युशस्थ्वास्थितोसत्यांइमौसूर्यचंद्रौत्वृथाप्रभापत्योत्वादे॥कार्यस्यैश्यामेवोपपत्तेर्निरर्थकावितिचिंते ता
परिवेषस्य यदायदाकुरुततदाक्षानौविधौश्रुपरिधिः॥किंतवाद्ध्वलात्कुंडलनावेव्यर्थस्तचिकीरेखौवेष्ठनौकरोतीत्यन्वयः॥अ
दु त्रचनायंपरिवेषः॥किंतुकुंडलनेत्यपह्नुतौकिंमध्यरूपप्रतीपस्यांगत्वात्तयोरंगांगिभावलक्षणः॥संकरः॥।यद्यत्वा
पमित्यादिवक्ष्यत्पदेवीसायाआकारपंभिदोषइतिबोध्यो॥केचित्तुदीडप्रस्थेतयः॥अनन्वयोपमाप्रतीपानामितिप्रतीपप
आद्य दिनचात्रभेदत्रयमेवगृह्यतेतोनत्वंत्यभेदद्वयमपितत्रापीमितिक्रियानिष्पत्तेरभावेनोपमांतर्भावस्यासंभवात्॥वक्ष्य नां
द्य तत्त्वाद्भेदत्रयस्यापिनोपमांतर्गतिर्युक्ता॥चमत्कारंप्रतिसाधर्म्यस्यप्राधान्येनाप्रयोजकत्वात्॥साधर्म्यनिबंधनउ र्थ
पमातिरस्कारएवाहितत्रचमत्कृतिप्रयोजकतयाविवक्षितोनतुसाधर्म्यमेवमकरवत्तथ्यमत्कृतिर्याविवक्षितमि त १०
तिसाहृदयसाक्षिकं॥एवमनन्वयोपमेयोपमयोरप्युपमांतर्गतिर्युज्यते॥अ[illegible]थासादृश्यवर्णनमात्रेणोपमांतर्भावविधेये
ह लावण्यगांभीर्यप्रमुखैस्त्वमुदन्वतः॥गुणैस्तुल्योसिभेदस्तुवपुषैवेदृशेनतेइतिव्यतिरेकालंकारस्याप्युपमांतर्गतिःस्या ते

२ पितसादृश्यस्य चमत्कारितया प्राधान्येन विवक्षा किंतु द्वितीयतृतीयसदृशाभ्यवच्छेदापा
यततयोतिनतयोरप्युपमांतर्गतिर्युक्ता २

न कर दे

कारा खमारखेभिवजलंकालुष्यायगमेतैर्निर्मलत्वातिशयावशेषस्यते निर्मलत्वादीत्यादिपदेनस्थैत्या।तिशयपरिग्रहः॥गिरिस्वौनि
त्रत्रयुज॥प्रकृत॥अयमितिप्रकृतपरामर्शिसर्वनामनिर्दिष्टत्वात्॥अतएवोपक्रमद्वयेधस्यमद्धारेत्यन्वयोबोध्यः॥अत्रपू
र्वार्थेतद्वदेवैपम्यातिसमानधर्मोपात्तः॥उत्तरार्धेचस्रवतीतिसउक्तइतिदिक्॥ ॥इत्युपमेयोपमाप्रकरणं॥ ॥प्रतीपमि
थ तिलक्ष्यनिर्दिशति॥ननुपूर्णमानोपमेयभावस्यवैवक्षैतयामुखोरप्युपमात्वेसंभवाच्चंद्रइवमुखमित्युपमाचैवमतिव्याप्ति या
त्यतआह॥प्रसिद्धेरितिप्रसिद्धोपमानस्यउपमेयभावः॥कपमेयत्वंप्रतीपोप्रतीयपदवाच्यंकुतः॥प्रातिलोम्यात्॥प्रसि
प्या द्धोपमानप्रातिलोम्यात्॥उपमेयभावप्रातिलोम्यादित्यर्थःविसर्गपाठेविप्रसिद्धोपमानस्ययउपमेयभावस्तस्यप्राति
लोम्यादुपमानप्रतीकूलत्वात्उपमानस्योपमेयत्वकल्पनेप्रतीतिममुच्यतइतिव्याख्येयंनतुप्रसिद्धस्योपमानोप
मेयभावस्यविपरीत्यादि[illegible]यथाश्रुतरीत्याएवंविदंप्रातिलोम्यस्यत्तीयपंचमप्रतीपभेदोव्याप्तित्वेनप्रतीपपद
प्रवृत्तिनिमित्तत्वायोगादिति॥एवंचोक्तप्रकारेणोपमानप्रातिकूल्यस्यप्रतीपपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वेकथनेनप्रसिद्धोप द्
मानप्रातिकूलधर्मः॥प्रतीपमितिप्रतीयपंचकसाधारणंसामान्यलक्षणमितिस्फुचितं॥अतएवपंचमप्रतीपतृतीयव्याख्या
नावसरेवक्ष्यति॥उपमानप्रातिलोम्यादिति।प्रातिकूल्येवतिरस्कारप्रयोजकत्वं॥एतस्यचसकलप्रतीपसाधारण्यं

आहार्ये १ क

गकत्वेन विशेषणीयत्वेनापह्नुतो नातिव्याप्तिः॥ प्रांतिहार्यैरणार्यैमित्यत्पादनखरत्नानां पदलक्तकैर्मार्जने। इदं श्रीखंडलेपेन पांड
रीकरणं विधौरितिनिदर्शनाकारणार्यैविशिष्टेति संशयोत्प्रेक्षयोर्निरासाय निश्चयेत्युक्तमितिसंक्षेपः॥ आदिकेत्यादि। आदिके मु
पुमानस्य स्वभाविकीमवस्थामपेक्ष्योपमेयतादात्म्यावस्थायां बोध्यं। एवं न्यूनत्वमपि। अनुभवं ऊाधिकन्यूनत्वोभयरहितं
अभेदतादूप्यान्यतरमात्रं। अयं हीत्यादि। अयं वर्णी राजा येन हेतुना। पुरः॥ नगर्यः॥ शिवस्य पित्रिपुरदग्धृत्वोत्स एवायमि
तिभावः॥ नात्रैयिकमिति। तृतीयमेव ता तीयीकं तीयादीकं कृत्वार्थेवाच्यइतिवार्त्तिकानुसारात्। विलोचनो विनेत्त्यन्वयः॥ शंभुरि
ति। अत्राप्ययमित्यनुषंजनीयं। अन्यथातिशयोक्तरूपकोदाहरणत्वासंगतेः॥ अद्य राजसभावावस्थायां। समदृष्टितासमंसख्या
लोचनतो। एकरूपालोचनवत्तां। मुखेंदुनेति। अत्रेंदुपदमिंदुकार्यकारिपदं। किमिंदुनेति प्रसिद्धचंद्राद्वैविविक्षितात्। अतएवं
ताद्रूप्यरूपकभिदं न चोत्तरपदप्राधान्यात् इंदुकार्यकारिणी मुखाभेदप्रधानान्मुखाभेदरूपकं स्यात् न तु चंद्रताद्रूप्यरूपकमिति
वाच्यं। व्युत्पत्तिवैचित्र्येण मुखस्य स्वनिष्ठाभेदप्रयोगित्वसंसर्गेणान्वयाभ्युपगमात्। विशेषणानुयोगिकस्यापि विशेषणासं
बंधतायाः। स्वाभित्वस्य षष्ठ्यर्थत्ववादिभिः प्राचीनैश्चैत्रस्य धर्म इत्यादावंगीकारात्। एवं च मुखनिष्ठाभेदप्रतीयोगिचंद्र
त्कार्यकारीवेति बोधान्मुखाभेदरूपकापत्तिः॥ मुखप्रतियोगिकाभेदस्याभाना दिति। एवमन्यत्रापि द्यष्टव्यं। अस्कंधेति। क्षीरसा
गरादुत्थिता उत्पन्ना प्रसिद्धा लक्ष्मीः॥ इयं तु न तथेति न्यूनत्वोक्तिः॥ अतिरिच्यत इति। निष्फलकतयाधिकोसावतीत्यर्थः॥

२

२ लक्षणं श्लोकं व्याचष्टे। विधुधुमानेत्यादि विषयिणो अभेदेन रूपेण वेति॥ चतीसैकैपाठ इति। निष्फलकत्वपाठः॥ रूपेण
आल्हादकत्वादिना तद्रूप्यैर्वेत्यैर्वेत्येवपाठः परमार्थतस्तु प्रामाणिकपुस्तकेषु विषयिणो रूपेण विषयस्य रंजनमित्युक्तत्तरः॥
पाठः तेन तत्रैत्यादिनपौनरुक्तमिध्येयं। हरिद्रादिना पटादिरंजने प्रत्युक्तस्य रंजनशब्दस्येह प्रवृत्तौ बीजमाह। अत्र रूपेणेति रूपे
रक्तपीतादिकं अभेदताद्रूप्ये चातयावान्यदीयधर्मेणान्यस्य तद्रूपत्वापादनत्वसाम्यादिह गौण्या रंजनशब्दप्रयोग इति भावः॥
तत्रेति। रंजनचेत्यर्थः॥ सिद्धमिति। कविप्रसिद्धोपमानं भेदेनलब्धात्मकमित्यर्थः॥ रूपपदस्याभेदताद्रूप्योभयसाधारणत्वा
दितिभावः॥ अभेदरूपेणेति पाठेतु। तत्रेत्यत्र वशब्दो हेत्वर्थकः तेन पूर्वोक्तस्यैव समर्थनमिति न पौनरुक्त्यं। तावत्। विधांतरो
क्तेः प्राक्। उद्देशः क्रमप्रातिलोम्येनेति निर्देशक्रमवैपरीत्येनेत्यर्थः॥ एतदेव विशदयति येनेत्यादि। विशेषणेनेति हेतोस्त
तीया पुरदग्धृत्वविशेषणहेतुक शिवाभेदानुरंजना दित्यर्थः॥ ननु न्यूनत्ववर्णने भेदापकर्षयोः प्रतीतेः कथं चमत्का
रित्यत आह। अभेददार्ढ्यापादकत्वादि। विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञाफलकेयानिषिद्धव्यतिरिक्तसकलगुणशालि
तोविकदेश विकृतमनन्यवद्भवतीत्यायेनाभेदनिश्चयसंपादकत्वादित्यर्थः॥ विभावनात्। प्रकाशनात् चंद्रज्योत्स्नेति
राजानं प्रीतिकरस्य विद्धतिः॥ हे भगवन् चंद्रज्योत्स्नावद्विशदं धवलं पुलिनं यस्य तथाभूते अस्मिन् शरद्याः॥ शरयूनामक
नद्याः॥ सैकते सिकतामये कयोश्चिन्नू सिद्धतरुणयोः॥ चिरतं ऋतिचिरकालं वाद्यरूपं द्यूतं अभूत् कीदृशं तत्रानन्द। ए
देत्रो

एकः सिद्ध्युचाकैटभदैत्यविशेषं प्रथमंनिहंतव्यंकिंवाद्वितीय। अन्यः केसंप्रथमंनिहितंवाकिंसःससकैटभयोः निहतो

पूर्व त्वत्तत्रयोःमध्येकोहंतव्यइतिनत्वेकथयेन्वयः। यद्यपिमुनिप्रभृतावेवभगवन्नित्यमोत्रेणमुचितेनराजादौतथापि

१२ राज्ञोभगवत्तत्साम्यवर्णनादनौचित्यंपरिहरणीयं। केचित्तुसर्वोत्तितेथाहुः अत्रज्योत्स्नापदेनैवचंद्रिकालाभेपिचंद्रप

देशारदपूर्णचंद्रपरतयात्सुपोषार्थ। पुष्पमालेत्यत्रपुष्पपदमिवोत्कृष्टपुष्पपरतयेतिबोध्यं। वाद्योग्यतासूनायपूनोरित्यु पर

क्तेः अयेहीत्युदाहरणे भेदारोपेहतुभूतंपुरदाहकत्वरूपसाधर्म्यमुपात्तं। इहतुगदस्सकत्वादिकंतत्तुगम्यमानामिति ज

भेदः धः विधा इति द्विधा। कोऽपिधर्मिकृत्वेनकेधर्मिकत्वरूपाविधाद्वयमुक्तौ। बलवदनिष्टाननुबंधिसुखसाधनत्वप्र क

मेः सर्वेषामपिप्रमाणांविधसानिमणमपिप्राधान्याविवक्षयेत्यमभिधानं। अयमास्तइत्युदाहरणेशंभुसादृश्यंगम्यमान

मिहत्वनाशक्तिरूपंतदुपात्तमितिभेदः वर्णेदः त्वय्यागतइति। राजानंप्रतिकवेरुक्तिः सत्युत्युमंचयत्यातिदुःखमयनंम

नास्ती यः अमृतमयनं[illegible]यते। अघराजसावस्थायां। शंभुविश्वमैत्रेत्येविश्वसंरक्षकत्वसादृश्यमुपात्तमिहतु त्वि

नेतिभेदः किंपद्मस्येति द्वयितांप्रीतिनायकोक्तिः। तववक्त्ररूपेइंदुः कार्यकारिणीसतिअयमपरः प्रसिद्धः शीतांशुः कथं

द्रव्यज्जृंभतेठादितोभवतितस्मात्तववक्रेइंदुः पद्मस्यरुचिकोतिनहंति। प्रयोजनमनुद्दिश्यनमंदोपिप्रवर्ततइतिन्या कि १२

यात्। प्रयोजनस्याच्यतः सस्मवेदुज्जृंभणस्यासंगतेरितिकिंनहंतीतिकाकाअपितुहंत्येवेतिपर्यवसानंतुच्छे

४ द्वीपांतरेपीसपिनासुलरामेतद्वीपेनास्तीतिसू ४

ता। तत्रसाधर्म्यसमानाधिकरणवैधर्म्यमेवचमत्कारप्रयोजनंनतुसाधर्म्यमितिवितुल्यमिदंप्रतीपादिष्वपीतिसहृदयैराकलनी

यं। एतदेवाखिलरसबीजमभिसंधायोक्तंकेचिदिति। अन्येवामनादयः। अत्रचरसबीजंप्रागेवावेदितं॥ ॥इतिप्रतीपप्रकरणं॥ ॥रूपकंस्व

य लक्ष्यैइक्षयति। विषयभेदेति। रूपनेनरवार्ततयाप्यतेधर्मेणेनेतिरूपंतद्रूपमस्यासौतद्[illegible]परस्तस्यभावस्तद्[illegible]थंचंद्रकार्यकारित्वा द्र

दिविषयिणउपमानस्याभेदताद्रूप्यं। विषयस्योपमेयस्यतदूरंजनंस्वोपरक्तबुद्धिविषयीकरणमितियावत्। ततुरूपकमित्यर्थः। रू

पकंतादित्येवपाठः। रूपकंत्वितुपाठस्तुनादृत्याध्याहार्ययोपात्तबिंबविशिष्टविषयधर्मिकआहार्यारोपनिश्चयोविषयीभूतउपमाना

तू भेदताद्रूप्यान्यतररूपकमित्तितुनिष्कर्षः मुखचंद्रइत्यादौनामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिवशादाहार्यचंद्राभेदनिश्चयलक्षणसमन्वयः

दै मुखमपरश्चंद्रइत्यत्रतुनचं[illegible]द्राभेदोविषयः अपरस्यैइतिभेदस्यविवक्षितत्वात्। अपितुचंद्रकार्यकारित्वरूपंताद्रूप्यमितितत्रापि

लक्षणसंगतिः। नचतस्यमुखेसत्वात्कथमारोपइतिवाच्यं। चंद्रकार्यसजातीयकारित्वस्यैवमुखेसत्वादिति। यद्यपिनामार्थयोरभे

दान्वयानुरोधादिहापिचंद्रपदलक्षिततस्यतत्कार्यकारिणोऽभेदसंसर्गेणैवमुखेरित्वस्यैवमुखेसत्वादिति। नवयभेदरूपकमे दे

वतथापिमानतावच्छेदकरूपेणाभेदसानएवाभेदरूपकत्वंतत्कार्यकारित्वादिरूपेणाभेदभानेतुताद्रूप्यरूपकमितितात्पर्यं

कमले अत्रकमलेमनंभसिकुवलेतानिकनकलतिकाभित्याद्यतिशयोक्तिवारणायोपात्तेतिविषयविशेषणं। आरोपस्यानिषेधानं

सोपहासकाकुःतेनमैवंमंस्थाःइत्यर्थः।अत्रहेतुमाह।किलनिश्चितंममविबुधःपंडितःस्मरः।तदर्थिकं।सप्राणनिर्गमकाली
नमनःप्रवेशः अर्थायस्यास्तांश्रुतिंनलमुखेंदुपरां।मनःप्रवेशाधिकरणत्वेननलमुखचंद्रतात्पर्य[illegible]चतीमाहेति।अयंकलंकिनइत्यु
दाहरणेदोषश्रूयत्वप्रयुक्तेशाद्वैमादिकेयंइहतुगुणविशेषप्रयुक्तंगम्यमानंतदितिविशेषः।सावयवत्वनिरवयवत्वादीति।आदिनास
मस्तवस्तुविषयत्वादिरूपैतत्प्रभेदानांपरंपरिततत्वरूपभेदांतरस्यचपरिग्रहः।तथाहि।सावयवं।निरवयवं।परंपरितंचेतित्रि
विधंरूपकंप्रत्येकंक्रमेणद्विविधं।समस्तविषयं।एकदेशविवर्तिचाकेवलं।मालाचश्लिष्टवाचकंत्वश्लिष्टवाचकंचेति।श्लिष्टा
श्लिष्टभेदयोःके[illegible]वलमालारूपत्वाभ्यांमंत्यंचतुर्विधमित्यष्टौभेदाः।तत्रज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवलाबिभ्रतीतारकास्थीनितं
तर्धानव्यसनरसिकारात्रिकापालकीयं।द्वीपाद्द्वीपंभ्रमतिदधतीचंद्रमुद्राकपालेन्यस्तंसिद्धांजनपरिमलंलांछनस्यछले
नेतिपद्येरात्रौकापालिकीत्वारोपस्यप्रधानत्वयावयविनोऽवयवरूपाणिज्योत्स्नाभस्मेत्यादिरूपकाणीतिसावयवत्वं।समस्तस्य
वस्तुनआरोप्यमाणेशब्दस्यैविषयत्वंचद्रष्टव्यं।प्रौढमौक्तिकरुचःपयोमुचांबिंदवःकुटजपुष्पबंधवः।विद्युतोनभसिनाट्यमंड
लेकुर्वतेस्मकुसुमांजलिश्रियमित्यत्रप्रधानस्यनभसिनाट्यसंकुलत्वारोपस्यावयवभूतेविद्युतांनर्तकीत्वरूपणमार्थेनशा
ब्दमित्येकदेशेविशेषणशाब्दत्वयावर्तमानादेकदेशविवर्तित्वे।कुरंगीवांगानिस्तिमितयतिगीतध्वनिषुयत्सखीकांतोदंत
श्रुतमपिपुनःप्रश्नयतियत्।अनिद्रंयच्चांतःस्वपितितदहोवेद्म्यभिनवांप्रवृत्तोऽस्याःसेक्तुंहृदिमनसिजःप्रेमलतिकां।

मित्यत्रप्रेमलतिकांभितिप्रमालारूपंनिरवयवं।सौंदर्यस्यतरंगिणीतरुणिमोत्कर्षस्पहर्षोद्गमःकांतेःकार्मणकर्मनर्मरहसामु
ल्लासनावासभूः।विद्यावक्रगिरांविधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया।बाणाःपंचशिलीमुखस्यललनाचूडामणिःसाप्रियेत्यत्रचमालारू
पंनिरवयवंबोध्यं।एवमलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्त्रयस्तूयसेदेवसद्वंशमुक्तारत्ननकैर्भवान्नित्यत्रवेणुकुलयोः
श्लिष्टनवंशपदेनकुलेत्वारोपपूर्वकएवंशेकारत्नत्वारोपइति।श्लिष्टवाचकेकेवलंपरंपरितंरूपकं।विद्वन्मानसेत्या
दावेतदेवमालारूपंचतुर्दशलोकविश्लिष्टकंदइत्यत्राश्लिष्टवाचकेकेवलंपरंपरितं।पर्यंकोराजलक्ष्म्याइत्यादावालानं
जयकुंजरस्येत्यादौचाश्लिष्टवाचकंमालापरंपरितंचद्रष्टव्यं।विस्तरभयान्नेहप्रपंच्यते॥ ॥इत्यलंकारचंद्रिकायांरूप
कप्रकरणं॥ ॥परिणामंलक्षयति।परिणामइति।विषयीभिन्नायाःप्रकृतकार्योपयोगितायाअवच्छेदिकाविषयितात्म
तापरिणतिःपरिणामः।साचविषयतादात्म्याध्यवसायविषयता।एवंचविषयेभेदस्यैवविषयणीविवक्षणात्तद्भिन्नि
नाङ्गेनेतिस्वारसिकएवबोधः।नतुरूपकइवतद्भिन्नाभेदप्रतियोगित्वेनेत्यनुयोगित्वमुखइतिरूपकाद्भेदोबोध्यः।अ
समासेष्वप्युदाहरति।तीर्त्वेति।मुरारिनाटकगतमेतत्पद्यं।आत्मनातृतीयःसीतालक्ष्मणसहितइतियावत्।अत्रसोप्रक्रांतो
रामः।स्मृतिशस्यशंसीमौलिमालारूपाममरनदींगंगांतीर्त्वातस्मैनाविकायगुहसंज्ञायनिषादपतयेसौमित्रेर्लक्ष्म
णस्यमैत्रीस्वरूपमात्तरंतरपमूल्यंमुपकृतवान्उपकाररूपतयादत्तवान्।अथानेतरोचित्रकूटंप्रतिप्रस्थितवान्।ग्रामेन
तिर्यक्प्रसारितभुजद्वयंतरालेनयात्यातास्त्रियहीत्तनेयासंतयाभूत।सिक्ष्वावराणांप्रधानांयुवतिस्मितकौतुकेनोदंचं

कै मा

विकसंत्यक्षणीयत्रक्रियायांतथात्वकल्पनातुं प्रातू अतएववक्ष्यमाणमन्वीयमानोऽनुगम्यतइत्यर्थः॥ ॥इतिपरिणामप्रकरणं॥
का अथोल्लेखालंकारंलक्षयति। बहुभिरिति। एकस्यबहुधोल्लेखादित्यन्वयः। उल्लेखनंविषयीकरणंमुल्लेखः। हेतौपंचमी।
तथाचैवंविधोल्लेखो धेताउल्लेखइष्यत्तउल्लेखइतिव्यवह्रियतइत्यर्थः। व्यवहारंप्रतिलक्षणस्यप्रयोजकत्वात्। स्त्रीभिरिति। ख
१४ दुःस्वर्गसंबंधीद्रुमः। कल्पतरुः। कालोयमः। सुप्रकृतोराजाश्लोकंच्याचष्टेयत्रेति। नानाविधेति। सौंदर्ययंदातृत्वशूरत्वादिरूपे
त्यर्थः। तत्तद्धर्मीति। रुच्यर्थित्वभयादिरूपेत्यर्थः। एतच्चस्वरूपकथनंतुलक्षणंगतिः। ननुद्वाभ्यांगृहीतृभ्यांभिन्नद्वयवशात्प्र न
कारद्वयेनोल्लेखेऽव्याप्तिरतआह। अनेकेनेत्यादि। तथाचेक्षणेबहुपदमनेकपरमितिभावः। एवंचगृहीतृविषयाधस्यात ल
क मानेकत्वप्रयुक्तमेकस्योल्लिख्यमानानेकप्रकारकत्वमुल्लेखइतिलक्षणंबोध्यं। सौंदर्यस्यतरेभिणीत्यादिमालारूप
कवारणायाद्यंविशेषणं तत्रगृहीतृभेदप्रयुक्तेनानेकप्रकारत्वमितिनातिव्याप्तिः। वक्ष्यमाणोल्लेखसाधारण्यायान्यत
मत्वप्रवेशः। नद्विवचनंतद्व्याख्यानोवसरेकरिष्यामः। अन्यतमानेकत्वप्रयुक्तस्योल्लेखमानत्वमित्युक्तावुक्तौवि भेक
२२ द्याविक्रमसौंदर्यतपसांनिधिमागतंपश्यंतिविबुधाश्रकौरां। स्त्रियोवृद्धाश्चकौतुकादित्यत्रातिव्याप्तिरतोनेकप्रकारत्वमि
त्युक्तं। नचोल्लिख्यमानप्रकारलंभित्त्येवास्तु उक्तोदाहरणेप्रकारस्यकस्याप्यनुल्लेखादेवनातिप्रसंग इतिवाच्यं। एवमपि
त्व न्नत्यैद्वाजिराजिप्रखरप्रखरपुटप्रोद्धुतैर्धूलिजालैः कोलोकभूमिधर्मे तुलभिरालोकसावंप्रयातेविश्रांतिकामयंतेरज १४

जनि

ख रालो

चिन्हो

स्मरणंचयेतिप्रतीतिपर्यवसानां एवमभिन्नवाक्ययोरपि। इक्षोमकरः। केतनेप्रियमस्यतथाभूतस्यसमूहस्यचौत्रलोकनमा स्यकाम
लोकः। प्रकाशस्यतन्मात्रेण। अन्येतेनदर्पोभिमानः। उत्क्षणहेतुः स्याश्चेत्। अन्येतस्यतथाभूतस्यसमूहस्ययुक्तमेतत्तूयतः। इहवक्रेदोर्विबो
वे धेरतदपरत्वेतिसमुचितपदं थाहरणायोजनीयं। यद्यपिस्त्वेत्तत्वा क्यगतत्वेनापिछद्मक्षेपस्रोत्वान्नदंनुपादानेपिन्यूनपदत्वदोषः त
कार्यकार्यकारित्वेमात्रेस्येत्यनेनाभेदच्याप्तिः। अस्मामुखेदुनेत्यत्रकिंमिदुनेतिपुनरुक्तेपादानमात्रेसिदविवक्षाज्ञापकं इहल
परशब्दस्याप्युपादानमितिविशेषः। अवृतुर्वदनइति। बादरायणोव्यासः। बालेलोचनंयस्येतिव्यधिकरणात्वेपिगमकत्वाद्बहु
व्रीहिः। ननुहरावपरइतिविशेषणात्तदंशेएवतादृथरूपकंस्यात् उत्तरांशेत्वभेदरूपकमेवेत्याशंक्याह। अत्रेति। अपिरपीति।
एकात्रनेकारोपरूपायांरूपकमालायामवैरूप्यायेतात्पर्याहकस्येकत्रस्थितस्यापि साधारणमेवोचितमितिभावः। अयमे
वचसाधीत्यादिपूर्वोदाहरणाद्विशेषः। एकगुणहानेत्र्यापिताया। भूतिशेषः। गुणसाम्यदाद्यैविशेषंगुणप्रयुक्तसाम्यायो हि
गव्यवच्छेदः। चतुर्वदनत्वाद्येकगुणव्यतिरिक्तस्यप्रमाणांतरसिद्धस्यपुनर्वचनंशेषगुणभावपरिसंख्यार्थपर्यवस्यतीतिभावः
अत्रचरूपकप्रभेदत्वेनैवचमत्कारोपपत्तौनालंकारांतरत्वंन्यूनत्ववर्णनस्ययुक्तसमर्थीकालीनकायोक्षिवत्त्वस्यैलंकारांतस रा
त्वैभिन्नस्यतद्दृश्यमाणंयुक्तभित्युस्वरसामतमित्यनेनसूचितं। किमसकाभिरिति। जडेतिमूर्खजलमयसाधारणंचंद्रसंबोध
नोग्लपितैर्नेवरसकाभिनिभिन्नमभृतेसौमिभृतैप्रमिसुतायाद्मयंत्यामनः भयिनमज्जितुमिलीयिता मितिमन्यसेकिमिति
५ न्यूनरूपकस्यचमत्कारित्वप्रवेशिक्तं रद्रुसंमत्वादद्भयति रूद्रामिति यदाहेत्यनंतरसंज्ञातिशेषः ५

ग्य

विश्वकोशात्। पटीरितितुलत्पर्यवसितार्थकथने। पटुर्दुसः॥ इत्यादिना कीर्तिविषये ऽर्जुनो धवल इति वत्पार्थ इत्यर्थांतरस्य धनुर्विषयेपि श्वे
तः श्रणाइतिवत् गौणे पटुं इत्यर्थांतरस्य चसंग्रहः॥ सितिभस्तु भीशणो रुद्रं गोरोर्यः विनिशार्दरीति विश्वः॥ क्रोडीकरणात् एकवृंतगतफलद्वय न्या
येन संग्रहणात्। अकरोमिति। कपालिनो हरस्य भाग्येधेयमौनाध्यवसितपार्वती स्वरूपं चित्रेत्र भिरस्तु प्रकटीभवति विति संबंधः॥ किंभूतो कु इ
चयोः॥ कुच विषये ऽकृशं स्थूलं। एवमलंये पि विलोभमध्यं। विलग्नोमध्यः॥ विलग्नो मध्यलग्नयोरिति विश्वः॥ विपुले आयते। अधरे अ
धराष्ठे। अरुणा मारक्ते। अरुणाधरमितिपाठस्तुपक्रम संगादयुक्तः॥ चित्रे इति करुणालीत्यत्रापि मध्यमपिन्यायेन संबध्यते। एवं कुपा
रास्तापसव्रातेतामसेपु चतापिन॥ दुर्गंतीस्तम्भकाः॥ शत्रुभूयास्कर्मन्यभूतय इत्यादावधिकरणानेकत्वप्रयुक्तः॥ यमः॥ प्रतीमहीभृ
तां दृतवह्लोसितन्नि हृतो खलु युधिष्ठिरो धनपति र्धनोको क्षिप्रणां। गृहं शरणामिछतां कुलिशकोटिपि भिर्नतं चैमकैहमूतले बहुविधा इ
विधात्राकृत इत्यादौ संबंध भेद प्रयुक्तश्चीलु खोहष्टय इतीदिक्। इत्यलंकारचंद्रिकायां मुलरवप्रमोणंकरणं॥ ॥अथ ज्ञानप्रा
धान्यसाम्यात् स्मृत्यादीनलंकारान् लक्षयति। स्यादिति स्मृतिभ्रांतिसंदेहै र्थवहन्नर्थ्यो याहे तुभूतेः॥ स्तद्दं के। तेषामकस्तदके ता
य विधने स्मिन् तथाभूतमत्वर्थः। याचृप्रत्ययात् अकस्थिन्हं संज्ञीतियावत्। तेनतत्संज्ञासंज्ञितमित्यर्थः॥ अलंकृति त्रयं यथ वहारीव
प्रयुस्या द्वितियोजना। एवं चस्मृतित्वभ्रांतित्वसंदेहत्वा नित्री णिलक्षणा नि तत्रस्मृतित्वंतवितिसंरामीत्यनुभवसाक्षिकोज स्मृ
ज्ञान तिविशेषः॥ भ्रांतित्वं विशेष्यावृत्तिप्रकारकत्वं। संदेहत्वं तु भिच्छयभिन्नत्वे सं सेभवा नामिच्छज्ञानत्वपारिभाषिकं। स्मृतिभ्रांसा

ति

द्विवारणायसंमतत्यंतं। उक्तेक्षावारणायसंभावना भिन्नेतिचमत्कारित्वं पुनरखिलालंकारसाधरणं लक्षणत्रयेपि निवेश
नीयं। तेन सं घट इति स्मृतौ विदरजतमितिभ्रांतौ वायंस्थाणुः॥ पुरुषो वेति संशये च नाति प्रसंग इति ध्येयं। गाढनेत्राकलेसम यति
लो रती तियावत्। साहश्यानिबंधमानेरितिचमत्कारोपलक्षकं। नत्वितस्यापि स्वातंत्र्येणलक्षणप्रवेशः॥ सादृश्यमूलकानामपि रूपा
स्मृत्यादीनां चमत्कारित्वे ऽलंकारितायाश्च निर्वाय्यत्वात्। चमत्कारितैकजीवातुत्वात् तस्य॥ अचमत्कारित्वे तुनैववा ते
रणमितित्यर्थः। साहश्याहेतुकत्वविशेषणं। नचैतदवोपादीयतां नतु चमत्कारित्वविशेषणमितिवाच्यं उदाहृतेषुसा
स्मृत्या दृश्यमूलकत्वं द्विष्धीति प्रसंगवारणायनस्यावश्यकत्वादिति संक्षेपः॥ दृश्यतामिति। माघजलक्रीडावर्णनप्रस्तावे पद्यं
मिदं। शोरिः॥ श्रीकृष्णः॥ अंसस भज्जलाद् उत्तरंती निर्गच्छंती श्रियमिव श्रीसदृशीं कांचित् पुरस्तादग्रे नदी क्ष्यजलनिधीम
यनस्य अस्माक्षीन् स्मृतवान्। अधीगर्थेति कर्मणि षष्ठी। किंभूतो। द्विविधवदिव्यास्तेषां देवानामपि सौंदर्यातिशयेनकृताश्च
र्यो। तथा स्फुरतामरविंदनकमलेन चारुः॥ हस्तो यस्यास्तथाभूतां। तथा चैवं विधानायिकासदृशालक्ष्मीस्मरणात् तत्सौंध्रि बै
जलनिधि मंथनस्मरणमिति भावः॥ अत्र श्रियमिवेत्युपमोया॥ स्मृत्यंगत्वात्तयोरंगांगिभवसंकरः॥ पलाशोतिवक्त्रे
अलि॥ मलोहित्यरूपसादृश्याद्भ्रांतिः॥ भ्रमरः॥ सोपि। शुकोपि। भ्रांतीति निबंधनइति। भ्रांतिप्रयुक्तेत्यर्थः॥ जीवनेति। जीवनेज
ड़ौसंयोलपात्रांगम्य। अथवाजीव्यतेनेनेति जीवनेयनं। नम्रा अधोमुखी॥ विनीताश्च उन्नताः॥ उर्ध्वमुखाः॥ उद्धृताश्च। घटीयंत्रे

१ एक रज्जुसंबद्धघटमाला रूपं भाषायां राहट इति प्रसिद्धं। अप्रसिद्धेपि घटीयंत्र १

२ कश्चिदारोप्यमाणः। कश्चित्तु स्वाभाविक एवेति विवेकः। एवमभेदः ३

बै सौधेनोर्जिष्टुकानिष्टुंयाको द्योरप्रसिद्धोरितिभावः॥ ।इत्यर्थचंद्रिकोलंकारयोः स्मृतिभ्रांतिसंदेहप्रकरणं॥ ।अथापह्नुतिः
तत्र तावदसत्प्रतीतिपक्षे निरूपितं गोभित्वान्यतस्वान्निषेधोऽपह्नुतिरित्यपह्नुतिसामान्यलक्षणं। निषेधश्च नञादिसत्त्वे वाच्यः
कश्चित्तु तदभावात्कैतवादिपदैः परमतत्त्वोपन्यासादिभिश्च गम्यः। तथा कश्चिदसत्प्रतीतिसमानाधिकरणः कश्चित्तु व्यधि
१६ भ्रांतिमतिरपि करण इति विवेकः। एवमभेदः कश्चिदारोप्यमाणः कश्चित्तु स्वाभाविक एवातः प्रतीतिपक्षेरपि कश्चित्तु जनया प्रायशक्तवा पति
च्यवृत्त्येति ध्येयं। निषेधापह्नुतिरित्यतावदुक्तौ। नद्यूतमेतत् कितवक्रीडनं निशितैः शरैरिति प्रसिद्धानुवादरूपप्रतीतिषु धालंकारे निषेधा
तिव्याप्तिरतोसदप्रतीतिनिरूपितत्वादि विशेषणमुपात्तं। तत्र हि युधे प्रवृत्ते कितवं प्रतियुधे धूतत्वाभावे निह्नूतेपि कीर्त्यमानो धूतए धू
इति वत्तत्वप्रागल्भ्यं न तु युधश्युपहासार्थे न तु युधा सदप्रतीतिपत्ययोगोस्तस्यात्तदुपन्यासं विना प्रसिद्धत्वात् नाप्युगोपूतः निर्ज्ञातत्वेन
तदुपायानपेक्षणादिति द्वारणं। असदप्रतीतिपक्षे निरूपितं भिन्नमात्रोक्तौ प्रेधापह्नुतिपर्यस्तापह्नुतिकैतवापह्नुतिषच्याभिः। हेत्वपह्नुति
तत्र सर्वत्र नायं स्कंधांशुरित्यादि निषेधस्य ... गंगासारोरुहाद्यसदप्रतीतपत्यर्थत्वेन तदंगत्वाभावात्। असदप्रतीतिपक्षे नि
क्रौ रूपितोगत्वाभावमात्रे वेषा। तापह्नुतिछेकोपह्नुत्योरव्याप्तिः। तयोश्चाभिशंकानिरूपणमस्य निषेधस्य प्राधान्येनासदप्रति १६
पत्ययंगत्वाभावादतस्तद्व्यतिरेकत्वनिवेशः। तदाहुः। साम्यायापह्नवो यत्र सो विज्ञेयात्वपह्नुतिः। अपह्नवायसादृश्यं
२ वारणस्तूपर कैंगतयां २

नि रितिधियाकृतलेखवेलोकाः काकाः क्रंदेति शेः कानलक्ष्मिकलत्तया किं चनंदंतुल्लका इत्यत्र धूलिजालरूपस्यैकवस्तुनोऽनेकै
लोकिकाकोलूकैर्गृहीतत्वभिरेकेनैव रजनीत्वेन प्रकारेणोल्लेखनादितिव्याप्तिवारणाय। प्रकारेऽनेकत्वोपादानस्यावश्यकत्वा
त्रि त् सिंजाने मंतरी। त्रिनकलशयुगं तु बितत्वचरी केरलत्वोल्लासायलीला। किसलयामनसा पाणाय। कीरदृष्टः। नल्लोपायालपद्या
पिकभिन्नदृष्टीयान्नाडिता। कोकलोकैरित्यवालेंद्रसिंह त्वदारिमृगदर्शनाथरण्यं शरण्यमित्यनेकगतत्वोक्तिपरंपरायामतिप्रसं
गवारणाय मेकस्येत्युक्तमिति संक्षेपः। यथाहमिति। स्त्रीभिः। कामेत्वेनैल्लिखो। तैसीरुचिरनुरागः। प्रयोजकः। अर्थिभिः कल्पत पां
रुत्वोल्लिखेतेषां लिद्याप्रयोजिका शत्रुभिर्यमत्वोल्लिखेतेषां स्वयं प्रयोजकमित्येवंयथायोग्यमित्यर्थः। उदाहरणांतरमाह। यथा
ते वेति। श्रीकृष्णस्य मथुराप्रवेशनवर्णने। शौरिः श्रीकृष्णः। त्वघासिगजत्रोतिहष्टइत्या धन्वयः। सकौतुकं सोत्कंठमिति दर्शनक्रि
याविशेषणं सर्वत्र संबध्यते श्लोकव्याख्येयद्गीता तथा। महायाहयहयोन। युवतिसमूहे। तरुणीसमूहे। पूर्वमितानुदाहृतइ
तिशेषः। उद्भेखषड्यत्ते। आरोपरूपकसंकीर्णे इति पाठे। आरोपस्वरूपं यद्रूपकं तु संकीर्णं इत्यर्थः। आरोपरूपके निपाठस्तु स्यण रूप
र्थएव। उल्लेखप्रभेदांतरमाह। एकेनेति। यावृष्टे। गृहीत्रिति। विषयभेदादित्यनेनंतरमेकस्येति शेषः। विषयपदमाश्रयसंबंधिनो
ष्या रूपलक्षणं। अत एव लक्षणेयहीतृविषयादीदिपदेन तत्संग्रहः। कतः। विषयसप्तमीनिर्दिष्टो विषय इत्युच्यते। अधिकरणास तत्र
प्तमीनिर्दिष्टस्त्वाश्रयः। षष्ठ्यादिनिर्दिष्टः संबंधीति विवेकः। गुरुरित्यस्यार्थकथनं महानीति। गुरुर्महानिति वाच्यवदिति
अ

इत्य

युक्तःपूर्वइति।योऽन्यतेसाध्यमनेनेतिव्युत्पत्तिर्हेतुः। तत्पूर्वस्तत्साहित्तइत्यर्थः। तथाचशुद्धापन्हुवलक्षणाद्यैवानुक्तनिमित्तस्य स्थानेउक्त
निमित्तइत्युक्ते हेत्वपन्हुतिलक्षणंसंपद्यतइतिसोवः। नेंदुरित्यादिविराहकुलोक्तिः। तीव्रादाक्षणायते। अतोनेंदुशशीनेरात्रोसु
त्वाद्यार्कैः। उनोवस्तुवैश्वानलइत्यमरः। नेराकोति। निशिभवो नं शस्तत्त्वमित्यर्थः। अत्रापिचंद्रत्वस्वाभाविकोधर्मः। सूर्य
त्वत्वोत्प्रेक्षामितिबोध्यं। मथानेति। मथानीति। मंथोनोमंथनदंडः। सचासौभूमिधरःपर्वतोमंदरःतस्यभागयत्र। शिल
सहस्रतेनसंघटनाघोत्रणस्तस्यकिणचिन्हं मिंदुमध्येस्फुरतिप्रकाशते। छायाभ्रमः। मृगोहरिणः। शशकःशशइ
त्येषा। जातिपारणंमुक्तिः। हियेस्मात्तेषांछायादीनां। नत्रइंदुमध्येसागकयेचिदपिकेनापिप्रकारेणप्रसक्तिर्नास्ती
त्यन्वयः। वैशाखसंथसंथानमथानोमंथदंडकइत्यमरः। नास्तीतिइतिहेतोरित्यर्थः। पर्यस्तापन्हुतिमाह। अन्यत्रेति। सः
अपन्हुवः। तथाचतदारोपार्थस्तस्यपन्हवइतिलक्षणं। निषेधस्यचनस्वाधिकरणप्रतियोग्यारोपार्थत्वसंभवोनवास्वाधि
करणेस्वारोपइत्यर्थसिद्धमेवारोपस्यान्याधिकरण्यत्वमेवत्र्यनेनोक्तं। अतएवपर्यस्तापन्हुतिरित्युच्यते। आरोपविपरीता। आ पर्यस्त पदार्थ
रोपस्याधिकरणेति तदर्थात्। नत्वचंद्रेचंद्रत्वनिषेधस्यकथंमुखतदारो[illegible]र्थत्वमितिवाच्यं। आरोपिसंपादकत्वेननिषेधस्य
तदर्थत्वयाअनुभवसिद्धत्वात्। अतएवतदारोपरूपकमेवेदंनापन्हुतिरितिप्राचांसिद्धांतस्तदनुसारेणैवचचित्रमीमांसायांप्र
कृतस्यनिषेधेनयदन्यत्वप्रकल्पनमित्यपन्हुतिलक्षणंइहत्वलंकाररत्नाकराद्यनुसारेणायंप्रभेदउपदर्शितः। सामा

भ्रमः।

इ तर सुखप्रयोजक र

न्यलक्षणेऽभिप्रायेणापन्हुतित्वेनोक्तइतिनिरवद्यं। हालहलंमिति। हालाहलोविषंनैवसवास्तिकिंतुरमालक्ष्मीविषंजनः। परंकेवलंमात्रेस्मि
न्विषयेयत्पयंवेपरीत्येमन्यते। अप्युपगच्छति। कुतस्तत्राह। यस्मात्‌शिवस्तंहालाहलंनिपीयस्फुटंचनजागर्ति। हरिस्तुमांस्पृशन्
सन्निद्रयामुच्यते। स्मरन्निति पाठेस्मरन्नपिमुह्यतीतिकिमुस्पृशन्नित्यर्थः। तथाचरमायाविषयत्वरूपत्वेनोद्दमकेत्वयायोपावि
पर्ययविषयनिषेधाश्लोतातुहालाहालस्यतत्वापन्हवेचजागरकत्वमितिबोध्यं। हालाहलोविषइतिविश्वः। अत्रस्पृशन्मुह्यतीतिका
र्यकारणयोः। योर्वाविपर्ययरूपातिशयोक्तिरलंकारः। साहेतूक्तिश्चतत्रस्थितिहेतुकेतदनुक्तिरूपभेदादित्यर्थः। पूर्वापन्हुति
वत्शुद्धापन्हुतिवत्द्वैविध्यंशुद्धपर्यस्तापन्हुतिः। हेतुपर्यस्तापन्हुतिरित्येवं। द्विप्रकारत्वं। भ्रांतापन्हुतिरिति। अन्यतेस्याप्र
कृतस्यभ्रांतिवारणे। वार्यतेनेनेतिवारणं। तथाचभ्रांतिवारकेत्वरिव्यानेसतीत्यर्थः। भ्रांतभ्रमेआवेत्तः। भ्रांत्यपन्हुतिरित्यर्थः
एवंचतत्वकथनहेतुकभ्रांतिविषयनिषेधोभ्रांतापन्हुतिरितिलक्षणंबोध्यं। तस्यातापन्हरित्वरूपस्मरभ्रांतस्यै। नागरिकेति।
नगरेभवानागरीकस्तत्रप्रतिग्रामीणस्यप्रश्नः। समर्धिकापश्चात्तरर्थ्यः उन्नातिरुचतायस्यएवंभूतउभयतः मुखपृष्ठभाग र
योः पुच्छंयस्यैवंभूतश्चकोहिपइतिनहिनहीत्युत्तरंस्यमहिषइत्यनुषज्जते। अयंकरिकलभः। कः। करिशावकः। कलभः। इ
करिशावकइतिकोशात्‌कलभइत्येतावतैवसिद्धकरिपदमुत्कृष्टकरिबोधार्थं। अयमस्यशुंडादंडोनपुच्छमिति। पुच्छमिति
पाठोप्यर्थचौरित्वात्तसाधुरेव। अप्रयुक्तत्वेतुतत्रपरंविचार्यमिति। पूर्वोदाहरणेसंदेहरूपभ्रांतिविषयज्वरोन्हुतः। ज्वरः किंमि
तिप्रश्नेनतद्विषयसंदेहावगमात्‌इहतुमहिषत्वमि[illegible]यरूपभ्रांतिविषयस्येतितत्तोभेदः। जरेतिविरहिण्याइयमु
श्च महिषस्ये त्यापर

क्तिः॥ हे कुसुमशरपुरारातेर्हरस्य त्रात्या मां किं कुतः॥ प्रहरसि पीडयसि। यत्तो नेयं जटा किं कुतः॥ प्रहरसि पीडयसि। यतो नेयं जटा। किं तु वे
१८ णीकृतः॥ अत्र वेणी वेणीसंपद्यते तेन तथा कृतः॥ कचानां कलापः॥ तथा गले गरलं नैतत् तत्र अपि तु इयं कस्तूरी। एवं शिरसि
य स्तनेषा। शिलेखा किं तु कुसुमं। तथा इमं गौमूत्रितिर्मितः॥ कचानां कलापः। तथा गले स्मनस्सवति परं तु प्रियविरहाज्जन्म यस्यैवं
भूतोध वलिमा पांडिमेति। अत्र ज्योविकुत्रीयं हि यद्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपद इति वामनसूत्राद्यधिकरणो पिबहुव्रीहिर्नदुष्टः॥
कल्पितेति। कुसुमशरेरस्त्रेक्षितेत्यर्थः॥ निषेधमात्रेत्रियेति। निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वादि तिभावः॥ मूनेइत्यख
र सेद्धवनं। तदूजेतुपमाबोधकस्यैवादेरसत्वेपि तद्रुपगमेरूपकस्याप्युपमैमात्वेस्या। दि तिस्पष्टमेव। छेकापन्हु
तिरिति। छेको विदग्धस्तत्कृतापन्हुतिः॥ छेकापन्हुतिरितिलक्ष्यनिर्देशः॥ वाक्यान्यथा योजनहेतुरूशंकितत्वाविक कः
नेन वस्तुनिषेधलक्षणं। अन्यस्य शंकितइत्यन्यशंकया निवर्तनीयत्वेन हेतुनयाच्यपदेशः॥ सतापात्तनाती तिवतू। अत्र च
हतः शुद्धापन्हुतिवारणाय आद्यं विशेषणं। ममकिलश्रुतिमेदर्थिका मित्यधिकतद्रूपस्यरूपवारणाय शंकितेति। न चानेनैवशु क
र्थ द्धापन्हुतिवारणाद्वाक्येत्याद्यर्थमितिवाच्यं। कस्य वा न सर्वेद्वेषः॥ प्रियायाः॥ सव्रणोधरे सक्षंगपद्मा माघ्रासीर्वारितौपिम १८
याधुनेति चाजोक्तावतिप्रसंगवारकत्वेन तत्सांकर्यात्। यद्वक्ष्यति। छेकापन्हुतेरस्याश्चायं विशेषो यत्तस्यां वचनस्यां

५ षेधसत्वादतिप्रसंगवारणाय आद्यविशेषणं। तत्र हि नकांतत्वनिषेधो नूपुरारोपएवं तु – हि इन कितकांततत्वनि ५

यस्मिन्नेपाद्यपन्हुतिरिति। सर्वेचैतत्तुत्तदुदाहरणोपास्यानावसरेस्यक्तीभविष्यतीतिनप्रपंचितं। एवंसामान्यलक्षणमुक्त्वा सनिधयानुधाय
न्हुत्यादीस्तद्भेदाच्चक्तुमुपक्रमते। शुद्धापन्हुतिरितिलक्षणं चाचष्टे। वर्णनीयइति। कविमते। विकासः स्फुर्तिशालिता। तथा चोपमेयत
पेमानरोपफलकउपमेयधर्मित्वा। भिमतानिषेधः शुद्धापन्हुतिरितिलक्षणमितिभावः॥ अत्र चानुक्त। निमित्तत्वेकैतवादिपदाच्यस्य
स्य तं सनिषेधो विषयणं बोध्यं तेनहेत्वपन्हुतौ कैतवापन्हुतौ च नातिप्रसंगः॥ कांतः॥ किं न यत्न नूपुरः कांतछेकापन्हुताकुपमेयधर्मिको
नु त तत्वस्य निषेधनिरसस्य च निषेधाथइति घ्याव्रतिः॥ पर्यवसापकेतिवारणायोपमेयधर्मेत्युक्तं। तत्रोपमानधर्मस्येवकस्य धाशान्त्वो। दीर्नि
षेधइति नातिव्याप्तिरितिसर्वं स्फस्थं। पुंडरीकेति। पुंडरीकं सितांभोजमित्यमरः॥ एवंच सरोरुहपदं विशेषपरमितिभावः॥ अ
कमिति। इंदोस्तस्य स्फुटितस्येंद्रनीलमणेः॥ शाकलवत्। शामं यद्रूरि हश्यते तत्त्वेकपिकवलैयः॥ अंके कूलंकंशशिकिरणोक्तित
श्रु वेतः॥ परोऽन्यो। जलनिधेः॥ पंकमेव भिरे॥ कांति वृत्युन ब्रह्मसारंगं जगदिरे। परस्परमेकैवन्न। कर्मकर्त्तरि ख्यातिहारइत्यात्मनेप
भा दंपरे। इतरे। भुवैः॥ भूसेच्छाया सूच्छायं मेघछत्र। विषासिनासरछैपेतिसिंदनालीवत्त्वे। वयंतु संबंध नंनिशिरात्रौपीतत्रा तरव
याः कुक्षिस्थमंधतमसं गाढं ध्वांतं आचक्ष्महे इत्यन्वयः॥ जोत्प्रेक्षिकाः॥ उत्प्रेक्षामात्रविषया। कलंकादयः॥ अपुनास्वापा विक
स्य भूछाय त्वस्य समुच्चयः॥ अर्थइति। नायं सुधांशुरित्यत्र नेति शब्दोपात्तत्वछाद्धः॥ इतनुपरमतत्त्वोक्तिनेन स्वानमिह स
सिध स्तत्वात्सूचनादर्थगम्य इत्यर्थः॥ एकात्रनेकापन्हववरूपतयाप्यत्र वैचित्र्यं बोध्यं। हेत्वपन्हुतिमाहे वीमि। शुद्धापन्हवएवेत्यर्थः॥ स
श्री त्या

ज्ये

१ वराध

१ क्षितिःसन्नतद्वचनं तत्सरत्नेव राधापरमेव त्वप
१ दित्रान्नकथयन्नतिकिं हेप ... रमेत्वन्नय

दृशः स्वप्नवचः स्वप्नेनदृतेन स्वप्नेनेव चनं मर्यातु कथमुस्यत्रनुभाष्यान्नेपस्मयानिसेव त्वमकुले केशपाशेममप्ति
वीतः करणादृत्तिरूपः मुत्यातिमोहं प्राप्नोति। न नु क्षितासगो निवर्त्यतां तत्राहकिंकरोमित्र्योकिसितकरोमियुस्तेतवमरो
हितैः पूर्वविंद्मेर्विलासैः क्रीतोस्मिमूल्येनगृहीतोस्मीति। किंकरोस्मीतित्क्वोचित्पाठायुक्ततरः तत्रचाहंमेरमोमिह
मर्थकमथयं। अहंकिंकरोदासः क्रीतोस्मीत्यर्थः राधापरत्वेहेतुः हेराधेइत्यायांतसंबोधने। पद्मरूपत्वन्नयनेरम
रामीतिविशेषः। शेषंपूर्ववत्। अत्ररमासंबोधकस्तन्नयनस्मरणरूपोनवाक्यार्थो ऽपितुत्वंसंबोध्यकः प भूरूपन्नयन
स्मरणरूपइत्यपन्हवस्तत्परसैतद्व्यपदिशन्नित्यनेनप्रकाश्यते। न चात्रार्थस्यरमाराधासाधारणत्वमपितुपञ्चइतिलिंग
वचनश्लिष्टशब्दयोजनयैवेति। विषयांतरेति। विवक्षितविषयेत्यर्थः अवस्था। जागत्स्वप्नादिरूपा। वदंतीतिपद्योप
त्तरिसखोधियासखीभ्रमेणजारवृत्तांतेस्वकामुकवार्तांवदतीधूर्ताकाचितुपतिंवुधासखीत्यादिवाक्यशेषमपूरय
त्पूरितवतीतिसखीतिपुनः संबोधनंमर्तायितासूचनाय। ततः कं वृत्तांतानंतरे प्रबुद्धा जागरणवती। अत्रचनासेव
ग्रदुष्टस्यावृत्तांतः किंतुस्वाप्निकइत्यवस्थाभेदयोजनयापन्हवः सखीमित्यादिवाक्यशेषेणाप्रकाश्यतेकैतवापन्हु
तिरिजलक्ष्म निर्दिष्टुः। व्याजादेःपदैर्निन्हुतेर्थेक्तो अपिच्छन्नोसत्यांकैतवापन्हुतिरितिव्यवहर्तव्यमित्यर्थः कैतव

५भिन्नो

अ

नापन्हुतिर्व्युत्पत्तेः व्याजादेरित्यनेनमिषकपटछलछद्मकैतवादयोगृह्यंते। एवंचकैतवपदिपदघटितायापन्हुतिलक्ष
क्षणेबोध्यं। नाराचाः बाणाः दक्पातः कटाक्षः अपन्हवः निषेधः प्रतीपइति। ध्यासत्यत्वस्यविषयबाधाधीनत्वादि
तिभावः। रिक्तेति। ग्रीष्मवर्णेनांतरवोवृक्षः वारिणोजलस्यकथयवर्तयापिरिक्तेषुशून्येषुविपिनस्यारण्यस्यो
दरेषुमध्यप्रदेशेषुजलंत्रार्थयंते प्रार्थयंते। कीदृशाः मध्यान्हेजृंभितः प्रवृद्धोयोमहानातपः धर्मस्तेनत्याजापस्तेनंतेत
प्ताः संतप्ताः किंकृत्वा स्कंधांतरात्प्रकांडांभ्यंतरात्ऽत्थितोयोदावाग्निर्दावानलस्तस्यशिखाज्वालातस्याश्छ
लेनजिव्हांप्रासार्यतिच्च स्त्रीप्रकीडस्कंधस्याम्मूलाच्छाखावधिस्तरोरित्यमरः अत्रनेयंदावाग्निशिखाअपितुजिव्हे
तिछलपदात्प्रतीयते। अत्रचानन्विहिवाच्यतादोषनिरसायकथायापिवनोदरेष्विति पठनीयं॥ ॥इत्यपन्ह
तिप्रकरणं॥ ॥उत्प्रेक्षांलक्षयति संभावनेति। अत्रोत्प्रेक्षेत्यनंतरं साद्विविधेयध्याहार्यं। तथावसंभावनेति
उत्प्रेक्षापदवाच्य... भावस्तुहेतुफलरूपेण त्रिधेत्यर्थः वस्तुहेतुफलानांसंभावनाधर्मत्वंस्वविधेयकत्वसंबंधे
नातेनवस्तुहेतुफलाविधेयकत्वेनेतिपर्यवसितोर्थः वस्तुत्वेनहेतुत्वेनफलत्वेनवांच्छितंयत्तद्भिन्नत्वं। नातिवस्तु
त्वस्यकेवलान्वयित... विभागासंगतिः नक्त्यादि। अत्रआसामुत्प्रेक्षणामध्येआद्यावस्तूत्प्रेक्षातत्केसानुक्तोक्ता।

तया१

१ सिस्या ३ छानिमित्तेन अ प ३ न्यस्य अन्यविषयकं अन्यस्य विषयिणस्ता दात्म्येन संभावनं मिस्यर्थः। अन्यस्य विषय धर्मविशिष्ट

नुक्ते आस्यं देशस्य इति विग्रहः॥ आस्पदं चोत्प्रेक्षायाः धर्मिरूपो विषयः॥ सिद्धेत्यत्र विग्रहः॥ पूर्ववत्। धूमेति तमः॥ कोकी विरहः॥ थविशिष्ट
ध्माणाधूमस्तोमशंकेइत्यन्वयः॥ कोकः कस्य चक्रवाकस्य स्त्री कोकी तस्या विरह रूपेणाशुशुक्षाणोऽग्नि नासंबधिनं धूमसमूह
२० मित्यर्थः॥ लिंपतीवेति अत्र तेन तिमिरं सह इति च कर्तृपदं रक्तेति विद्यादिति यितं प्रतिनाबकस्योक्तिः॥ नवमृदलोसकुमो
रवंघ्री चरणो धवंश क्रविक्षेपणाद्धेतो॥ रक्तं त्वर्णाविति। त्वन्मुखेति पद्मगतया त्वन्मुखं तत्क्छाया हेतुभिन्ने त्यर्थः॥ वैरायइ को
मेचे ति। वैरं करोती त्यर्थः॥ शब्दवैरहं कलहाश्च कण्वेस्य॥ करणाइति कड् मध्यइति मिध्यसागः॥ कुचयोः धृत्यै धारणार्थं क
नकस्यदाम सि॥ रज्जोभिरतिति निगीर्याध्यवसानरूपातिशयोक्त्या बली सिद्धः॥ किमित्यर्थः॥ प्रायइति। अक्तं क
धा प्रायः॥ बद्धद्वैत्वाच्चारणेन सह हेकंपं प्राशुंतो येजलेतपस्थितितपश्चरती त्यर्थः॥ कर्मणोरोमंथतपो घ्यावर्ति वरोतिकड्तप॥ प स॰
रस्मैपदंत्वीति परस्मैपदं। लक्षणं परिष्कुरुते अन्यधर्मेति। अन्यस्य विषयिणो यो धर्मस्तत्संबंधरूपोऽयि ताधर्मितारूपा वि
यि षयिणा इति षष्ठ्यर्थस्तु विशेषणतारूपा विषयता अन्यत्वेनोल्कीर्तनेच संभावनाया आहार्यता उत्प्रेक्षेति पर्यवसि
तु तां तन्निष्ठधर्मसंबंधप्रयुक्तमाहार्यतत्संभावनमिति निष्कर्षः॥ इतरांशस्याद्यावर्तकतया स्वरूपकथनमात्रपरत्वात्
मुखं चंद्रमंचेत इत्युत्प्रेक्षायां चंद्रनिष्ठाह्लादकत्वादिधर्मसंबंधप्रयुक्तमुखे चंद्रसंभावनमाहार्यमस्तीति लक्षणास २०
अन्यधर्मसंबंधनिमित्तेनान्यस्यान्यतादात्म्यसंभावनमुत्प्रेक्षा। सूचनायां तथाच विषयिनिष्ठ धर्मसंबंधप्रयुक्तविषयधर्मिक तादात्म्यस्य संसर्गेण विषयिविधेय

२२ नि १ इ १ ति ४

न्यथा नयेनेनापन्हवः॥ अस्या साकारस्य हेर्बंतरवर्णनेन गोपनमिति॥ तव्योंबिन्हवैति। तालिकनिषेधेइत्यर्थः॥ नूपुरो मंजीरः मंजी
रो तु पुरोस्त्रियामित्यमरः। नर्मसखी क्रीडासखी। अत्र कांतपरायाः प्रजल्पेमत्पदेलग्नइत्युक्ते नूपुरतात्पर्यकत्ववर्णनेन कांतत्वा
पन्हवो मुख्यः। नूपुराभेद प्रतिपत्तिस्तु तदंगमिति बोध्यं। सीकारमिति। सीकारं तदनुकारिमुखध्वनिं। क्षिस्यति। अधरस्त्व
धरोष्ठः। व्रणः क्षतिव्रणोस्यास्तीति व्रणी व्रणिनं करोतीत्यर्थे तत्करोतीति णिच्। तथा रोमांचेत नो विस्ताखतीति वाक्यद्वयं श्री
नारिका भिप्रायेण प्रियसखीं प्रति कया पार्श्वे तदाकर्ण्य नागरिकः किमुलितइति शंकितवतीमन्यांप्रति तच्छंकानिवृत्तये न
हिनहीत्यादिना हैमंतिकपरत्ववर्णनेन तालिकस्य नागरिकस्यापन्हवः। शीत्कारशिक्षादिकर्तृत्वस्य नागरिक इव पवने
सत्वात्तत्तदाह। अर्थयोनिति। विवक्षिताविवक्षितसाधारणस्यार्थस्याविवक्षितार्थसंबंधित्ववर्णनेत्यर्थः। इदमि
त्यदाहरमिणोति। व्रजात्यभिप्रायेणोक्तवचनं हेमंतप्राप्तान्तत्रभवद्इत्यर्थे सर्वचाणस्वतंत्रपद्यो लिणीत लोपेन हेमन लो
इति रूपसिद्धिः। प्रजल्पन्निस्युदाहरणे एकस्य वाक्यस्यान्यथा योजनमिहत्वनेकेषामिति भेदः। शब्दयोजनयेति
अर्थदैन्ये विशाख्य श्लेषमात्रेणेत्यर्थः। पद्मेति। क्रीडाया विटो भोक्ता कृष्णो वो युष्मान्पातु रक्षत्विति संबंधः। की
इ

चसाध्यवसानलक्षणयोपादानादसंगतेः। उक्तविषयमेवेति सकृदुपात्तरिताभ्यां लिंपतीति वर्षतीत्याभ्यां तयोर्लेपनवर्षणा
ध योःसाध्यवसानलक्षणया च साधारणधर्मपुरस्कारेण व्यापनस्य चोपस्थानस्य युगपद्वृत्तिद्वयविरोधेनासंभवादि
त्याशयः स्मृतेः। निरुक्तस्मृतेः उत्प्रेक्षणीयतया। उत्प्रेक्षा विषयतया। अन्यत्रोत्प्रेक्षायां अन्वयासंभवादिति
ता ।निराकांक्षत्वादितिभावः। अत एव। आख्यातार्थस्य कर्तुः क्रियोपसर्जनत्वेनान्वयासंभवादेव। कश्चिद्भूत एव व्युत्तर न्यत्र
वत्वा। व मयमस्यानन्वयः प्रमादेन लिखितो दृश्यते। न्यग्भूते इति। कर्मणाभूत इत्यर्थः। स्वक्रियेति। क्रियाप्राप्तिसाधनत्वेना स्व
न्वित इत्यर्थः। उपेक्षिते। आकांक्षिते। नालं। न समर्थः। तथा च निराकांक्षत्वादुपमानत्वेनापि च योन संभवतीत्यै त
त्तिभावः। एतेन तमसि लेपनकर्तृत्वकल्पेक्षणमित्यलंकारसर्वस्वकारमतमपास्तं। तस्याः प्रकर्तृविशेषणत्वा
त्। विवक्षितविवेकेन लेपनस्यैवोत्प्रेक्षितत्वात्। एवं च प्रधानक्रियात्वलेपने क्रियागोचरसंभावनैव निगीर्णव्याप
नविषयेति सिद्धं। न च युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः शंक्यः। तदनभ्युपगमात्। केचिदिति मत इति चारवारसेद्भाव
नांतर्भूजेतु तमानमसि। कर्तृत्वेन विषयत्वेन च वारद्वयमन्वये क्लेशः। तथा धर्म्युत्प्रेक्षा साधर्म्यप्रयुक्ता। धर्मो
त्प्रेक्षा तु तत्सहचरितधर्मसंबंधप्रयुक्तेति लक्षणायाननुगमः। न च तन्निष्ठतत्समानाधिकरणान्यतरत्वेन

५ चंद्रप्रकारिका च संभावनाना तादात्म्यसंसर्गिकेव तथानुभवात् चमत्कारप्रयोजकस्य
५ त्ससगां तरस्याभावाच्च नच्चय

न धर्मनिवेशान्नाननुगम इति वाच्यं। सर्वत्र साध्यत्वेहस्य निमित्ततया एवोत्प्रेक्षायां। संभवेनान्यतरत्वादिनिवेशप्रयुक्तगौ
रवस्यानुपादेयत्वादिति। हेतुत्वेनेति। हेतुरूपतयेत्यर्थः। हेतुत्वसंभावना। हेतुरूपतासंभावना। फलत्वेन फलरू ता
म पतया। एवमग्रेपि बोध्यं। अयंदाहतास्रुत्प्रेक्षासु बाधः प्रकारः प्रदृश्यते। तत्र धूमस्तोममित्यादौ कोकांगनाविरहान
लसंबंधिधूमस्तोमाभिन्नतमो विषयासंभावनेति बोधः। नामार्थयोरभेदात्। एवं मुखचंद्रमन्य इत्यादावपि नूनं न्वया
मुखं चंद्रः इत्यादौ तु चंद्रप्रकारकसंभावनाविषयो मुखमिति बोधः। मुखनिष्ठैकैवाचंद्रत्वप्रकारिकात
स्य चंद्रोपसर्जनत्वात्। एवं ध्रुवेवादिशब्दसमभिव्याहारेपि बोध्यं। लिंपतीवेत्यनुक्तविषयोत्प्रेक्षोदाहरणेतु
लिंपतिना साध्यवसानलक्षणया लेपनव्यापनोभयसाधारणधर्मेण सांद्रमलिनीकारकत्वादिनारूपेणोपस्थापि क
नान्च तेन साध्यव्यापने लेपनसंभावनाविषयात्। सांद्रमलिनीकारकं तमः कर्तृकांगधर्मकंपलेनप्रकारसंभावनाविषय इति बो
दीप धः। अंजनयापरिच्छिते व्यापने तादृशसंभावनान्वय इति प्रतीकृतः। एवं वर्षतीत्यादावपि बोध्यं। विक्षेपणातिक्रवमित्यादिहेतु
त्प्रेक्षोदाहरणे हेतुः पंचम्यर्थः। तत्र चाभेदेन प्रकृत्यर्थान्वयः। हेतोश्च स्वप्रयोज्याश्रयत्व संबंधेन रक्तत्वविशिष्टेन

प्रकारितासंबंधेन संभावनायां तच्छेस्वो विषयतयान्वितैश्चरणयोरन्वयः॥ तथा च प्रकृत्याधिकरणकविक्षेपणाभिन्नहेतुकस्कम्प
२२ कारकसंभावना विषयान्वितेत्र्रा इति बोधः॥ न च तादात्म्यसंबंधेन हेतुविधायकत्वाभावेन नये हेतूत्प्रेक्षा स्यात्॥ किंतु तादात्म्येन तथा
पो विधेयत्वे सरवे प्रेक्षैवेति वाच्यं॥ विवक्षितविवेकेन विक्षेपणे हेरवे भेदस्यात्र क्षिणीयत्तया विशेषणप्रतीति विशेषस्वस्या पि हेतो
विधेयत्वोपगमात्॥ मुखचंद्र इत्यादौ रूपक इवानुयोगित्व मुखस्याभेदस्यां विक्षेपणसंसर्गत्वाभ्युपगमेन च विक्षेपणे हेत्व
भेदभानसंभवात्॥ हेतुविशिष्टस्वरूपोत्प्रेक्षायां मुखत्वः प्रतीतावपि विवक्षावशेन हेतूत्प्रेक्षात्वेनैव व्यपदेशः॥ यथा दध्नाजुहोती
त्यत्र मुखत्वोद्दधिविशिष्टहोमविधिप्रतीतावपि विवक्षितविवेकेन होमभेदधित्वव्यपदेश इति बोध्यं॥ न च स्वप्रयोज्यत्व सं वि
बंधेन स्वप्रयोज्याश्रयत्वेन संबंधेन वा हेतुरूपधर्मोत्प्रेक्षैव रक्तादौ स्वीक्रियतां हत मीदृश कल्पनाक्लेशेनेति वाच्यं॥ न
दनात् स्वप्रयोज्यत्वधर्मोत्प्रेक्षांगीकारे दूषणस्य प्रागेवावेदितत्वात्॥ अत एव हर्षोल्लासमन्येललिततनुतेपादयोः लक्ष्मी पम
रिति हेतूत्प्रेक्षामुदाहृतवंतः॥ प्रकाशकृतोपि तत्र हर्षहेतुकलग्नत्व तादात्म्य संभावनमेव स्वाभाविकलग्नेऽभिमतं
असमङ्कारीत्यातुलक्ष्मीरूपविषयेयथोक्त हर्षहेतुकलग्नतादात्म्य संभावनमुचितं लग्नस्य [illegible] धर्मस्योपसर्जनत्वेन २२
या संभावनायामन्वयोगादितिध्येयं॥ एवं च मुखाद्येच्छ्येच्य सिद्धहेतुविषय हेतूत्प्रेक्षायामपि बोध्यं विषय सिद्धत्वाभ्यां बो
धविशेषाभावात्॥ मिथ्यः॥ किमित्यादि फलोत्प्रेक्षास्थले फलं चतुर्थ्यर्थः॥ तत्र चाभेदेन प्रत्ययार्थेऽन्वयः॥ पूर्ववत्॥ फलस्य च प्रयोजकत्व
२ यामपि नातिव्याप्तिः॥ तस्या अनाहार्यत्वात्॥ सं- द्र २ भावनं यदीत्यर्थस्यादित्यूहोन्यस्यासिद्ध्यय इति वक्ष्यमाणसंभाव २ पुरस्तो १
न्वयः॥ बाधाघसावस्थायां तु जायामानामुखादौ चंद्रादिसंभावनानोत्प्रेक्षितितद्वारणायाहार्येति॥ एतेन विरक्त संध्या पुरुषैः रवेह्वयारजःपा
र्थिवमुज्जिहीते॥ शंके हनूमत्कथित प्रवृत्तिः प्रत्युद्ययौ तो भरतः ससैन्यः॥ त्यत्र रजो भिरोद्गमनरूपस सैन्य प्रत्युद्गत धर्मसंबंध प्रयुक्तो
वे यांभारितत्संभावनालंकारविषयया द्विशेषाद्यक्काकथितास्युगणात्त्वेत्यादावतिव्याप्तिवारणाय प्रयुक्तातिसर्वातिशयितसौंदर्येश रे
वारणा के सत्यवतो मुखं येन सा मृगशावाक्षी सावित्रीति रलिहितेत्यादावतिप्रसंगोयतन्निष्ठातिसंसाध्यमानत्वेन धर्मविशेषणांतत्रैव सा
वृत्तिरि त्रीतरलीकारकत्वरूपधर्मे मुखवृत्तिनेतु संभाव्यमाने [illegible] दिकावस्तुहेतुफलात्मतावस्तुहेतु [illegible] तादात्म्ये नातिव्या
ननु संबंधांतरेणोत्प्रेक्षायास्संग्रहः इति चेन्न॥ सर्वत्राभेदेनैवोत्प्रेक्षणमिति प्राचीनमतानुसारेणोत्थमभिधानात्॥ एतल्लक्ष
अत्र णायैवलक्षणे च नादात्म्योपादानमिति॥ नन्वलंकारसर्वस्वाकाराद्विविधस्वरूपोत्प्रेक्षेतिव्यवहृतायास्करीयाया अपिसे क्षे
त्रि त्वाद्विविधत्युक्तमित्याशंक्याह॥ अत्रेति॥ आसामध्येयात्प्रथमा वस्तूत्प्रेक्षा सेवस्वरूपोत्प्रेक्षेत्युच्यत इत्यर्थः॥ वस्तलेस्योति र
स्ये प्रसरणशीलत्वेत्यर्थः॥ तमस इति संभावनेत्येनेनान्वितिः॥ षष्ठ्यार्थो विषयतात्तमोविषयेत्यर्थः॥ प्रतिरोधकत्वादीत्यादिपदात्प्र
सरणशीलत्वस्य संग्रहः॥ प्रियेः पतीर्विघटिता वियुक्तः॥ चापनस्येति षष्ठ्यां तस्य पूर्ववदुत्प्रेक्षापदेनान्वयः॥ एवमग्रेतनस्या
तमस इत्यस्यापि॥ अनुपादानादिति विषयी वाचकाभ्यां लिंपतिवर्षतिपदाभ्याम्येनानुपादानादित्यर्थः॥ यथा श्रुतेत्ताथ्यामे

स्य यात् ४ ५लोकोत्तरस्याः परिच्छिन्नतायाः
निध

अनायिषं तवनीताइव। यथा गोपालेन परकीया भिगोभिर्मिश्रा ४ स्वीया गावो नीयंते तथा गोपद्वारा स्वसजात्येन मिश्रनीतावि वस्त्वनपि
नीताइवेत्यर्थः ४ खलु संभावनायां तेन नयनेन हेतुना इदमोध्यंनत्वेधकारित्यन्वयः ४ गो ४ स्वर्गे चले वद्रस्मो सकुलिशपुमानुखो सो ब
रश्मयी दृग्वाणाहग्वाग्भूषु पशुभूमिषु। सितमिदिनी। अत्र वानायिषं तवेति विषयोपक्षेपणपूर्वकं तस्य हेतुत्वेनोत्प्रेक्षणाभिति पूर्वस्मादुद्द४
एवं पूर्वत्र इच्छयेति गुणरूपो हेतुरिहहेतुक्रियारूप इत्यपि दृष्टव्यं ४ अत्र वाक्येक्षाद्यर्थत्वे पिहितत्प्रेक्षायाः प्राधान्येन वक्यर्थप्रदर्शनातुख स
अंग रूपोत्प्रेक्षात्वेन तस्योतत्वात्। एवमन्यत्रापि बोध्यं पूर्वमिति। अयोविधुश्चेद्दस्पयोधेः पूर्ववर्धयेतु रम्यमणिं चेद्रकांतकिं पयोसि णोके
दोग्धीति शंके तथा प्रियेऽपि तातो वियोगि वियोग सति सशोकानां कोकांगनानां नयनेकमंभूतेकियंति पायांसि दोग्धीति शंके इत्यन्वयः ४ दु
द्धि हे द्विकर्मकत्वादेणां कर्मत्वेपामिति। द्वितीया। एवं नयतेरित्यत्रापि मध्यमीकमित्यत्रे कस्य बद्धत्वस्य फलत्वेन कवधतेतु वर्धते लवेप
पामित्तुद्रावणसावणस्त्रवणयोद्वयो ४ फलत्वेन पूर्ववर्धनस्य तद्दितिभेदः ४ दहनं। वृद्धिनी। तदा। वर्द्धनकूलेतेन। चंद्रेणारथस्थि
तानामिति रवि४ रथस्थितानां नियुक्तानां पुरस्तनानां। वाहतानामश्वानां परिवर्तनायेव तुरगोत्तमानामुत्पन्निभूमावुत्तरस्यां दिशि
प्रतस्थे इत्यर्थः ४ प्रायो ज्येत्यत्रैकस्य गुणस्य फलत्वेनोत्प्रेक्षणाभित्तु परिवर्तनक्रियाइति भेदः ४ नन्वलंकारसर्वस्वकारादिभि
व रन्येषामपि जात्यादिभिर्भेदानामुक्तत्वात्कुतस्तेन प्रदर्शिता इत्यत आह। एतावते ति। उक्तोदाहरणेवेत्यर्थः ४ उत्प्रेक्षा इत्यनंतरं चमत्कारविशेष शंका
प्रयोजिका इति शेषः ४ तथा च जात्यादिभेदानामपि चमत्कारविशेषानाधायकत्वाद्प्रदर्शनमिति भावः ४ ईदृसेति। इत्यनेनोत्प्रे स्तु
(नां

(क्रि ५ विषयास्वर्गगा

क्षाबोधकत्वेनेत्यर्थः ४ त्वकीर्तिरिति। अत्रानुपात्तस्वर्गगमनो विषयः प्रवेशतादात्म्योत्प्रेक्षा विशेषणीभूतक्षमणत्वं हेतूत्प्रेक्षा
वाप्रतीयत इति बोध्यं॥ ॥ इति श्रीमत्तत्सदुपाख्यावैद्यनाथकृतायामलंकारचंद्रिकायामुत्प्रेक्षाप्रकरणं॥ ॥ अति
शयोक्तिं लक्षयति। रूपकातिशयोक्तिरिति। निगीर्णानुपस्थानविषयस्यैति विषयिणा रूपमस्य तत्स्यभावस्तत्तात्यर्थः ४ रूपं च भेद त
ताद्रूप्यान्यतरत् तस्मिन्सतीति सद्भावमंतत्तद्ग्रिहित्यत्र प्रायेणा। एवं चानुपात्तविषयधर्मिकाहार्यो निश्चयो विषयी भूतवि प
त षय्यभेदताद्रूप्यान्यतररूपप्रकारकोतिशयोक्तिरिति लक्षणं बोध्यं। अत्र रूपकवारणायानुपात्तेति। अयमेव च रूपकादस्या विशेषः ४ ते
अतिशय इत्युक्तैतत्त्वातिवारणाय तत्त्वयेति। उत्प्रेक्षावारणाय निश्चयेति नीलोत्पलेति। अत्र नीलोत्पलपदात्तत्साध्यवसानलक्ष
णया शक्यलक्ष्योभयानुगतकोतिविशेषादिपुरस्कारेणोपस्थितस्य नीलोत्पलत्वविशिष्टस्याभेदसंसर्गेणान्वयः। शक्यु
परिच्छिन्नयोः ४ कृतीष्टसाधनत्तयोरिव शक्तिलक्षणाभ्यामुपस्थितयोरर्थैकपदार्थयोस्तात्पर्यवशेनान्वयोगीकारे बाध भेद
व कत्वाभावात्। एवं च नीलोत्पलाभिन्नकीर्तिविशेषद्वयदृष्टादिति बोधादियमतिशयोक्तिरित्युच्यते। नन्वेवमभिरूपकादेवेलक्षण्य मै
मिति वाच्यं। रूपको विषयोभिदर्थाद्यस्य विषयतावच्छेदकस्य मानेनैव लक्षणपरस्यस्फुटत्वात्। यद्वा लभेदसानितात्प र्य
र्य किंतु भेदसानेन तदाकीर्तिविशेषादिरूपताद्रूप्यस्य विषयतावच्छेदकबोधताद्रूप्यातिशयोक्तिर्व्यलस्यत इति बोध्यं।
५ स्थितेकामिनी ८नयनेज्ञात्युपस्थितस्य

२४ वापीति।मध्यभागमारभ्यमुखपर्यंतंनाभिकां।गूर्वर्णनमिदं।गगनेसूक्ष्मतयातद्बलूडुलेख्यमध्येकापिश्यनीवर्णनीयशोभावापीतिंद्वं
भीरागमारभ्यमुखपर्यंतंनाभिस्फुरति।शोभते।तत्परंतद्बुधभागेऐंद्रनीलीइंद्रनीलीघटितासूक्ष्मापद्यासरणिस्तद्बलूर्ध्वभागेरोमावलिर्यु
र्गतात्यनुषज्यतेकिंभूता।कांचननिर्मितासोपानपंक्तिःतत्सदृशा।त्रिवलीमधिगतवतीप्राप्तवती।तथाग्रेतदूर्ध्वदेशेशोभतेतद्बलूर्ध्वविशा
लौकुचौस्फुरतइति।विसक्तिर्विपरीतगामिनसंबध्यते।कीदृशौस्फुरतौ।पुण्यवतांकगम्यौकलशौगमौ।नच।कलभौच।पुनःकीदृशौ।चंद्रन लो ना
तरौस्पंदनपंकेनचाविछिन्नौच्चावितौदेशायर्यौस्थितौ।तत्रत्यानीतदा।श्लिष्टानीचकुधौशोभेतद्वदाल्हादकत्वमुखत्वसन्निधानादमृतं
साध्य तद्वदाशयमेधरमाधुर्ययुक्तलसामित्यन्वयः।विधानांभेदानांइतीत्यस्यप्रतद्भेदानांमित्यनेनान्वयः।अतिदेशेनविभागस्यनेत्यर्थः।मुखरू
रूपक पकाभेदस्यातिशयोक्तौवभावाद्रूपकपदंसंदृशपरंयासस्यामासस्यांग्निहोत्रंजुहोतीत्यत्राग्निहोत्रपदवद्भूमातिदेशकमित्याशयः।अधि मणमा
वयन्यूनतेत्यत्रानुसयोक्तौरुक्तोदाहरणेषुप्रसिद्धतरत्वादनुपादानंबोध्यं।यत्वत्रकेचित्तद्रुक्ते।विषयिवाचकपदस्यविषयसाध्यवसानल
श क्षणायाःकृतावच्छेदकमात्रप्रकारकलक्ष्यविशेष्यकबोधत्वंकार्यताक्च्छेदकं।एवंचनिगरणसर्वत्रविषयितावच्छेदकधर्मरूपेणवविव
न व्य षयस्यभानेविषयेविषयित्वेननिश्चितेऽभेदातिशयोक्तिस्तादृथातिशयोक्तिरितिद्विविध्यंमयुक्तमिति।तत्रौढविलसितंशक्यतावच्छे ग्रस्त २४
म दकस्यलक्ष्येपूर्वप्रतीत्यनियततयांतद्विशिष्टतयालक्षणायाअसंभवात्।यद्धर्मविशिष्टेशक्यसंबंधस्तद्धर्मप्रकारकलक्ष्योपस्थितेः
समानप्रकारकेशाब्दबोधेहेतुत्वात्।लक्षणापरिहार्ययात्रानुपत्तिंपत्तेस्तदवस्थत्वाच्च।एवमपितात्पर्यवशात्तादृशबोधांगीकारेतदृशा
तस्ये

अ

बाब संसर्गेणाद्धुलेनतद्दूरेणोकेतेनैवबद्धत्वान्नुयक्तताताद्रात्म्यसंसर्गकसंभावनायामध्येविषयतया।एवंचकुचधारणंभिन्नफलेकेन क
कदामकरणकबंधत्वाश्रयसंभावनाविषयामध्यइतिबोधः।एवंप्रयोजेमित्यादावपिफलंतुमनोरथइतिपूर्ववदेवबोधः।फलोत्प्रेक्षा
त्यो त्वेबोधोपदर्शितरीत्योपपादनीयमितिबहुवक्तव्येपिविस्तरभयाद्विपरम्यते।बालेंदुवक्राणीति।नविद्यतेविकासोयेषांतानि।अविकासीनि
स तेषांभावात्।किकारेहितत्वाद्धेतोः।बालेंदुवत्।द्वितीयाचंद्रवत्।वक्राणितथातिशयेनलोहितानिआरक्तानिपलाशानिपलाशकुसु
न मानिवसंतेनायकेनसमागमंप्राप्तानांवनस्थलीनांमंगनानांसद्यस्तत्कालसंभूतानिनखक्षतानीवबभुःशुशुभिरइत्यन्व
यः।पूर्वेति।धूमस्तोममित्यत्रेत्यर्थः।ननुलोकेसंभावनायाःमिवशब्देनदृष्टत्वैइत्यतआह।अस्मिंचेति।पिनष्टीवेति।सम
द्रस्तरंगाणामग्रभागेःफेनरूपंचंदनेपिनष्टीव।इंदुलत्फेनचंद्रनमादायकरैः।किरणैःशैलमपांगनाःलिंपतीवअनुलिंप
तीवेत्यर्थः।समुद्रापोतीति।समुद्रस्योपांतितटेयत्फेनंचंदनंतत्कंतेयन्नारांदिशांलेपनेतत्वेनेत्यर्थः।उभयत्राभयोरुत्प्रे
क्षयोः।येषांअलंकारसर्वस्वकारादीनां।रात्रावीति।सप्रकोतः।प्रभुः।भूपतिः।भूमौरात्रौरवेरभावाद्धेतोरिवेसतते
भिरंतरंमुप्रदितेप्रतापयशसीसृष्टवान्मिमीतिवा।नित्यर्थः।रक्तावित्यदाहरणेभावरूपोहेतुरिहत्वभावरूपइतिभेदः।वि
वस्वतेति।विवस्वतासूर्येणस्वस्यगोसहस्रेणकिरणसहस्रेणसमंमिश्राःमिश्रिताःजनानांनेत्रापरनामधेयागावोपि
३ दिवाचेंदोरभावात्सोतोरिव

त्रि

त्कोदाहरणे घ यामिति विषयस्योपादानं तत्कथमयं श्लेषयोक्तिरिति चेदत्राह ॥ इदं खस्याविषये यो विशेषणत्वो विवक्षातदा रूपकमि निश्च ६४

वक्ष्यतएव प्रकाशकृतादशमरूपकातिशयोक्त्यादिसंदेहसंकरेनयनानंददायिनी यदि विंबमेतत्प्रसीदतीत्युदाहरणे हत्तमिति न विवक्षयाम तिशयोक्तेरे पतद्विषय विनोपात्तेन

एनो विषजता यच्चापह्नुतीति अपह्नुतिगर्भत्वे पर्यस्ता गर्भापह्नुतिगर्भत्वं सेवा रूपकातिशयोक्तिरेव तथा चसापह्नुतिवत्त्वेनरूप

नापि न्हवत्वमेत्र्यनात्रिविधातिशयोक्तिरिति सावः ॥ मुक्तामिति अनुभवैकवेद्या निइमानिवस्तुनितइमजनाः विकल्पयंतिसह सदृति वि

कल्पविषयी यो पणि कुर्वतियथाननानासा प्रकृतासुन्दरी हकुपथे लोचनमार्गे नास्तीत्यन्वयः ॥ तादृशी सुन्दरी दर्शनशालिनैवि

कल्पयंतीति सावः ॥ तानि कानि वस्तूनितत्राह मुक्तामौक्तिकं विद्रुमं प्रवालं चांतरा अनयोर्मध्ये मधुरकररसः ॥ अंतरांतरेण यु स्तुन

त्कोइति द्वितीया पुष्पं परिके वलं धूर्वहं सारवाहकं ननु मधुरस युक्ततया मुक्ता विद्रुमयाः खलु निश्चिते प्रालेयद्युतिमंडल

का चंद्रमंडले एकासि एकस्मिन्नासिके अवस्थितेः ॥ एकाधिकरण्यमित्यर्थः ॥ नत्वपि समुद्रे वै नन्वेचंद्रमंडलं चशंख

स्य मूर्ध्नि मस्तके न दधेति न दधत्प्राप्नोति न पुनः पूर्वाचलस्य स्योदयगिरस्थ्यं नरेतदधत्तीति अत्र मुक्ताविद्रुममधुर

रा रसप्रालेयद्युतिमंडलशंखैः ॥ क्रमेण दंताधरतन्माधुर्यमुखकंठानि गीर्णानि ॥ पूर्वोदाहरणाधांतत्वात्तयास्यष्टा - पन्ह्नवः ॥

इहतु परं धूर्वहमित्युक्तया गूढइति सिदः ॥ आलेयं मिहिका चेत्यमरः ॥ गता स्विति पुरे सवाः योर्यस्तास्तका विलासिनी धुतिमी

१ सर्ग २

स नामत्त्यांनां संघटनेनैसंभ्रमैर्यंतीरप्रीतिगता स्कसतीषुयत्रयंत्रनगरे वेशिप्रदानदीठल्लसंतीनां फेनततीनां छलेन प्रयु

तथा क्तः ॥ अट्टहासः ॥ उच्चैतहास्यं यथापूतेवविभातीत्यन्वयः ॥ इतीति इत्यत्रेत्यर्थः ॥ इंदुमंडलाद्वाविद्यादि पदान्पुष्परसा

[illegible] दिपरिग्रहः ॥ सन्त्यादिपिचेति स्त्रि त्रिमाधुर्यादिपचव्यर्थः ॥ आदिना अधरमाधुर्यादिपरिग्रहः ॥ निवेशनात् अपिदाध्यवसना

त् जानेइति दमयंती वर्णयतोनलस्योक्तिः ॥ अतिशमिनाद्रागाल्लोहित्यादि मधुरस्वरूपमेव विंबमिति जाने नतु बिंबफला इति

मित्येवकारार्थः ॥ बिंबस्य बिंबफलस्य अतिसमदोष्ठाधरत्वं निरुक्तत्वं च यत्तत्स्फुटं । कथं तर्हि विपरीतालोके प्रसिधिस्तत्रा

हाद्वयोरनयोर्विशेषस्य तारतम्यस्य बोधे अक्षमाणा मसमर्थानां जनानां नाम्नि भ्रमो विपर्यासः अस्तु अन्यत्रेति सूर्यक

न्हकेनेत्रापरपर्यायगोनयनेइत्यर्थः ॥ निवेशितानत्त्रेक्षितं खीरा विणासंतत्वोजगः ॥ तस्य द्वेगृत्वा प्यक्षान्वें धूनि

तियावत् धुवेप्रायो बाधितुं सरः प्रविशमिन तु स्यात्तु स्थानार्थे हीयस्माद्रजस्य स्नाननि ॥ फलनिष्प्रयोजनमि

त्यन्वयः ॥ प्रसक्तानुप्रसक्तेति अतिशयोक्तेः ॥ सापन्ह्नवतत्त्वयः नप्रसंगादलंकारसर्वस्वकृदुक्तं स्वरूपोत्प्रेक्षायांशाधा

पन्हुवतिगर्भत्वं दर्शितं नटनुप्रसनया च त्रिविधास्वप्युत्प्रेक्षासापर्यस्तापन्हुतिगर्भत्वं त्यर्थः ॥ सदकोतितस्यैव रज्जा त्रि

सि.२ ४संबधस्याभेदक्षि[illegible]त्वे सत्यन्यत्वाद्यनिरूपितोग्राह्यः।ते नरूपकातिशयोत्त्यादिप्रभेदेषु नातिव्याप्तिः ४

तीयस्यैवाभ्युत्ववर्णनं।तज्जातीयभिन्नत्वेनवर्णनं।तच्चाहार्यबोध्यं।अएवयोपितेनध्वांतौनातिव्याप्तिः४।इयंचलोको
२६ त्तरत्वंप्रतिपैर्यं।अन्यदेवेति।अस्यमहीपतेगांभीर्यमन्यदेवप्रसिधगांभीर्यभिन्नत्वैमेवेत्यर्थः४।अन्येयमिति।रूपेसौंद
र्यवैदग्ध्यंचातुर्यंधोरणीयपरिपाटीएषानलिनपत्राक्षी।विधेः४साधारणीमृस्टिष्विनेत्यन्वयः४।अत्रोत्तरार्धेनत्रृसंपाऽन्य
त्ववर्णनोविशेषः४।संबधेति।अयोगेऽसंबंधायोगकल्पनं।संबंधवर्णनं।सौधेति।सौधास्त्रीराजसदनमित्यमरः४
।नन्वत्रैवस्पृशंतीवेंदुमंडलमितीवपदप्रयोगेऽत्प्रेक्षाप्रतीतिस्तत्प्रयोगेगम्योत्प्रेक्षात्वमुचितं।इवादित्वेयावाच्योत्प्रे स
क्षासैवेवाद्यभावेगम्योत्प्रेक्षेतिनियमात्।अन्यथात्वत्कीर्तिर्भ्रमणश्रांतेत्यादिपूर्वोदाहृतेयद्योपिगम्योत्प्रेक्षान
स्या स्याद्विशेषाभावादितिचेन्मैवं।उपदर्शितनियमस्यालंकारांतराविषयएवाभ्युपगमात्।अन्यथान्यनंमुखंचं नू
द्रइत्यादौन्यूनमित्यप्रयोगगम्योत्प्रेक्षापत्तेः४एवंचप्रकृतेऽसंबंधेसंबंधरूपातिशयोक्त्यालंकारविषयेनगम्योत्प्रे वर्णनं
क्षावसरः४त्वत्कीर्तिरित्युदाहरणेतुभ्रमगम्योत्प्रेक्षापत्तेः४पश्रांतत्वरूपहेतुत्वंगम्योत्प्रेक्षाभिप्रेतानतुस्वर्गगा
प्रवेशांशइतिसर्वमेवदातं।असंबंधमुदाहरणांतरमाह।यथावेतिकतिपयेति।वीररुद्रदेवरथ्येनृपेवितरणशालि
निदानशालिनिसतिचक्रवाकीइतिमुदंसंतोषमुपयातिप्राप्नोति।इतिकिंकुतंवासरस्यावसानेनाशोयेनस४कन २६

देवशाकयाभिदप्रकारकबोधेपिबाधकाभावान्मावपदेनविश्लेषणाद्भेदकस्यैवंयावर्तनादितिदिक्।साधावधेति।विधशालाभंजिका
ख्यायांनाटिकायांस्फुटिकप्रकारशिखरगतांमृगांकावलीमाकपूतोराज्ञेविदूषकंप्रत्युक्तिः।स्थंप्राकारायसमीपेनैनयनेप्रीहिणु
प्रेहरया।मनाकुइषन्निकेयाअनाकारीअनंतीरक्षेकोयंशीतीकर[illegible]चंद्रइतिमुखेचंद्रगतत्वादद्कोरित्वरूपताद्रूप्याध्यवसानं।की
दृशः४गलितम्भुतोहारिणायस्मात्तथाभूतः४तेननिः४कलंकतयोराशी।त्वकषीभिच्यात्कः४पुनः४कीदृकुसाधायांबुधः४असत्तदभिला
प सन्नेपोयैस्तैरुवनसबौदविभ्यकारैरनुसृतांलवल्याः४फलयाकस्यत्रपाभिनिसिदृशी।अच्छां।स्वच्छां।ज्योत्स्नांतद्वेनाध्यवसितांकीर्ति
प्रभांकिरन्प्रसारयन्नित्यर्थः४लवलीलताविशेषोहरफारेवडीतिभाषाप्रसिद्धिः४प्राकारोवरणः४सालइत्यमरः४।क्वचित्पाठेऽस
मबधयासैरितितत्राप्युक्तएवार्थः४नवललवलीर्गीतालीलैनानितिपाठनवस्यासौलवलियाकस्येतिअचयेबोध्यः।नविवाभेद
विवक्षैवकिंनस्यादतआह।अत्रेति।कोयमित्यनेनानिर्ज्ञातत्वप्रकाशनात्प्रसिधस्यचानिर्ज्ञातत्वात्तद्वैलक्षण्यावगतिरितिभावः४
ते गर्भितः४गलितेत्यादिविशेषणांचैर्यत्विनाभिप्रेतः४अन्यत्रापीति।अनुष्टुभि।छिद्यैदेवरपरिदलितोराकुदर्शनेः४कलंकेनाश्लिष्टो
नखलुपरिस्फूतोदिनकृता।कुहूभिर्नोलुप्तोनच्युवतिवक्रेपाविजितः४कालानार्थः४कोयंकनकलतिकापामुदयतइत्यादवि
त्यर्थः४अथवान्यत्रापिन्यूनतायामपीत्यर्थः४कोयमभिमतश्चंद्रइत्यादावविद्यत्वरूपन्यूनताप्रकाशनमूहनीयमितिभावः४।ननू
ने

वलय॰ तेषां। ऊर्मिका अंगुलीयकं तस्यैव कंकणपदप्राप्तिरूपकार्यवर्णनेन द्वारेण मक्षवत् इत्यर्थः। ऊर्मिका त्वंगुलीयस्या हस्त
सगंतरयोरिति विश्वः। कार्यमुखेनेति। अंगुलीयकस्य कंकणपदप्राप्तिरूपकार्यवर्णनद्वारेणेत्यर्थः। आदातु
मिति। सहजं सौकुमार्यवत्या विरहदशायां तदतिशयवर्णनमिदं हंतेति खेदे। आदातुं गृहीतुं सकृदेकवारमपि
कुसुमे इष्टे ते सति अधीरदृशः हस्ताय मालोहितं भवतीति शेषः। अपि ना किमु गृहीता मिति गम्यते। ला
क्षया यत् रंजनं तद्वर्त्तया पि सह सा अ कर●त्यादयोरलं रक्तं भवति किमु रंजने नेति पूर्ववत्। एवं मंगानां चंद
नादिना यदनुलेपनं तत्स्मरणमपि अत्यंतखेदकरं किमिचद्दुर्गमिति शेषः। अलकानि मिगरु धूपाद्यामोदा धृता नुलेपन
पिभारायते भार इवाचरतीत्यर्थः। कर्तरि क्यङ्। अत्रादानादिरूपहेतुप्रसक्तिमात्रेण हस्तार्यलोहित्यादि
रूपकार्योत्पत्तेः साक्षाद्वर्णनं न तु कार्यमुखेनेति पूर्वस्माद्भेदः। हेतुकार्ययोरिव हेतुप्रसक्तिकार्ययोरपि
समकालत्वं संभवतीति सूचयितुमुदाहरणांतरमाह। यामीति वदति सति त्वयि तत्कालमेव तन्वं
ग्याः पुरो वलयानि अभिर्मकं कंणानि पुरः प्रथमं गलितानि। अपराण्यपि तथैव तत्कालमेव दलितानि नि
सन्नानीत्यन्वयः। पुरो ग्रे प्रथ●मे च स्याद् इति विश्वः। अत्र वदतिगलितानीति शतृप्रत्ययेन समकालतावगतिः।

अवे

अत्यंतेति। अत्र हेतुकार्ययोरित्यनुवर्तते। तयोः पौर्वापर्येति क्वचित्पाठः। साधु रेव। व्यतिक्रमः पौर्वापर्यं रीत्यं। अये प्र
थमं अनुनीता समाहिता। कवीन्द्राणामिति कविश्रेष्ठानामंगणसंबंधिन्यो भूमयः। प्रथमतर मिति प्रथमम
वचलता चपलानां भृंगाणां भ्रमराणां भ्रमरपामासंगेनाकुलानां किरणां मृदजलस्यामोदेन परिमलेन मधु
रा रमणीया आसन् अभवन्। पश्चात्तदनंतरं तेषां कवीनामुपरि रुद्रसंज्ञस्य नृपतेः अभिदृश्यमानाः कटाक्षाः प
य तिताः। कीदृशाः। क्षीरमुदकं यस्य तथाभूतस्य क्षीरार्णवस्य प्रसरंतीनामुरुवीचीनां महत्तरंगाणां सहचराः सद
शा इत्यर्थः। उदकस्योदसंज्ञाया मित्युदादेशः। अत्र नृपतिकटाक्षरूपकार्यमुखेन नृपतिप्रसादरूपहेतूत्कथ
अ नं पूर्वस्माद्विशेषः। एतावुदाहिताः। अयोक्तेषु प्रकारेष्वनुगतप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावात्कथमतिशयोक्तिपद
प्रयोग इति चेत्। अत्राहुः। तावत्प्रभेदान्यतमत्वमेव सर्वानुगतमतिशयोक्तिपदप्रवृत्तिनिमित्तं तदेव सामा
न्यलक्षणमिति। तानवोऽस्तु निगीर्याध्यवसानमेवातिशयोक्तिः। प्रभेदांतरत्वेनानुगतरूपाभावादयं कालं
कारांतरमेव न वाच्यत्वादिप्रभेदेषु अन्यत्वादिषिरा भिन्नवस्तुप्रतीतेर्वचमत्कारित्वेनानुभवसिद्धतयाऽन्य
अन्यत्वादीनां दिभि रभेदादीनां निगरणं संभवतीति वाच्यं

६ चमत्कारप्रधानतया तद्व्यपदेशो भवति तथा अतिशयोक्तेर प्राधान्येन व्यपदेशो न हेतुत्वात्
६ प्राधान्येन व्यपदेशा भवतीति न्यायात्। अ अलंकारांतरणामेव

२८ त्वादिरसेदप्रतीत्यंगीकारेऽनुभवासंगतेः। अभ्युत्तमत्वेनालंकारविभाजकोपाधितोभजतो प्रयोजकत्वादिति। वस्तु
तत्तदनुपात्तविषयकचमत्कृतिजनकप्राधान्यपरोनिश्चयविषयत्वमेवातिशयोक्तिसामान्यलक्षणं रूपकवारणायसत्यं चमत्कारा
दृ तोत्प्रेक्षांतिवारणायाहार्येति। उत्प्रेक्षानिरासाय निश्चयेति रूपकातिशयोक्त्यावसदृश्याद्वितीयप्रभेदस्य लक्षस्यततीयं
संबंधस्यचतुर्थः असंबंधस्यत्वेपंचमस्य सहत्वस्य षष्ठहेतुप्रसेरोक्तिजन्यत्वस्य सप्तमस्य पूर्वापरत्वयोश्चतथाविधारोपविषयत्व
सत्वात्सर्वत्रलक्षणासमन्वयः। ननैवंविधारोपस्यरूपकस्वाभावोक्तिष्विन्नेषुप्रायशः सर्वालंकारेषुसत्वादितिप्रसं
चमत्कारे गइतिवाच्यं। इष्टापत्तेः। अलंकारांतरणामेवप्रधान्येनव्यपदेशार्हत्वात्। अतएवप्रकाशकृता विशेषालंकारप्रसं
गे। भिहितं सर्वत्रैवंविधविषयेतिशयोक्तिरेवप्राणत्वेनावतिष्ठते। तांविनाप्रायेणालंकारत्वाभावात्। अतएवोक्तं य
न सैषासर्वत्रवक्रोक्तिरनयार्थोविभाव्यते। यत्नोस्यांकविनाकार्यः कोलंकारोऽनयाविनेतीति। दंडिनाप्यलंकारांतराणांअतएवविरा नया कैश्च
यामर्थिकमाहुः परायणं। वागीशमहितामुक्तिमिमामतिशयाह्वयामिति॥ ॥इतिश्रीमत्तत्सदुपाख्यवैद्यनाथ
कृतालंकारचंद्रिकाख्यायांकुवलयानंदटीकायामतिशयोक्तिप्रकरणं॥ ॥छ॥ तुल्ययोगितांलक्षयतिवर्ण्या
नामिति। वर्ण्यत्वेनोपमितत्वेन प्रस्तुतानामित्यर्थः। इतरेषां अप्रस्तुतानां एतच्चाप्यस्य भूपसाधारणं। वर्ण्यानामेवाइत् २८

व तरणा४

कगिरिः कमेरुः कांतिपर्यैरल्पैर्दिवसैः क्षयं प्रायाय इति। संभावनायां लिङ्। योगेपीति। योगे सत्यप्यर्थयोगवर्णनामि
त्यर्थः। स्वर्गस्थाद्रुमाः। कल्पवृक्षादयः। खड्गे मे खितिविषयसप्तमी। खड्गेमीविषयेयुत्रादरस्तस्य संबंधेपि अर्थादर्थि थी
षु। यद्वा अर्थिषु खड्गेमीविषयादरसंबंधाभावप्रतीतोत्समानीविज्ञेयतया खड्गे मेघवादरविषयत्वाभावावगमा नं
व द्यथाश्रुतमेवसाधु। अनयोरिति। अनेद्या। निनिद्धष्वान्यंगानियस्यास्तथाभूते इतिसंबोधनं। उक्तसमाणयोर्वर्धमा
नयोः सानयोल्लवबाकुलत्वयोरंतरमध्येपर्याप्तः। अवकाशोनास्तीत्यन्वयः। अत्र बाकुलतयोरंतरस्तनपर्याप्ता
ववकाशासंबंधेपितत्संबंधनक्तः। अक्रमेति। क्रमः पौर्वापर्यंतदभावोऽक्रमः तद्रूपस्यातिशयोक्तिरित्यर्थः
सहत्वेतिसमकालत्वे। आलिंगंतीति। समंयुगपत्। द्यामोर्वी पृथ्वीचपराः शत्रवः मंक्ष्वतीति। हम्मीरसंज्ञकस्य
वीरस्यखड्गकोशोपिधानेमवतीतिसतिअरीणांवर्गः समूहोपिकोशंभांडारंमुचंति। तथाखड्गप्रकंपेमल्लासनेभुज
तिसतिसप्रकृष्टंकंपंभजति। एवंखड्गेक्षमांक्षांतिंत्यजतिसतिसोपिक्ष्मांपृथिवींत्यजतीत्यर्थः। कोशोस्त्रीकुड्म
लेखड्गपिधानेर्थौघदिव्ययोरित्यमरः। अत्रशतृप्रत्ययसंग्यायोगपद्यवर्णनं विशेषः। धनगृहेति। धनसंबं
धिगृहेइत्यर्थः। चपलेति। हंतो प्रसीकेर्ज्ञानेतज्जन्यकार्यसतीत्यर्थः। यस्यामीतिनदितेनकेप्रियेणेतिशेषः

व्यतु

क त्तिमालंबसेभवत्वे वे तुसं तु सवान् एवमथ भावस्यकथं गणबहिर्भाव४॥ जातिक्रियाद्रव्या तिरिक्तस्यैवतु घ्यीश ब्दानां
प्रवृत्तिरितिवदद्भिर्वैय्याकरणोक्तदनुसा शिभिश्चालंकारिकै गणत्वांगीकारात्। अतएवजातिगुणैर्भावि रोधप्रकाशह
द्रिरुदाहृतामिरयोथनुत्पत्तिपुजइति। तथा विधानार्थेनाति अमंद४सावभौमिति। वल्कवल्कलक्षणमितेन रूपेण
धर्मस्याभिवेशो भिप्रेतइत्याविदितमतोनकाथनुपपत्तिरिति॥ स्वैरिणी। स्वनइहैतु शीलमस्यास्तादृशाथ्यभिचा रि
रिणीतियावत्। स्वादीरिरिणोरितिवृद्धि४। स्वैरिणीपांसुलाचस्यादित्यमर४। संजातानि। दिना निपद्मानिवृ
ध्धिमीयु४प्रापु४कीदृशानिसंजातानि४पत्राणांप्रकारै४समूहैरंरचितानि॥ पूर्वपत्राणां वसंतेन विगलनात्। तथास्फु
टाविकसिता४पाटलवृक्षविशेषायेषुतेषांभावस्तत्वंसमुद्वहंतीतिशत्रंतंदधानानीत्यर्थ४पद्मपक्षेतुस्फुटानिविक
सितानिस्वतानिपाटलवर्णानितेषांभावस्तत्वमित्यादिपूर्ववत्। एवमर्कस्यकरै४किरणैरभिमर्शनाद्धिकस्वराणिभास्करानि
द्मानि पद्मानि विकसितशालीनि। नागेंद्रेति नागेंद्राणांगजश्रेष्ठानांहस्ता४शुंडा४कदली विशेषाश्चपरिणाहोविशालतातं शी छ
लिरूपंस्वरूपंलब्धापियया क्रमंत्वचिकर्कशा त्वक्कठोरत्वात् एकांत्येननियमेनत्याज्ञहेतौलोकेतस्या४पार्वत्यानवी
रूपमानात् बाद्याष्ठजपमानत्करहिताइत्यर्थ४ तदीयत्वेनेतितत्कालिकत्वेनेत्यर्थ४॥ ग्रीष्मकालिकवल्कवर्णनस्येव

ज्ञो ज्ञौर२

वसंपा४

ग्रीष्मवर्णनरूपत्वादितिभाव४। एकक्रियेति वृद्धिप्राप्तिरूपैकक्रियान्वय४इत्यर्थ४एकगणेति। तपमानबाह्यत्वरूपैक
गणेत्यर्थ४। हितादितेइति हिता हितोविषयेइत्यर्थ४वृत्तितौल्यमितिवृत्तिर्वर्तनंव्यवहारमितियावत्। तस्यतौल्यंसाम्यं अप र
रापूर्वोक्तविलक्षणा प्रदीयतइति पराभुत्कृष्टाभूति४संपत्तिरेवपराभूति४पराभव४शत्रूणांसमूह४शात्रवंतस्यतस्यतौल्य
साम्यं। अपरापूर्वोक्तविलक्षणा। प्रदीयतइति। पराउत्कृष्टाभूति४। समूहइत्यण्। पराभवोवानस्येति शत्रुसंबंधिपराभवदानस्ये दान
त्यर्थ४पराभवस्यमुख्यदानंसंभवात् अतएवसंप्रदानत्वासंभवा मित्रशात्रवयोरितिसंबंधसामान्येषष्ठी। श्लेषेणाप ध
न्ना रापूर्तिपदश्लेषेण। यथावेति। अन्न चवौ श्रुत्यर्था विरोधद्योतका४। अत्रेतियोपि निबंपरशुना छिन्नस्तियोष्यूनेनमधुकेन यु
यो नसार्पिषाज्येन सिंचितितैथिनंतयोथमाल्यादेरत्वेनातिक्रमेणेत्यर्थ४। नन्क्तप्रकारकैस्यतुल्ययोगितापदवाच्यत्विवृध्धसंम
तिंदर्शयतिइयमिति। तथाचवृद्धिव्यवहारान्नानार्थस्कुल्ययोगिताशब्दइतिभाव४अत्रकेचिदाहु४नेयंतुल्ययोगि
तांपूर्वोक्ततुल्ययोगितातोभिदमहेति। वर्ण्यानाभितिरिषांचेत्यादिपूर्वोक्तलक्षणाक्रांतत्वात्। एकानुपूर्वइखो धितवल्क
कर्मकदानपात्रत्वस्यपरंपरयातादृशशब्दस्यवोधमस्येवयात्। यस्त्वनिवभित्यत्रापिकटुत्वाविशिष्टनिंबस्येवपरेपर
याछेदकसेचकपूजकधमत्वसंभवादितितदेतत्पेशलं। तथाहि। यत्रानेकाद्रैइत्वेनज्ञातोधमस्तेषां मोपम्यग

न्वे पम्य

७ भानमत्तीस्याग्रहस्तथा ७ तु

कत्वेनचमत्कृतिजनकस्तत्रपूर्वोक्तप्रकारस्यत्रीहिताहितोभयाविषकश्लाघाश्लासरूपैकव्यवहारस्यव्यवहर्त्तृगतत्वेनैदाय ति
३० तरयोतकतयाचमत्कृतिजनकत्वंतत्रापरइतिभेदात् नत्वत्रपराष्टतिशब्दस्यतदर्थकर्मकदानस्यचापरंपरयाशत्रु
मित्रगतत्वेनसाक्षमपितुश्लेषवलादेकत्वेनाध्यवसितस्यतादृशदानस्यराजगतत्वेनैवेतिकथंपूर्वोक्तलक्षणाक्रांतत्वे
एतेनयश्चनिबर्केभित्यत्रकटुत्वविशिष्टनिंबस्यैवपरंपरयाछेदकसेचकपूजकधर्मत्वमिरस्तं।वस्तुगत्यानधर्मत्वस्या ति
लंकारतासंपादकत्वाभावात्‌ अन्यथासंकुचंतिसरोजानीत्येनावत्तेवक्रुल्ययोगितालंकारापत्तेः किंत्वनेकगतत्वेन तु
मात्र ज्ञार्यधर्मत्वस्यैवतुल्ययोगिताप्रयोजकत्वमितितदभावेतदंतर्गतिकथनमसमंजसमेव।अथाथुक्तोदाहरणेयो असंगत
स्तयोपिनपूर्वोक्तलक्षणस्यात्रासंभवः॥धर्मो र्थेपूर्णश्रीरवाधिराजन्विराजतइतिप्रकृतयोरूपमायामति द्र
व्याप्तिवारणार्थमनेकानुगतधर्मत्वपर्याप्तविषयितासंबंधावच्छिन्नावच्छेदकताकचमत्कृतिजनकताश्रयज्ञा
भिति नविषयधर्मत्वविवक्षायास्तत्रावश्यकत्वात्‌ प्रकृतेचाहितत्वादेर्विषयस्याधिकस्यानुप्रवेशादितिविभावनी हिता
यंगुणोत्कृष्टैरिति।गुणेः उत्कृष्टः श्रेष्ठास्तैरित्यर्थः।सम्यक्‌हत्यसाम्यंविवक्षित्वावत्तइति।वचनंवचःप्रतिपाद
धारण नमितियावत्‌।अर्थात्तत्साधर्मस्य।अन्येति।धर्मस्यावर्ण्यवर्ण्यगतत्वादुक्तलक्षणत्यर्थः।पाशोस्यास्तीतिप्राशी ३०
वरुणः प्रचेतावरुणः पाशीत्यमरः श्रीदः कुबेरः।शक्रइंद्रः लोकपालपदंचंद्रादिषुरूढं॥स्मृतिस्तुयोगमात्रेण
विर त्र री१

सं
नेषामेववेत्यर्थः।बहुवचनमनेकार्थः।द्वयोर्वर्म्यैक्यस्यापिवैयाद्यत्वात्‌।धर्मैक्यं।धर्मस्यैकत्वं।एकत्वं।एकोधर्मइतियावत्‌ सच
चमत्कारिबोध्यः।एवंचानेकप्रस्तुतमात्रसंबंधैकचमत्कारिधर्मानेकप्रस्तुतमात्रसंबंधैकचमत्कारिधर्मान्यतरत्वंल
क्षणंबोध्यं।मुखविकसितस्मितमित्यादावतिप्रसंगवारणायानेकेति।अत्रचमरवप्रेक्षितादिरूपानेकवर्ण्यसंबंधाने ण्य
कोधर्मइतितन्निरासः।दीपकवारणायमात्रेति।प्रस्तुताप्रस्तुतप्रसिद्धसाधारणस्याप्यन्यतरनिवेशः।त्वंगदितिप्रियांप्रतिद त्व
यितोक्तिः।नवांगस्यमार्दवसौकुमार्यदृष्टसतिकस्याचित्तमालत्यादीनांकठोरतांभासतेऽपितुसर्वस्येत्यर्थः।शशीविभातीति
ति।शशाश्चंद्रस्तस्यलेखाकला।गुणक्रियारूपेति।एतच्चतथाविधधर्मस्यप्रायशोगुणक्रियारूपत्वमित्यभिप्रेत्यो
क्तं।नतुलक्षणेतेनरूपेणधर्मस्यनिवेशः।गौरवात्‌ प्रयोजनाभावाच्च।यत्तुकैश्चिदेतन्नूयंयदूषणलालसैर्धर्मस्य
य गुणक्रियारूपत्वेनलक्षणेनिवेशइत्याशयमारोप्यासिहितंतदापाततः।शासतित्वयिहेराजन्नखंडावनिमंडलं।नम
नागपिनिश्चिंतेमंडलेशत्रुमित्रयोरित्यत्राभावरूपधर्मस्यैवान्वयादिति।तदिदमापाततोपिनमनोरमं।तथाहि
शासतीतिबहुदाहृतपद्येनिश्चिंतेनेतिनिश्चिंतपदः।शत्रुमित्रमंडलधर्मतयोपात्तःसचगुणस्वरूपएव।चिंता
भावावच्छेदस्यचिंतानतिरिक्तत्वात्‌ अन्यथाचिंताभावाभावस्याप्यतिरिक्तत्वापत्तेः।अथतत्रापिवैयात्यादिष्टाप जा

मा विस्रवः समृद्धिर्येषां नृपाः स्युस्ते निम्नाः तैर्नोः कुशस्य भावस्तत्तैर्निकाश्यं तेन शोभंत इत्यन्वयः शाणास्तु निकषः कष इत्य
मरः शाणोस्त्रिकोति। शाणारूपैकधर्मेत्यर्थः पूर्वोदाहरणाद्यादिदीपकमिहत्वंतदीपकमिति सिद्धः प्रस्तुताप्रस्तुतसाधा
रणधर्मस्य पूर्वप्रस्तुतेन्वयः दीपकपदवाच्यतायां बीजमाह प्रस्तुतैकत्यादि प्रस्तुते कविनिष्ठः प्रस्तुतैकपरः प्रस्तुता
न्वयविवक्षायोग्यं हितैत इतियावत् प्रथमं भवत्येनेतरकमपरोतीत्यनुषज्यते इतीतिवाध्याहार्यं। इतिदीपसादृश्यात्स
मानोधर्मो दीपकमुच्यत इति शेषः। यत्र धर्मस्य पूर्वं प्रस्तुतेन्वयः पश्चादन्यत्र यथोक्तोदाहरणयोस्तत्रैव तत्र प्रसंगोपका र
ध्वनकते रित्वमित्याशयेनय्यपीति। रूकवर्णेति। रूकवर्णमिव पुष्पं यस्या इति। विग्रहः त्रयः। गुणात्रयायात्यतमयुक्ताः शरस्थे
त्यादिः प्रत्येकं चकारो नैरपेक्ष्यद्योतकः कृतविद्यः प्रख्यातविद्यः। एतच्च प्रासंगिकं पथं यदा यत्र संसर्गे पूर्वं तत्तदातस्य ध्वज्य
प्रस्तुतत्वमितरयोस्त्वप्रस्तुतत्वमितिबोध्यं। युगपदिति तत्र यच्चिन्वेतीति तिच्चापि युगपदन्वय इत्यर्थः सेन्व
तीति बहुवचनांतस्य प्रस्तुतमात्रेणैकवचनांतेन पूर्वमन्वयायोगादिति भावः। किं तर्हि प्रयोजकं तत्राह। वस्तु
गत्येति प्रस्तुतोद्देशेन प्रस्तुतोद्देश्यकान्वयबोधेच्छया। प्रवृत्तस्यैवापदाभिहितस्यैव। वर्णनस्य कर्मत्वस्य च्या
अप्रस्तुता तद्विषयधर्मस्य तथा च चमत्कारीयैः प्रस्तुतान्वितस्वार्थबोधयत्वतीच्छायाश्चाश्रितपदाभिहितधर्मस्योभयत्र

२ - - - - - - - प्रासंगिकत्वं प्रसंगोपकारित्वं न हीयत इति। तथा च धर्मस्य पश्चादन्वयो न तत्र प्रयोजक इति भावः २

४अउद्देरप्तभेच्द४ रव्य १

न्वयश्चोद्देश्यतास्थेच्छाविषयतात्प्रस्तुत एवानत्वप्रस्तुते किंतु विशेषणतास्थविषयतैवेति तथा विधोद्देश्यताविरह एव प्रासंगि
कत्वबीजमित्याशयः एतदेवोपपादयति नदीति। प्रासंगिकत्वमिति दीपरूपयोरथ्यात्तिथिविषये प्रसंगोपकारित्वमित्य ति
र्थः तथा च तुल्यत्वमत तत्र प्रासंगिकत्वं न स्यादिति भावः। इदमुपलक्षणं जामातृविषये प्रासंगिकत्वापरिपि बोध्यं॥ एतदे
वतुल्ययोगितो भेदकमित्याह तुल्ययोगितायां त्विति। ननूद्देश्यत्वयोश्चमत्काराप्रयोजकत्वान्नालंकारभेदप्रयोजकत्वे
युक्तमित्यस्वरसादाह। अयं चेति अयं वक्ष्यमाणः अनयोर्दीपकयोगितयोः अत्र दीपके उपमानोपमेयभावः कैत्यो
त्व स्तु नेतावतापि तुल्ययोगितातोदीपकस्य पृथक्भावः स्थितः धर्मस्य सकृद्वृत्तिमूलायाविच्छित्तेरविशेषात् अन्यथा तुल्य
एव योगितायामपि धर्मिणा केवलप्रकृतत्वस्य चाविशेषस्यसत्वादलंकारद्वैतापत्तेः तस्मात्तुल्ययोगितायामेवत्रैविध्यमुत्यर्थः
स्यात् चितमिति भावः॥ ॥इत्यलंकारचंद्रिकायां दीपकप्रकरणं॥ ॥त्रिविधमिति। दीपकस्यावृत्तौ आवृत्तिदीपकं सवैतच्च
व त्रिविधमित्यर्थः। वर्षतीति शर्वरी रात्रिः वर्षेत्सर इवाचरतीत्यर्थः। कंदबेति कदंबकुसुमानि उन्मीलंतिविकसंति। कुटजोद्गमाः कटज
५४त कलिकाः स्फुटंतीति विकसंति। तद्गतादृष्ट्वा कामादीनि मत्ताः भवंति। शिखावाला मयूराश्च माद्यंतीत्यन्वयः। त्रैविध्यमुपपादयन्नेव व्या
चष्टे दीपकस्येति। क्रमेणेति। आद्यर्थे वर्षतीत्यै तिशब्दावृत्तिः अलंकारसंपादकत्वाच्चनकथितपदत्वदोषः द्वितीये विकासरूपस्या

७ इत्सनतरंगम्यइतिशेषः। तत्र तुल्ययोगितायां विशेषाग्रहणात् प्रस्तुताप्रस्तुतत्वरूपव्यवस्थापकाभावात्

३२

यमावृत्तिः उन्मीलंतीस्फुरंती।तिशब्दसंदेनतस्यैवबोधनात्।तृतीयेतुद्वयोरावृत्तिःस्फुरेद्वोत्कंठयतीति।मेघानांमालापंक्तिःकलापिनां
मयूराणांवर्गसमूहंउत्कंठयतीतिऊर्ध्वकंठंयस्यतादृशंकरोति।तथामकरध्वजःकामःयूनांतरुणानांमानसमुत्कंठ्यत्युत्कंठंकरोतीत्य
र्थसिद्देपिशब्दावृत्तिः।शमयतीति।जलधरस्यमेघस्यधारापंक्तिश्चातकरूणानांचिरकालिसुपिनतीप्राप्तांतृषंपिपासांशमयति।वधूजे
लोचनयोर्जलधाराअश्रुपंक्तिश्चकाभिनांप्रवसिद्भर्तॄकाणांक्षयपतीत्येकएवनाशनरूपार्थः।शब्दसिद्धोक्तइत्यर्थावृत्तिः।वदनेनेति।पार्थेसा
जलानांअत्रनिलीयतेशब्दस्यतदर्थस्यतिरोधानस्यचावृत्तिःननुप्रस्तुताप्रस्तुतार्थेसत्वदुपात्तस्यप्रसंगादप्रस्तुतोपकारित्वेदीपकोप
त्युक्तेनचावृत्तोनतत्संभवतीतिकथमावृत्तिदीपकमुक्तमित्याशंक्याह।एकेचेतिदीपकस्थानीयशब्दार्थयोरावृत्तौचेत्यर्थः।प्र
स्तुताप्रस्तुतेति।अंबुदमालादीनांविरहोद्दीपकतयाकेवलप्रस्तुतत्वात्।चेद्वीवेवारिविंदोश्चकेवलाप्रस्तुतत्वादितिभावः
दीपकच्छायेतिदीपकसादृश्येत्यर्थः।तत्रप्रस्तुतोपकारयोग्यत्वंवर्षतीत्यादौश्लेषवशेनास्तीतिभावः।मात्रपदेनदीपकात्पृथ
गेवायमलंकारोननुतत्रभेदइतिसूचितं।अतएवदंडिना।अर्थावृत्तिःपदावृत्तिरुभयावृत्तिरित्यपिदीपकस्थानमेवपृथकमलंकारत्र
यंयथेत्युक्त्वाविकसंतीत्युदाहृतंदीपकस्यानोपन्नेसहोभीतियावत्॥ ॥इत्यलंकारचंद्रिकायांआवृत्तिदीपकप्रकरणं।सक
धर्मोक्तिप्रसंगादसकृद्धर्मोक्तिगम्यवाक्यार्थसादृश्यकंप्रतिवस्तूपमालंकारंलक्षयति।वाक्ययोरिति।द्विवचनमनेकाभिप्रायं ३२
मालनुरोधादितिबोध्यं।एकसामान्येएकस्मिन्समानधर्मेसतितिसूरःसूर्यःलक्षणंयथाचेष्ठ।अत्रेतितुपमानोपमेभौतिभावप्रधा

२ स्थाना

विं३

प्रयुक्ते।संगतानीति।संगता निसंगमाः तांडितांविद्युतांविलसितानि।तल्लसितानिधनानिंयुथास्यात्तयाआर
ब्धानीतिसंगमपक्षे।घनेमेघेरारब्धानीचतांडितांविलसितपक्षेर्थः।काव्यादर्शोपनन्नामकदंडिकृतग्रंथेदर्शिता
तुल्ययोगितापदवाच्यत्वेननिर्दिष्टा।केचित्।।आलंकारिकाः।चक्रकः।चवहतेवतः।स्वातंत्र्यकपणलेनप्रसिद्ध
पुयुवामेवेति।इहभूलोके।बले।सैन्ये।अत्रचसैन्यजलयोःप्रसरणशीलत्वात्तत्सादृश्याद्विबप्रतिबिंबभावेनाभे
दमाश्रित्यधर्मैक्यंबोध्यं।मतांतरे।द्वितिवहुवचनेनबहुसंमततयादयुक्ततुल्ययोगितायांसर्वरसोध्वन्यते।सचदीपकं
तुल्ययोगितयोर्भेदकथनावसरेव्यक्तीभविष्यतीतिसंक्षेपः॥ ॥इतिश्रीमत्तत्सुपायेरस्यवैद्यनाथकृतायामलं
कारचंद्रिकायांस्याकुवलयानंदटीकायांतुल्ययोगिताप्रकरणं॥ ॥दीपकंलक्षयति।वदंतीति।वर्ण्यावर्ण्यानामिते
कत्वमेकारिधर्मोदीपकमित्यर्थः।उपमादिवारणायात्रापिपूर्ववल्लक्षणपरिष्कारोबोध्यः॥मानक्रियेति।क्रियारूपेकधर्म
न्वयइत्यर्थः।अत्रापिक्रियाविशेषणभूतयोर्मदप्रतापयोर्बिंबप्रतिबिंबभावोबोध्यः।यथावेति।शाणेनेनिकषपा
षाणेनोल्लीढउल्लिखितोमणिः।तथाहेति।समरयुधीनिहतः।क्षतक्षतसमरेसंग्रामेविजयशीलोयोधः।मदेनक्षीणोनागो
हस्ती।शरत्कालिशानाभिःशरकाणिपुलिनानिजलेनिर्मुक्ततटानियासांताः।सरितानद्यःकलामात्रेणशिष्टश्चंद्रः
स्मरतेमृदितांचुंबनालिंगनाद्युपमर्देम्लायितांबालानवयौवनावनिताःस्त्री।एवमर्थभूयाचकेषुगलितःसंक्रांता

शी

भामम्यास्या

भानुस्तथा। त्वंभ्राजसेस्फुवीत्यादिवाक्यार्थोपमायामतिव्याप्तिवारणाय गम्यमिति। अर्थादितिवारणायप्रस्कतप्रस्त
तेति। आननंमृगशावाक्ष्यावीक्ष्यलोलालकवृतं। भ्रमद्भ्रमरसंकीर्णंस्मरामिसरसीरुहमितिस्मरणालंकारेतिव्याप्तिवा
रणायवाक्यर्थेति। अत्र। हिद्विविधाभातिवाक्यार्थोपमायोगगनाधिकं शासाश्रयुभानुसदृशाः भूम्यधिकरणकशासाश्र
यत्वमितिप्रतीतिवन्नस्मर्यमाणताद्दशसरोरुहसदृशंतथाविधमाननमितिप्रतीतिर्येनवाक्यार्थो स्तिपेस्मरणात्। किंतुस्मरणासपक्ष
ताद्दशसरोरुहसदृशंताद्दशमाननमितिपदार्थगतोपमैवेतिद्वारणामितिदिक्। प्रस्कताप्रस्तुतत्वयोश्चसत्त्वेनिर्जीविरो
षाप्रयोजकत्वयानालंकारस्पृष्टप्रयोजकमित्यस्वरसादाह। अयंचेति। वक्ष्यमाणइत्यर्थः। विद्वानेवेति। यद्यथथवा
योथवछेदार्थेनैवकारेणा। विद्वान्जानातीतिपूर्ववाक्यार्थस्तस्यचनहिवैध्यस्तुत्तरवाक्यार्थः। सधर्मैवतथापिरूपवृ
त्त्येकाशइत्यादिप्रतीवारणायभावान्वयस्याथावश्यकतया विद्वानुजानातीतिवाक्यार्थस्यापिप्रतीतेस्तदपिप्रायेणवैधर्म्यो
दाहरणंबोध्यं। ननुवैधर्म्येणोपमेतिचाहतं। तस्याः साधर्मरूपत्वादितिचेत्सत्यं। वैधर्म्येणोपमैर्यन्यस्तेनहिवे
ध्यातिवाक्यार्थेनाक्षिप्तस्यापितुप्रसवित्रेवद्जानातीतिवाक्यार्थस्योपमानत्वेनविवक्षणात्। मुखतोवैधर्म्यप्रतीताव
पिसाधर्म्यएवपर्यवसानान्नदोषः। वैधर्म्येणेत्यस्यचवैधर्म्यद्वारेत्यर्थः। यदिसंतीति। एवकारोभिन्नक्रमः। स्वयमेववि
कसंतीप्रकाशंतइत्यर्थः। अत्रापिगुणाः स्वयंप्रकाशंतइतिभावेनान्वियविधर्माकस्तूरीकामोदः। शपथेननज्ञाय

का
त

यो
नुगाक
पी

मास्या
त

ना

x इतिप्रस्तुतार्थाक्षिप्तस्यसंगविशेषेण विनानपूज्यते x इतिव्यतिरेक पर्म्य
x स्यसजातीयान हिंतुंबीफलविकलोवीणादंडःप्रयातिप्र हिमानंपिस्याइ

र्म्यो

तइतिवाक्यार्थस्तदाक्षिप्तेनकिंतुस्वयमेवप्रकाशंतइतिवाक्यार्थेनचोर्थंगम्यमितिपूर्ववद्वैधर्म्योदाहरणत्वसंगतिः। यु
त्वत्रकेचिद्युक्तंविद्वानेवेतिपद्यस्यवस्तुनामकथंवैधर्म्यस्यादाहरणंयदिसंतीतितुनयुक्तं। वैधर्म्योदाहरणंहिप्रस्तुतधर्म
विशेषारूढदार्ढ्यायुक्ताक्षिप्तस्वव्यतिरेकसमानजातीयधर्म्यंतरारूढस्याप्रकृतार्थस्यकथने। यथौवंन्नासवोपिगुण
वानपिसंगविशेषेणपूज्यते। पुरुषः। नहितुंबीफलविकलोवीणादंडःप्रयातिमहिमानंमित्यादौ। अत्रसंहिगवि
शेषेणपूज्यतइतिप्रस्कृतार्थाक्षिप्तस्यसंगविशेषेणविनानपूज्यतइतिस्वव्यतिरेकस्यसजातीनाहितुंबीफलेवि यो
कलइत्यादौप्रकृतार्थानिबधइतिवैधर्म्योदाहरणत्वं। यदिसंतीत्यत्रतुस्वयंप्रकाशंतेतेनपरेणेत्यस्यप्रस्कृत
स्येवसजातीयोप्रकृतार्थः। शपथेननविभाव्यतेकिंतुस्वयमेवेतिप्रकृतार्थान्तरूपतयैवपर्यवसानादिति। तत्रेदं
बकुच्यं। वंशभवइत्यादिष्ववदुदाहृतयद्येपिकथंवैधर्म्योदाहरणत्वं। नहीत्यादेस्तुंबीफलविकलोमहिमानंनप्रयात्य
पितुदध्युक्तइतिप्रकृतार्थान्तरूपतयैवपर्यवसानादिति। किंबहुनासर्वत्रैववैधर्म्योदाहरणेसाधर्म्यपर्यवसानंविना र्म्य
नोपमानिर्वाहइतितदुक्तंदप्रसंगः। अथापातप्रतिपन्नेनाप्रकृतवाक्यार्थेवैधर्म्येतदुदाहरणत्वंतहिप्रकृतेपितद र्म्या
स्तीतितुल्यंयदपिप्रस्कृतेत्यादिवैधर्म्योदाहरणत्वनिवर्चने। तदयुक्तं। प्रियेः परेषांविरारुतामकरस्थात्य

र

१ अत्र तृतीयपंक्तौ धर्मयोरित्यारभ्य कौ न त्रिंशत् अक्षरोधपत्राणि

॥२४॥ वतोराशिं तांहि पांसवइति वैधर्म्यदृष्टांतत्वापनात् नत्वप्रस्तुतवाक्यार्थः स्वव्यतिरेकमाक्षिपति किंतु प्रकृतवाक्यार्थ
एवेति दिक्॥ ॥सव्यलंकारचंद्रिकायां प्रतिवस्तूपमाप्रकरणं॥१७ ॥दृष्टांतलंकारलक्षयति। चेदिति वाक्ययोरित्यनुवर्तते
च्य धर्मयोरिति अध्याहार्यं। तद्दितितेद्व्यर्थकं। अर्थतोव्योरथष्यंत्रेति यत्र काव्ये तयाचोपमानोपमेयवाक्यार्थयोः
सहप्रस्तुतविशेषरूपस्यचवाक्यार्थस्यन्यसमूनमर्थांतरन्यासइत्युक्तंभवति। तत्राद्यः स्याद्वितीयार्धमुदाहरणं। द्वितीयस्य
द्वितीयः श्लोकः। नन्वयंवाक्यलिंगान्नातिरिच्यते। तथाहि उदाहरणद्वये यथा प्रस्तुतयोः सामान्यविशेषयोरुक्तिः प्रस्तुतयो
विशेषसामान्ययोः कथमुपकरोतीति विवक्ष्यं नहि सर्वथैवाप्रस्तुतानन्वय्यप्रस्तुताभिधानं युज्यते। नतावदप्रस्तुतप्रशंसा
याभिवप्रस्तुतव्यंजकतया। प्रस्तुतयोरपि सामान्यविशेषयोः स्वशब्दोपात्तत्वात्। नाप्यनुमालंकारइवप्रस्तुतप्रतीति
जनकतयातद्धि हि व्याप्तिपक्षताधर्मताद्यभावात्। नापि दृष्टांतालंकारइवोपमानतया विस्रब्धघातदोषः स्वव धायखल
स्यवीरकोपकारः। वनतरुभंगध्वनिरवहि निद्रातस्कारः करिणइत्यादिषु सामान्यस्योपमानत्वदर्शनेपि विशेषसा
मान्यस्यकचिदपि तदर्शनादुपमानतयान्वयेसामंजस्याप्रतीतेश्च। तस्मात्प्रस्तुतसमर्थकतयैवाप्रस्तुतस्योपयोगइति
हापिवक्तव्यं एततश्चवाक्यार्थहेतुकं काव्यलिंगमेवात्रापि स्यान्नत्वालंकारांतरस्यावकाशइति चेत् अत्रकेचित् समर्थनसा व
पेक्षस्यार्थस्यसमर्थने काव्यलिंगं निरपेक्षस्यापि प्रतीतसावभवतसमर्थनेऽर्थांतरन्यासः। नहियत्वन्नेत्रसमानकांतिसलिल

पोर२

नेऽउपमानोपमेयभावपरयोरित्यर्थः पृथगिति भिन्नशब्देनेत्यर्थः। अयमेवचवस्तुप्रतिवस्तुभावइत्युच्यते। स्थिरेति। शैलीस
रै दृत्तेरत्नमवदीर्णोन्नदीपः। अत्रपूर्वार्धमुपमेयवाक्यं उत्तरार्धमुपमानवाक्यं नश्यत्वनाशाभावरूपः समानधर्मः शब्दभे
देनोपात्तः सामान्याभावमात्रबोधकस्यापि बाधतेरत्ननाशरूपविशेषपरत्वात्। अयमेवचपूर्वोदाहरणोक्तिदः। त्वविति। ईश्वरप्र
तिपत्तिस्योक्तिः। अमृतप्रस्रवणशीलिनवपादपंकजेनिवेशितआत्माश्रितः करणं येन तादृशो भक्तः अन्यदमृतातिरिक्तं फलं
कथमिच्छति नकथमपीत्यर्थः। अमृतं चात्र ब्रह्मानंदरूपं हि निश्चितं मधुव्रतोभ्रमरः मकरंदेनरसेन निर्भरयत्ने रविंदस्थि
तेसतिइक्षुरसंनवीक्षतइत्युपमानवाक्यं इक्षुरकंतालमखाणेति प्रसिद्धोषधीपुष्पो अवर्जनीयस्येति। अनिष्टेपिस्वसा
मग्रीवशाज्जायमानस्येत्यर्थः। इच्छापूर्वकेति। तथाचवीक्षतेरिच्छापूर्वकवीक्षणेतिभावः। इच्छापर्यवसितइति। सविशेषणे लक्षणे
हीतिन्यायादितिभावः। ननुमीलति कंदेवानीतिपूर्वोदाहृतायामथोवृत्तं वतिथाधिमाशंक्याह। अर्थावृत्तिरित्यादि। शब्दा
वृत्तौतु धर्मस्यैकेनैव शब्देनावृत्त्या बोधनान्न भिन्नशब्दबोध्यत्वमिति नातिव्याप्तिरतोऽर्थावृत्तिपर्यंतानुधावनं। एवंच
भिन्नशब्दबोध्येकधर्मगम्यं प्रस्तुताप्रस्तुतवाक्यार्थसादृश्यं प्रतिवस्तूपमेति लक्षणे बोध्यं। दृष्टांतालंकारेतिव्याप्ति
वारणाय भिन्नशब्दबोध्येति। तत्रतु बिंबप्रतिबिंबभावापन्नधर्मगम्यं सादृश्यमिति नातिव्याप्तिः। द्विविधमिति यथा

अलं॰ चं॰ दन्यतरमात्रविषयेत्यर्थः॥ यद्यप्यत्रात्मनेपदपरस्मैपदभेदेन पदक्लेदात्रपदार्थतिरेकोचितातथापि पाठपरिवर्त्तनेन
पदाभेदेपि नपदावृत्तेरयं विषय इति बोधयितुमेतदुक्तं॥ अयं दृष्टांतः कृतश्चेति॥ न पंप्रतिमेत्रिणउक्तिः॥ हेराज
न्त्वयामनोगर्व्याभिमुखं नतु गर्वितं कृतं च॥ किमन्यदपेक्षितमितिशेषः॥ एवं शास्त्रप्रयोगादिकं विना नोऽस्मा
कं द्विषः शत्रवो निहताश्च नतु निहनिष्यंते॥ अंशुमानस्तं यो यावदुदयाद्रेर्मौलिंतावद्गिरोऽलंकारत्तो नायाति तावद्
यतमांसि तिष्ठंति तस्मिंस्तु तथात्वे ते न तिष्ठंतीतिदृष्टांतः॥ अत्रमनोगर्वाभिमुखीकरणवैरिहननयोरंशुमदु ३
दयाचलमस्तकागमनतमःस्थित्यभावयोश्च यथाक्रममेवे धर्म्येण बिंबप्रतिबिंबभावः॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां दृ
ष्टांतालंकारप्रकरणं॥ १८॥ निदर्शनां लक्षयति॥ वाक्यार्थयोरिति सदृशवाक्यार्थसंबंधीयदैक्यारोपः॥ उपमेय
वाक्यार्थेउपमानवाक्यार्थाभेदारोप इति यावत्॥ यद्दातुरिति॥ दातुः सौम्यतेतियत्तद् इति सामान्ये नपुंसकं॥ सेय
मिति विधेयाभिप्रायकं स्त्रीलिंगं॥ यत्तच्छ्रोमिति॥ यद्यपि मुखचंद्र इति यत्र दातुः सौम्यता पूर्णेदोरकलंकतेत्येता
वताप्यैक्यारोपः संभवति तथापि यत्तच्छब्दाभ्यां स्फुटतया तद्वगमात्तदुपन्यासः॥ अरण्येति॥ अबुधो मूर्खो जनः
सेवितो यद्दितिगुणीकृतस्सेवनक्रियापरामर्शः उत्तरवाक्यगतेन यच्छब्देन तच्छब्दाक्षेपात्कृतं तु अरण्यरुदितं कृतमित्या
द्यन्वयः॥ उद्वर्तनं यवगोधूमादिचूर्णेन मलापकर्षणं॥ स्थले निर्जले प्रदेशेऽब्जं जलजं॥ ऊषरे अंकुरायोग्य क्षारभूमा
गे॥ श्वनः पुच्छं श्वपुच्छं अवनामितं ऋजुतां संपादनाय नम्रीकृतं॥ बधिरस्य कर्णे जपएव जापः प्रलाप इत्यर्थः॥ अंध

हत्वनेकेषामि २ न

स्यमुखे तत्स्वं मुखं दर्पणो धृत इत्येवं निरर्थकत्वेन सदृशानामनेकेषां वाक्यार्थानामबुधजनसेवनरूपप्रकृतवाक्यार्थेऐक्यारोपः पूर्ववैतत्त्वे ते
कस्यैवैक्यारोप इति विशेषः॥ निदर्शनांतरमाह॥ पदार्थेति॥ पदार्थवृत्तिः पदार्थसंबंधिनी॰ एके॰ आलंकारिकाः॰ अन्ये॰ पूर्वोक्तवि
लक्षणां॰ त्वन्नेत्रेति॰ ली ला शोभा॰ नीलो बुजन्म मोः नीलोत्पलयोः॰ वियोग इति गौडदेशगतानां नारीणां वियोगस्वकांतवियोगकालेयो ये
गंडतले पांडिमा पांडुवर्णो भवति सः खर्जूरीणां लतानां मंजरीगर्भरेणुपुंजेष्वदृश्यत दृष्ट इत्यन्वयः उपमाने॰ यथोक्तरेणुरूपे उपमे
उपमानधर्मारोपएवपदार्थनिदर्शनायोः प्राचीनैरुदाहरणात्कथमियं पदार्थनिदर्शनाव्यतइतिशंकायामाह उभयत्रेति उपमेये उपमानध
र्मारोपे॰ उपमाने उपमेयधर्मारोपे चेत्यर्थः तथाचौपम्यपर्यवसायित्वस्यैव पदार्थनिदर्शनाजीवातुत्वेनारोपविषयस्योपमेयत्वेन निवेशे प्रयोज
नाभावादिहापि सायुक्तैवेति भावः नन्वेवमुक्तिर्वाक्यार्थनिदर्शनालक्षणस्यात्रातिव्याप्तिरित्याशंकाशयवानाह॰ मय्यपीति॰ वियोगका
तथापीति लीनगौडनारीगंडतलपांडिम्नः खर्जूरीगर्भरेणुदृष्टपांडिम्नश्च यत्तच्छ्यामैक्यारोपसत्वादिति भावः अथ विशेषविवक्षायातिव्याप्तिपरि
हरन्नेव स्वाभिमतनिदर्शनाद्वयविभागं दर्शयति॰ विशिष्टयोः बिंबप्रतिबिंबभावापन्नधर्मविशिष्टयोः॰ एवं च वाक्यार्थशब्देन तादृशा विवक्ष
णाद्वियोग इत्याद्युदाहरणे नातिव्याप्तिरिति भावः उपमानेत्यादि एतच्चास्य रूपकध्वनेनत्वे स्वरूपेण लक्षणे निवेशः तादृप्यरूपकातिव्याप्ति
त्मे वारणायोपमाकल्पकत्वस्यारोपविशेषणस्यावश्यकत्वेन उपमाकल्पकत्वत्र तदन्यधर्मारोप इत्येतावत एव लक्षणस्य निर्दुष्टत्वात्
तदुक्तं अभवन्वस्तुसंबंध उपमापरिकल्पक इति॰ ताद्रूप्यरूपके तु तादृप्यावच्छिन्नाभेद एव विवक्षितो न पुनरुपमेति तदुदाहरणम्॰ न
नु वयिस तीत्याद्युदाहरणे कापि निदर्शनानस्यात् अन्यधर्मस्यान्यत्र नारोपात् एकवाक्यत्वेन वाक्यार्थभेदाभावाच्च पदार्थवाक्या
र्थनिदर्शनयोरसंभवादित्याशंक्याह एवं चेति उक्तव्यवस्थाश्रयणे चेत्यर्थः विशिष्टयोरिति बिंबप्रतिबिंबभावापन्नस्तु वि च

न्य

२

अलं॰ चंद्रि॰ श्लिष्टयोरित्यर्थः॥ तत्र तावत्पूर्णोपमेयो स्मिव अस्मदस्यार्थितानां दानरित्यधिसति इतरं क्षुद्रप्रभुमनुसरं तोऽर्थिनां मुद्रा
चिन्हं दर्शयितो वयं कामधेनोस्थितायां दुग्धुकामाः श्वरमयोः वाञ्छात्वयोः श्वरणयोः चीते दुग्ध ग्रहं दुःखेन ग्राह्यं श्वरसमुद्
त्रिरुमनुसराम इत्यर्थः के सकलकामदमहेश्वरकालीनक्षुद्रधनिकानुसरणं कर्तुं कामधेनुस्थितिकालीनतथा क
कर विधेयानुसरणकर्तृश्वेन्यारोपः॥ तत्रोपमानुकोटिविशेषणयोः कामधेनुकरभयो रूपमेयकोटिविशेषणयोश्च
मं महेश्वरक्षुद्रधनिकयोर्यथाक्रमं बिंबप्रतिबिंबभावो बोध्यः एवमनुसरणयोरपि एवं दौर्थ्यामित्यत्रापि अधिगुणपरस्मृहयोर्बिंबप्र
रूवास्या तिबिंबभावो बोध्यः नन्वियं व्यवस्था नरउविरुद्धत्या शंक्योर्थयोरिति॰ ननु वाक्यार्थे शब्दस्यार्थान्तरवाच्यार्थसाधारणेन
कपदार्थपरत्वेन वोद्रोदाहरणसंगरसंभवादेव विधघटत वाक्यार्थपरत्वं न युक्तमित्यत आह॰ एवं चेति॰ एवं विधार्थविलक्षणे चेत्य
र्थः अवलेहने॰ जिह्वया चहने॰ पंचाननः सिंहः रत्नस्य परिष्वंग आलिंगने॰ व्यालीभुजंगी॰ अत्रास्यलं॰ चलवदनिष्टजनकत्वं च
साधारणो धर्मः प्रस्तुतवृत्तांतो राजसेवा॰ निकृष्टनायाः तत्लक्षणस्य नक्षतिः नंश्यातिः॰ तयोः॰ प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोः॰ ति
असिधारादिभिः समरत्वो बिंबप्रतिबिंबभावात् द्विशिष्टयोस्त्वैक्यारोपादिति भावः एवं तर्हि सदृशयोरैक्यारोपइत्युपलक्षणं
मस्विस्याशंक्याह॰ एतच्चेति॰ एतावता विशेषणविवक्षणादेवेत्यर्थः भेदो व्यावृत्तिः तथा च तदभावे रूपकेतिप्रसंगस्यादिति
भावः कथमनेन तद्वारणं तत्राह रूपके हीति॰ अविशिष्टयोः॰ बिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्तुविशिष्टयोः॰ बिंबप्रतिबिंबभावापन्ने वस्तु
न्यारत्तिं दर्शयति अंघ्रिद्वंद्व इत्यादि॰ बलेर्दैत्यविशेषस्य शोधनेन धनेन कर्णस्य कुर्वे मुष्टिस्तो हरे रंघ्रिद्वंद्वो बोधु प्राकं मुदे॰ श्लिष्टि

२४ धर्मयोर्बिंबप्रतिबिंबभावो दृष्टांतवृत्तिलक्षणं काममिति॥ अनेन। प्रकृतराजविशेषेण॥ राजन्वती
मंत्रिमत्त राजवती॥ राजन्वान् सौराज्ये इति निपातः॥ नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि सप्तविंशतिः तारा स्वातितराः गोवली
वर्दन्या याता॥ ग्रहा भौमादयः संकुला व्याप्ता॥ ज्योतिष्मतीति प्राशस्त्ये मतुप्॥ अत्र राजन्वती ज्योतिष्मत्योस्तयो
बिंबप्रतिबिंबभावः पूर्वोदाहरणे कीर्तिकांत्योर्बिंबप्रतिबिंबभावप्रयोजकमनोहारित्वरूपसादृश्यमार्थं॥ इहतु
राजज्योतिषोः प्राशस्त्यरूपं तच्छाब्दमिति भेदः॥ देवीमिति॥ देवीं वाचं सरस्वतीं ब्रह्मवउपासते हि सर्वं तत्त्वं॥ हिश
ब्दस्येवकारार्थत्वात्॥ तु परं सरस्वतीसंबंधि सारं असौ प्रसिद्धः गुरुकुले क्लिष्टः॥ अध्ययनश्रमवान् मुरारिना
माकविर्नितरामतिशयेन जानीते॥ अत्र दृष्टांतमाह॥ वानरक्षपर्वर्गे यो ब्धिः सिरब्धिर्लंघितएव किंतु अस्याब्धेर्गं
भीरतां पातालपर्यंतनिमग्नापीवरास्तूलातनुर्यस्ते वेविपतो मंथाचलः मंदराद्रिरेव जानातीति॥ दृष्टांतोदाहरण
शब्द व्यासंगतिमात्रां कते॥ नन्विति॥ वाक्ययोरिति सप्तमी॥ एके धर्मे इत्यनंतरं शब्दभेदेन निर्दिष्ट इति शेषः॥ सागरे
त्यादि॥ सागरस्याब्धस्तनोयो॰ वधिरितिगंभीरतापदार्थकथनं॥ संस्पर्शस्तलक्षणया जानात्यर्थ इति बोध्यं॥
तथा च धर्मस्येदान्न प्रतिवस्तूपमा॥ किंतु सारस्य तत्सारज्ञातं॥ सागराधस्तनावधिसंस्पर्शयोर्बिंबप्रतिबिंबभावात्
दृष्टांतालंकार एवेत्याशयः॥ वर्षस्वंबुदमालेयं वर्षत्येषा च शार्वरीतिवत्सदावृत्तिदीपकस्यादिसाशंक्य समाधत्ते अत्रे
तिपूर्ववत्॥ अर्थावृत्तिप्रतिवस्तूपमयोरिव॥ प्रस्तुताप्रस्तुतेति दृष्टांते॰ प्रस्तुताप्रस्तुतविषयः पदावृत्तिस्तत

२

अलं·चंद्रि·

एकपदार्थे अपरपदार्थे तद्धर्मान्यतरारोपइति तल्लक्षणस्य तद्भिन्नत्वादिति भावः॥ निदर्शनांतरमाह॥ अपरामिति॥ पूर्वविलक्षणामि
त्यर्थः॥ निदर्शनामित्यनुषज्यते॥ क्रियया सत्सदर्थयोर्बोधनमपरं निदर्शनं प्राकृतिति संबंधः सदसदर्थयोरिति वक्तव्येऽपि छंदो
नुरोधादित्यमभिधानं॥ समुद्रपात्राल् घ इत्यादिसोऽत्र निर्देशे न पूर्वनिपातेऽविधेरनित्यत्वज्ञापनात्॥ लक्षणं व्याचष्टे॥ कस्यचिदिति॥ हे
अत्रासतः सतो वेति विभागकथनं न तु लक्षणांतर्गतं॥ उदासीनार्थबोधने चमत्कारित्वाभावेनेयानतिप्रसंगात्॥ स्वक्रियया सह कोऽपि
भूतया क्रियाविशिष्टस्य वस्तुनः संबंधिअर्थस्य बोधनं बोधानुकूलो व्यापारो यन्निबध्यते सा निदर्शनेति लक्षणं॥ अयं निवातपद्मोदर वर्ण्यते
सोदरः स्थितो विलोचनाभ्याम् अवलोकयंती॥ नकेवलं यूनि मनोभवेऽपि व्यनक्ति कंचित्तपसः प्रभावमित्यादावतिव्याप्तिः अवलोकैक्रि न
याविशिष्टया कामिन्याः तपःप्रभावबोधनस्य वर्णनादिति चेन्न॥ क्रिययेत्यनेन दृष्टांतविधया बोधनस्य विवक्षितत्वात्॥ उक्तोदाहरणे च
लिंगविधया बोधकत्वेन तदभावात्॥ इत्थं च दृष्टांततया क्रियाविशिष्टस्यार्थबोधकत्वं वर्ण्यमानं निदर्शनेति पर्यवसितं॥ ननु यदि
त्वत्र बोधनस्यावर्णनात् कथमुदाहरणत्वमत आह॥ तत्रेति॥ उदाहरण इत्यर्थः॥ लक्ष्ये लक्षणं संगमयति तत्रैवेति॥ बोधनस्य
गम्यमानत्वादित्यर्थः॥ दृष्टांतभूतयेति॥ दृष्टांते स्वस्मिन् भूतया विद्यमानयेत्यर्थः॥ दृष्टांतोभूतः संजातोऽयं वेति वा॥ एवं॥ तेम
वत्॥ चंद्रस्यापि राजत्वं सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं॥ अनिष्टपर्यवसायिनमर्थं॥ नाशरूपानिष्टसाधनं राजविरु
द्धाचरणरूपमर्थं॥ उन्नतमिति॥ योऽल्पघुरल्पबुद्धिरल्पपरिमाणश्च सः उन्नतं पदं उत्कर्षं उच्चस्थानं चावाप्य हेलयैव पतेदिति ब्रुवन् कथय
न्निव शैलशेखरगतो गिरिमस्तकवर्ती दृषत्कणः जलबिंदुसमूहश्च आरुणमंदेनापि मारुतेन धुतः कंपितः अधः पतति उत्कर्षाधीयतेऽ
पोऽवश्यं पततीत्यर्थः॥ ध्रुवमिति पाठे बोधनस्य पूर्ववद्गम्यमानत्वादप्रयोगः॥ दृषत्कणइति पाठे पाषाणकण इत्यर्थः॥ रूपेति॥ य उदयावलंबा

य

गतं देवं सर्वचूडामणेः पदे स्थाने मस्तके धत्ते धारयति॥ किंकुर्वन् गृहमेधिनः गृहस्थान् सतामातिथेयी कार्येति बोधयन्॥ आतिथे
यी आतिथ्यं॥ अत्र उक्तनिदर्शनात्रैविध्ये॥ केचिदित्यस्येति व्यवहरंतीत्यनेनान्वयः॥ धर्मिणोर्धर्मयोः साम्यमात्रेण चमत्कारनिष्पत्तेस्त
त्कृतबिंबप्रतिबिंबभावेन धर्मिणोः साम्यावगतिरिति भावः॥ गाम्भ्करोतीति॥ स्वविशेषणत्वेन स्वीकरोतीत्यर्थः॥ दृष्टांततया बो
धनस्यैव तत्र विवक्षितत्वात् इतरदेवोपपादयति बोधयन्नित्यादिना करीषं शुष्कगोमयं तस्यायं कारीषः समर्थाचरणे समर्थकरणे
सामर्थ्यात् सादन इति यावत्॥ भावप्राधान्यात्॥ उपमानभावेन॥ दृष्टांतत्वेन॥ एवं प्रदर्शिते निदर्शनात्रये निदर्शनापदप्रवृत्तिनिमित्तस्यै
कस्याभावान्नार्थ एव निदर्शनाशब्द इति बोध्यं॥ ॥इत्यलंकारचंद्रिकायां निदर्शनाप्रकरणं॥ ४२॥ व्यतिरेकं लक्षयति॥ व्यतिरेक
इति॥ विशेषो वैलक्षण्यं॥ उपमेयस्याधिक्यं उत्कर्षः पल्लवत इति॥ पंचम्यर्थे तसिल्॥ कल्पतरोः पल्लवतः पल्लवादपि वक्ष्यमाण
स्तितव करस्य विशेष इति संबंधः एकः पल्लवः परो हस्तः कर्णेरत्नधेयं तिरस्कुरुते दानातिशयेनेति भावः॥ अत्रोपमेयस्य करस्योत्कर्षः
पूर्वोदाहरणे न्यूनत्वेनोपमेयं ज्ञाव्यं॥ इह तु स्तकलकोमलत्वादिप्रयुक्तं तदगम्यमिति भेदः॥ तन्न्यूनत्वेति॥ उपमेयन्यूनत्वेत्यर्थः॥ रक्तस्त्वमि
ति॥ अशोकतरुं प्रति विरहिणः कस्यचिदुक्तिः॥ हे अशोक आवयोः सर्वं तुल्यं समानं अहं केवलं धात्रा विधात्रा सशोकः शोकसहितः कृतः
त्वं तु शोकरहित इत्यशोकपदश्लेषाद्गम्यते॥ किं तत्सर्वं समानं तत्राह॥ रक्त इत्यादि॥ त्वं नूतनैः पल्लवैः रक्तः रक्तवर्णः अहमपि प्रियायाः
श्लाघनैर्गुणैः सौंदर्यादिभिः रक्तोऽनुरक्तः॥ अर्थात् प्रियायां हे सखे॥ त्वां प्रति शिलीमुखाभ्रमरा आयांति मां प्रत्यपि स्मरेण धनुषा मुक्ताः प्रे
रिताः शिलीमुखाः बाणा आयांति॥ एवं कांतायाः पादतलस्याघातो यथा तव मुदे संतोषाय तद्वत् तथा ममापि संतोषायेत्यर्थः॥ कामिनीपादाघा
तेनाशोकस्य पुष्पोद्गम इति कविप्रसिद्धिः॥ अत्रोपमेयस्य सशोकत्वेनापकर्षः॥ अनुत्कर्षपर्यवसायी॥ उपमेयोत्कर्षापकर्षान्यतरपर्यवसा
नरहितः॥ इदमेवेति॥ कूपलस्य कृपाणस्य खड्गस्य च आकारतः दीर्घोऽवर्णोत् आरूढस्य केवलं सेदो वैलक्षण्यं प्रकारांतरेण तु साम्यमेव

८

अलं. चंद्रि.

स्यर्थः॥कथंतत्राह॥दृढतरेत्यादि॥दृढतरं निबद्धो मुष्टिर्येनेति कृपणपक्षे॥यत्नव्ययेमुख्ये न मुष्टिर्मोचनाभावात् खड्गपक्षे तु दृढतरं निब
द्धः संबद्धो मुष्टिर्मुष्टिग्राह्यभागो यस्येत्यर्थः॥कोशो भांडागारगृहं तत्र निषण्ण उपविष्टः कृपणः कोशो विधानके निषण्णः स्थित इति खड्गप
क्षे॥सहजमलिनः स्वभावमलिनः मलिनवेषत्वात्कृपणः खड्गस्तु कृष्णवर्णत्वादिति॥एवं च किंचिद्धर्मप्रयुक्तसाम्यवत्तया प्रतीयमानयोः
किंचिद्धर्मप्रयुक्तवैलक्षण्यं व्यतिरेकशरीरं॥वैलक्षण्यं तु क्वचिदुपमेयस्योत्कर्षे क्वचित्तदपकर्षे पर्यवसानं॥क्वचित्तु तदन्यतरपर्य
वसानविरहेऽपि स्वरूपवैचित्र्यमात्रविश्रांतमिति बोध्यं॥एतेन चरमभेदद्वयतदुदाहरणदूषणं कस्यचिदापातरमणीयमिव भासमानं प्रत्यु
क्तं वेदितव्यं॥अत्यंतासारतया तु नानुवादमर्हतीत्युपरम्यते॥इत्यलंकारचंद्रिकायां व्यतिरेकप्रकरणं॥१०॥सहोक्तिरिति॥लक्ष्यनिर्देशः
सहभावइत्यादिलक्षणं सहभावः साहित्यं जनरंजनः॥सहृदयजनाह्लादकः एवं च चमत्कृतिजनकं साहित्यं सहोक्तिरिति लक्षणं॥दिगंतमिति॥
वस्तुतस्तु कीर्तिः प्रत्यर्थिक्ष्माभुजः शत्रुभिः सह दिगंतमगमदित्यन्वयः॥अत्र कर्त्री यावानिरूपितत्वार्थकतया॥प्रत्यर्थिनिरूपितसाहित्यवती की
र्तिर्गमनाश्रय इति बोधे एकधर्मान्वयित्वरूपसाहित्यवत्त्वात्प्रत्यर्थिनामपि गमनान्वयप्रतीतिः॥तदुक्तं॥सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्वि
वाचकमिति॥छायेति॥ग्रीष्मर्त्तौ मध्याह्नवर्णनमिदं॥छाया पांथैः स्वगेः समं सार्धं विटपिनां तरूणां तलं च तलप्रदेशं संसज्यते॥कुतइत्यत
आकांक्षायामुत्प्रेक्ष्यते॥श्रांतैवेति॥श्रमश्चात्रातपातिशयकृतो बोध्यः॥एवमग्रेऽपि॥जडताशीतलता ग्लानेव सरोजलस्य मूलमधोदेशं मीनै
र्मत्स्यैः सह याति गच्छति॥ग्लानिर्बलापचयः॥तथा अहिमांशुच्छायांशुभिः करा यस्यैवंभूतस्य रवेर्दीधितिरलं निवसंत्येव संतीलोकेः समभ्य
चः जलानि आचामति पिबति॥दीधितिः स्त्रियामित्यमरः॥निद्राकुलितेव सती कांताननैः सह गर्भगृहमाश्रयं तरगृहं प्रविशतीति तत्रैव तद्द्वया
ति त कुंतिस्त्रोहानिः सौकुमार्यात्स्वयेन तत्सौलुभ्याकांक्षोपादानं॥इत्यादावपीति॥इंदुमती स्वयंवरे रघुवंशे अजेन सार्धं विहरत्वर्षशोभतीरे
पुत्रालीवनममरेषु॥दीपातरानीत इवं गमुख्य पाकुत खदलवामरुद्धिरिति पद्यं॥अत्र सहोक्तिरेवमलंकारिता अलंकार इत्यर्थः॥॥इत्य
लंकारचंद्रिकायां सहोक्तिप्रकरणं॥११॥विनोक्तिरिति॥किंचिद्विना प्रस्तुतं वर्ण्यं हीनं दुष्टमुच्यते चेत्तदा विनोक्तिर्नामालंकार इत्यर्थः॥विद्येति॥ श्री
विनयसंपत्तिं विना या विद्या सा हृद्या मनोहरापि दुष्टेत्यन्वयः॥अत्र प्रस्तुता या विद्या या विनयं विना दुष्टत्वमुक्तं॥यश्चेति॥यः पुरुषस्य

संबंधः कीदृशः विधेर्ब्रह्मणो विष्टरआसनं तद्रूपस्य पद्मस्य नालदंड इत्यर्थः॥विशिष्टरूपकेति॥उर्ध्वोत्क्षिप्तत्वविशिष्टं ब्रह्मदंडविधिवि
ष्टरसंबंधित्वविशिष्टनालदंडसंबंधिरूपकेत्यर्थः॥विशेषणेति॥उर्ध्वोत्क्षिप्तत्वरूपोपमेयविशेषणविधिविष्टरपद्मसंबंधित्वरूपो
पमानविशेषणयोरित्यर्थः एवकारसूचितबिंबप्रतिबिंबभावव्यतिरेकं स्फुटयति यद्वा तु इति॥अभावादिति॥सादृश्याभावा
दितिभावः रूपके बिंबप्रतिबिंबाव्याप्तिमाशंक्य परिहरति यत्रेत्यादिना॥यत्रेति यस्य इति सावयवरूपकोदाहरणे इत्यग्रेतनेनान्वयः
विषयविषयिविशेषणानां॥आरोपविषयारोप्यमाणसंबंधिनां विशेषणानां॥ज्योत्स्नेति॥इयं रात्रिरेव कापालिकी दृष्टा पातुइ
पातरंस्त्रमतीत्यन्वयः एतत्प्रधानरूपकं॥एतदंगरूपतान्यपराणि विशेषणैः प्रतिपाद्यते॥यथा॥ज्योत्स्नारूपेण भस्मना छुरण
मंगलेपस्तेन धवला॥तारकारूपाण्यस्थीनि बिभ्रती॥अंतर्धानस्य व्यसने कौतुके रसिका॥चंद्ररूपे मुद्राकपाले न्यस्तेनांजन
नस्य छलेन सिद्धांजनस्य परिमले चूर्णं दधती धारयंती दीक्षाकालगृहीतोपकरणेषु मुद्रापदनाम्ना पारखंडानां व्यवहार इति चे
दृ उदासः॥मुद्रापरिमलशब्दौ प्रशंसार्थावित्यन्ये॥मुद्राविहृतं पेकपाल इति वार्थः॥विषयविषयिणोः रात्रिकापालिक्योः नाद्विशेष
णानां॥तत्संबंधिनां ज्योत्स्नाभस्मादीनां॥यथाश्रुते रात्रिकापालिकीति समासस्योत्तरपदार्थप्रधानतया ज्योत्स्नादीनां रात्रिविशेष
णत्वाभावादसंगतेः प्रत्येकमेवेति॥रूपस्वरूपेणैवेत्यर्थः॥नन्विति॥उक्तयुक्त्या विशेषणत्वाभावादितिभावः॥वस्तुतोऽसस्मादेः
कापालिकीं प्रत्यपि न विशेषणत्वमपि तु तत्कोटिनिविष्टत्वमेवेत्यपि बोध्यं॥वाक्यार्थशब्दस्य बिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्तुविशिष्टधर्मपर
त्वमंगीकृत्य राजहंसेवेत्युदाहरणे वाक्यार्थरूपेति निर्दिशेनाबउक्तमुपसंहरति तस्मादिति॥उक्तलक्षणस्य व्यवस्थितत्वादित्यर्थः॥मतांतरेति
ति॥सदृशयोर्वाक्यार्थयोरैक्यारोप इति यथाश्रुतलक्षणं नीकर्तमत इत्यर्थः॥इह राजहंसेवेत्युदाहरणे॥पदार्थरूपेवेति॥उपमाकल्पक

५

प्रतिपादनात् वचनात्॥ लक्ष्येलक्षणंसंगमयति। अत्रेति। आरंभः आदिभागः साधारणात्। श्लिष्टत्वात्। यद्यपिचुंबतीत्यत्रनश्लेषस्तथाप्यर्थद्वयबोधकत्वमात्रेणतस्यसाधारण्यो
क्तिः उपस्कृतादितिसाधारण्यादित्यस्यविशेषणं। तत्रचंद्रमाःशब्दगतेनपुल्लिंगेननायकत्वाभिव्यक्त्याउपस्कारः। ऐंद्रीतिस्वरूपपरंतद्गतेनस्त्री
द लिंगेनतदर्थस्यनायिकात्वाभिव्यक्त्याऐंद्रीशब्दप्रतिपाद्येनेंद्रसंबंधित्वेनचपरकीयत्वं●भिव्यक्त्येतिबोध्यं॥ वृत्तांतःव्यवहारोमुखचुंबन
रूपः। व्यावल्गादिति। नायिकानुरक्तस्यकस्यचित्क्रीडालंबनंकंदुकंप्रत्युक्तिरियं। हेकंदुकत्वंभगयास्फुरद्रूपाएतयानायिकयारसात्
प्रीतिविशेषात्। सादरमादरसहितंयथास्यात्तथा यद्यस्मात्त्वंसेव्यसेतत्तस्मात्कृतीधन्योसीत्यन्वयः। कथमित्याकांक्षायांसंसेवनक्रि
यांविशिनष्टिव्यावल्गादित्यादिना व्यावल्गनात्विशेषतआसमंताच्चलनात्कुचभारोयत्रतथाआकुलाःक्रीडावेशेनतरत्तलःपर्यस्ताःकचाःके
शायत्र। एवंव्यालोलाःदोलायिताहारावलीयत्रतथाप्रेंखद्भ्यांचंचलाभ्यांकुंडलाभ्यांशोभायुक्तंगंडयुगलंयत्रएवंप्रस्वेदयुक्तंवक्त्रांबु
ण जंयत्रशश्वन्निरंतरंदत्तःकरप्रहारोयत्रतथाअधिकःश्वासोयत्रतथेतिवृत्तांतःविपरीतरतरूपःअत्रापिकंदुकशब्दगतपुल्लिंगेननायकत्वा
भिव्यक्तिर्बोध्या। श्लिष्टानीतिश्लेषमूलकाभेदाध्यवसायविषयाणीत्यर्थः॥ साधारणानीतिश्लेषंविनैवप्रकृताप्रकृतवृत्तांतयोःरंग नु
तानीत्यर्थः। तथाचलक्षणेसाम्यशब्देनश्लेषकृतस्यारासिकस्यचसाम्यस्यविवक्षितमितिभावः सारूप्यात्। सादृश्यात्। पुरेति॥ उत्तरचरितेसीतात्या
गानंतरंकदाचिद्वनंप्रतिगतस्यभगवतोरामचंद्रस्ययमुक्तिः पुरावनवासकालेसरितांनदीनांस्रोतःप्रवाहोहयत्रप्रदेशेआसीत्तत्राधुनापु
लिनंअस्तीतिशेषः॥ तथाक्षितिरुहातरूणांघनविरलभावःविपर्यासंवैपरीत्यंयातःप्राप्तःसांद्राणीविरलतांविरलानांशाखापल्लवादिवृध्यासां
द्रताजातेत्यर्थः। तथाचबहोर्दृष्टस्यकालादनंतरंदृष्टमिदंवनमपरमन्यदिवमन्येपरंतुशैलानांपर्वतानांविशेषानिवेशःविन्यासविशेषःतदेवेदं

वनमितिबुद्धिंप्रत्यभिज्ञारूपांदृढयति दृढीकरोतीत्यर्थः। तत्सारूप्यादिति। वनसादृश्यादित्यर्थः। ग्रामादौकिंवनसादृश्यमित्याकांक्षायां
तद्गर्भविशेषणमाह। कुटुंबिष्वित्यादि कुटुंबिषुकुटुंबिगतायोधनसमृध्यसमृध्योर्विपर्यासस्तंप्राप्तस्येत्यर्थः॥ तत्समाश्रयस्यतादृशकुटुंबिस
माश्रयस्यतथाचसमृध्यसमृद्धिविपर्यासवदाश्रयत्वंसादृश्यमितिभावः। किमस्यसादृश्यस्योपस्थापकमितिचेत् घनविरलेतिविपर्या
न्य समितिभावः। ताभ्यामुक्तसादृश्यगर्भीकरणात्। एतेनैषासादृश्यगर्भविशेषणोत्थापितसादृश्यमूलासमासोक्तिरितिमूलग्रंथानवबोध
वेदि स्तद्वयोः। धर्मेतिभूषणमलग्नकंवेदितव्यं। अथात्राप्रस्तुतवृत्तांतस्यविशेषणसाम्यगम्यत्वाभावादुक्तलक्षणस्याव्याप्तिरितिचेत्
न्य न्नविशेषणसाम्यगम्यसत्वसादृश्यगर्भत्वेपिविशेषणसाम्यगम्यत्वानपायात्। प्राधान्यात्तुपरंसारूप्यस्यगमकत्वोपदर्शनंसारूप्यादि
तिग्रंथेनएवमग्रेपिविशेषणसाम्यात्सादृश्याद्वेतिविकल्पोक्तिरपिप्राधान्याभिप्रायेणैवेतिनिरवद्यमेवमलंकारंनिरूप्यतद्बोधप्रकारमु च
पदर्शयितुंभूमिकामारचयति। अत्रचेति। अत्रएषूदाहरणेषुअप्रस्तुतवृत्तांतस्येतिप्रकृतराजादिसंबंधिनश्चुंबनादिव्यवहारस्येत्यर्थःविशेष्यश्चं
द्रादेःसर्वथाआरोपानारोपान्यतरविषयाःप्रस्तुतानन्वयिनःप्रकृतान्वयशून्यस्ययद्वासनर्थेवेत्यस्यकवीत्यादिनान्वयः। कविसंरंभेति।स्व विशेष्य
प्रतीत्युद्देश्यकशब्दसंदर्भरूपकविव्यापारेत्यर्थः। अप्रस्तुततरूपेति। अप्रस्तुततरूपेत्यर्थः। कुतस्तत्राहमुखमित्यादि। तादात्म्येनचंद्रारोपिताद
त्म्यस्यापिसंसर्गविधयाआरोपविषयत्वात्तस्यचचंद्रत्वावच्छिन्नप्रतिरेकाच्चंद्रत्वारोपेत्युक्तिः। नतुप्रकारतयाचंद्रत्वारोपउक्तइतिभ्रमितव्यं। चंद्रइति
न शब्देनचंद्रइतिविशेषणत्वेनोपस्थितस्यचंद्रत्वस्यमुखेविशेषणतयारोपासंभवात्। एवंजारत्वेत्यत्रापिबोध्यं। तद्वाचकेति। जारवाचकेत्यर्थः।
२ अप्रस्तुतवृत्तांतस्यचुंबनादेरिवाप्रस्तुतस्यराजादेरपिचंद्रादेःसमारोपइतिमतंनिराकरोतिनत्विति २

ननु जारादिपदसमभिव्याहाराभावात् श्रौतारोपासंभवेप्यार्थोजाराद्यारोपोस्तु। नहितत्रापिताहृशसमभिव्याहारोहेतुरूपकध्वनेरुद्भेदापत्तेरित्याशं
क्याह।। निरीक्ष्येति। पयोदोमेघोविद्युत्स्वरूपेण नयनेननिशायामभिसारिकायामुखवीक्ष्य धारानिपातैः सहवांतः किन्त्वयंचंद्रइतिमत्वा आर्ततरंयथा
स्यात्तथा रसास आक्रंदनं कृतवानित्यर्थः। उदाहरण इवेति व्यतिरेकदृष्टांतः। अत्रयथागमकमस्तितथा। दृशस्यसमासोक्त्युदाहरणेऽप्यभा
वादित्यर्थः। तथाचार्थोरोपोप्यनाशंक्यइतिभावः। ननुविघ्नन्नयनैरित्यत्रकिमप्रस्तुतारोपगमकंयेंदभावात्समासोक्तौतदभाववदत्रलो य
गमकंदर्शयितुमाह। तत्रेति। आनुगुण्यात्। आनुकूल्यात्। उपमितसमासस्यपूर्वपदार्थप्रधानतयानयनसदृशविद्युत्करणकतस्य
निरीक्षणेसंभाव्यत्वात्प्रतिकूलमितिभावः। अनुक्तमपि। अश्रौतमपि। रूपणआरोपः। नचेहेति। इहसमासोक्त्युदाहरणे। तथानिरीक्षण
क वत्नयनकरणेनिरीक्षणवृत्तसेतुकृत्वादित्यादित्यादिनामथनकारित्वपरिग्रहः नन्विहापिपरनायिकामुखचुंबनरूपस्याप्रस्तुतवृत्तां
तस्याप्रस्तुतसाधारणधर्मत्वादप्रस्तुतारोपगमकत्वंस्यादित्याशंक्यपरिहरति। नापीति। साधारणादित्यादिनासाहृश्यगर्भविशेष
णसंग्रहः वृत्तांतयोरितिनिर्धारणेषष्ठी। वृत्तांतयोमध्येइत्यर्थः। विद्युन्नयनवदिति। प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्विद्युन्नयनयोर्मध्येतेषानय य
नस्यप्राधान्यंतथानास्तीत्यर्थः। सेतुमथकृदितिपाठः।। सेतुबंधनकृदितिलपपाठः कथंचिदुत्तरपदार्थप्रधानसमासात्× दर्थतोनु
वादत्वेनव्याख्येयः। उपसंहरति तस्मादिति। मात्रपदेनाप्रस्तुतारोपव्यवच्छेदः।। विद्युन्नयनवत्समासकृतश्रौतप्राधान्याभावेपिविशेषण
सामर्थ्याद्विगतस्याप्रस्तुतेवृत्तांतस्यार्थतःप्राधान्यमस्तीतिशंकते। यद्यपीति। नप्रस्तुतवृत्तांतात्भिन्नत्वेनावगतस्यप्रस्तुतवृत्तांतस्यप्र
उत्तरपदार्थप्रधानसमासात् न्च

स्मारसंचारः करणे।। विगर्हतेनिंदयति।। रामदर्शनंविनेति। रामकर्मकंरामकर्तृकंचदर्शनंविनेत्यर्थः।। अंतरेणापीति।। विनापीत्यर्थः। तथाचवि
नोक्तिरित्यत्रग्रहणमनतुशब्दग्रहणमितिभावः। प्रकारांतरमाह।। तच्चेदिति। तत्प्रस्तुतंकिंचिद्विनारम्यंचेत्तापिविनोक्तिःकथ्यतइत्यन्वयः।
र इत्थंचकिंचिद्व्यतिरेकेणप्रस्तुतस्यरम्यत्वाम्यत्ववर्णनंविनोक्तिरितिप्रकारद्वयसाधारणंसामान्यलक्षणंबोध्यं। यत्तुयहद्योविनार्थसंबंधएवावि
नोक्तिः इत्यत्रचविनाकृतस्यवस्तुनोरमणीयत्वारमणीयत्वाभ्यांभवतीत्यर्वाचीनैरुक्तंतद्युक्तं। कारणंविनाकार्योत्पत्तिकथनेरूपविभावनालंका
रेतिव्याप्तेर्वारणीयविनार्थसंबंधप्रयुक्तप्रस्तुतगतरमणीयत्वादेरपिलक्षणेनिवेशस्यावश्यकत्वादिति।। आविर्भूतइति। विक्रमोर्वश्यामुर्व
श्यामूर्छापगमवर्णनमिदं। मानवतीविषयनायकस्यपरामर्शोयं।। इयंवरतनुरंतःअंतःकरणमोहेनमानावेशेनमुक्तकल्पाईषन्नमुक्तालक्ष्यतेके
व। पूर्वरोधसंस्तटस्यपतनेनकलुषाअनंतरंकलुष्यापगमात्प्रसादनेर्मल्यंगच्छंतीआन्यतीगंगेवयथाशशिनिचंद्रेआविर्भूतेउदितेसतितमसा
मुच्यमानारात्रिरिव। एवंछिन्नोनष्टःभूयिष्ठोधूमोयस्याएवंभूतानिशिभवस्यकृतक्कजोवह्नेरार्चिः। शिवेवेति। दर्शितमिति। अर्थतोबोधितमित्य
२२ र्थः।। इत्यलंकारचंद्रिकायांविनोक्तिप्रकरणं।। समासोक्तिंलक्षयति।। समासोक्तिरिति। प्रस्तुतेवर्ण्यमानेअप्रस्तुतस्यअप्रस्तुतवृत्तांतस्य
परिस्फूर्तिश्चेत्तदासमासोक्तिरित्यन्वयः। अयमितिइंद्रस्येयमैंद्रीप्राचीमुखमादिभागःवदनंचरक्तो रक्तवर्णः। अनुरक्तश्च।। चुंबनसंबंधःवक्त्रसं
योगविशेषश्चयथाश्रुतलक्षणस्यवक्ष्यमाणोऽसावुदयमारूढःकांतिमान्रक्तमंडलः।। राजाहरतिसर्वस्यहृदयंमृदुभिःकरैः। रित्यत्राप्रकृता
र्ति प्रकृतश्लेषेव्याप्तेराह।। विशेषणसाम्यबलादिति।। विशेषणमात्रसाम्यबलादित्यर्थः।। एवंचविशेषणमात्रसाम्यगम्याप्रस्तुतवृत्तांतत्वंलक्षणंबो
ध्यं। उदाहृतश्लेषेवाप्रकृतनृपवृत्तांतस्यविशेष्यवाचिनाश्लिष्टेनराजपदेनाप्यवगमनान्नातिव्याप्तिः।। संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तमवयवार्थदर्शयति। समासेनेति

8

अ॰ चंद्रिका व्यंजनापेक्षणे ईदृशप्रवादः ॥ कुतो न युक्तस्तत्राह कंदुकइति निर्दिष्टस्य स्वसंबन्धेन ... यत्संबंधित्वेनैवैयविकारोक्तमेवार्थसोपपत्तिक
माह ॥ स्वरूपतइति ॥ अप्रस्तुतकामुकसंबंधित्वानालिंगितरूपेणेत्यर्थः ॥ तथा चारोपासंभवात् ईदृशप्रवादानुपपत्तिरितिभावः ॥ श्लिष्टवि
शेषणतया मयमैंद्रीत्यादौ मुखचुंबनादेः स्वरूपतोप्यारोपस्यैव सत्वात् ... कारणविशेषणतयामुपष्टंभकत्वेन प्रवादोपन्यासः ॥ ननु
तत्रापि तादृशावनितासंबंधत्वस्य तादृशावनिताकृतविपरीतरतस्य च तत्र रूपस्याप्रस्तुतवृत्तौ त... स्य स्वरूपतोप्यारोपस्यैव वक्तुं
शक्यत्वान्न तादृशप्रवादानुपपत्ति... रत आह ॥ किंचेति ॥ युक्तमिति ॥ तत्सामान्यादितरेषु तत्वं धोमितिन्यायादितिभावः ॥ लक्षणमि पा
ति जातावेकवचनं ॥ तदयमुक्तरीत्या यमैंद्रीमुखं पश्यरक्तश्चुंबति चंद्रमाइत्यत्र शक्तिव्यंजनत्वात्प्राचीप्रारंभसंबंधाश्रयश्चंद्रो
पर जारसंबंधि सानुरागं नायिकामुखचुंबनाश्रय इति बोधः अप्रस्तुतवृत्तांतामित्वेनाध्यवसितस्य प्रस्तुतवृत्तांतस्य तादात्म्येनात्र
प्रस्तुतारोपविषये प्रस्तुतधर्मिण्यन्वय इति मते तु सानुरागपरनायिकामुखचुंबनाभिन्नप्राचीप्रारंभसंयोगाश्रयो ... जाराभि
न्नश्चंद्र इति बोधः ॥ एवमुदाहरणांतरेष्वनेनैव प्रकारेण बोधप्रकार ऊहनीयः ॥ ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां समासोक्तिप्रकरणं ॥ २२
गुणीभूतव्यंग्यस्य प्रभेदस्य समासोक्त्यलंकारप्रसंगात्तद्भेदं परिकरालंकारं लक्षयति ॥ अलंकारइति ॥ अलंकपदत्वोक्तौ तेन च दोषा
भावेनैव गतार्थत्वमिति शंकानिरासार्थं तत्प्रपंचनं चाग्रे करिष्यते ॥ साभिप्राये प्रकृतार्थोपपादककार्यविषयकाभिप्रायपूर्वकेत
थाभूतार्थव्यंजक इति यावत् ॥ इत्थं च प्रकृतार्थोपपादकार्थव्यंजकविशेषणत्वं लक्षणं बोध्यं ॥ ध्वनावतिव्याप्तिवारणाय प्र
कृतार्थोपपादकेति ॥ हेत्वलंकारवारणाय बोधकत्वं विहाय व्यंजकत्वनिवेशः वक्ष्यमाणपरिकरांकुरालंकारवारणाय विशेषणे
ति ॥ तत्र तु विशेष्यं तथेति नातिप्रसंगः ॥ सुधांश्विति ॥ सुधांशुना कलितः उत्तंसः शिखरो येन सइतिहरविशेषणं ॥ उत्तंसः श्री

कर्णपूरस्यात्तु शेखरे चापतंसवदिति विश्वः ॥ सामर्थ्यमिति ॥ प्रायं सामर्थ्यव्यंजकं ॥ तवेति ॥ इंद्रं प्रति कामस्योक्तिः ॥ तव प्रसादात्कुसु
मायुधोप्यहं मधुवसंतमेवैकं मुख्यं सहायं लब्ध्वा पिनाकी धनुर्विशेषः पाणौ यस्य तादृशस्यापि हरस्य धैर्यच्युतिं धैर्यस्ख
लनं कुर्यां ॥ अन्येषां धन्विनो धनुर्धरा मम पुरः के अगणनीया इत्यर्थः ॥ कुसुमायुधइति विशेषणं चेत्यन्वयः ॥ अर्थलक्ष्ये
ति कुर्यामित्युत्तमपुरुषाक्षिप्तेत्यर्थः ॥ अभिप्रायगर्भे ॥ अभिप्रायपूर्वकं अत एवार्थ्यवार्थमात्रविश्रांतत्वाभावरूपेदं न
नपानरुत्थमपि" सर्वेति सर्वेषामनुचितानां रक्तपूयरेतोविण्मूत्रादीनां विधानस्य स्थानभूतस्य कृतघ्नस्य उत्तमान
पानादिकृतोपकारनाशकस्य शरीरकस्येति निंदायां क प्रत्ययः ॥ कृतेत्यर्थेन तत्संरक्षणार्थमिति यावत् ॥ विशेषण
निपूर्वोऽपि क्लानितस्य शरीरस्य व्याख्यामिति ॥ राजानं प्रति कस्यचिदुक्तिः ॥ हे देव रामचंद्र त्वद्गुणानां वंदस्य समूहस्य
वर्णनं कर्तुमहं कथं शक्नुयां शक्तोस्मि वेत्यन्वयः ॥ कुतस्तत्राह ॥ यतोहं एकरूपतया स्थितं वेदसमूहं न व्यासं
अनेकरूपशाखारूपेण न विस्तारितवान् ॥ तथा च तत्कर्ता व्यासोऽनत्पवामीति व्यज्यते ॥ एवमग्रेपि वल्मीकतो वल्मी
कात् जन्मास्यास्तीति जन्मी जन्मीन्न स्यवामीतिशेषः ॥ तथा च नाहं वाल्मीकिरिति ॥ अच्युतस्य नाभौ नाभ्यंबुजे नो
त त्पन्न इत्यनेनाहं च चतुर्मुख इति" सुमहत्त्वस्या ... महाभाष्यं च नामसहितं ... नाभाषितवानित्यनेन नाहं शेषः ... द्विहरत्ना
चित्रो विचित्र अर्थो यस्यास्तो वृहत्कथौ न च कथनेन कथितवानित्यनेन नाहं तद्ध्रुकार्यगुणार्थो वेति सुत्रामिता

८

अर्थ-चंद्रि-रोक इं द्रे गुरु रूप देश को ना स मि त्य ने न ना हं वा स्य ति रिति च व्य ज्यते ॥ उक्ते पूर्वोदाहरणेषु वैलक्षण्यं दर्शयति ॥ तत्रेत्यादिना एकैकं ॥ ए
कस्य विशेषस्य एकमेव समनंतरयोः अनंतरयोः प्रत्येकं ॥ एकं विशेषं प्रति तत्रापि तयोर्मध्येपि एकाभिप्रायगर्भाणि एका
र्थाभिप्रायपूर्वकाणि वा वाक्यार्थेति ॥ न व्यास्त्वमित्यादि निषेधवाक्यार्थे पद्धस्यो त्कर्षेत्याह तुल्ये नांगि मवाक्यार्थे विशेषणत्वा
दिति भावः ॥ तेषूक्तोदाहरणेषु ध्वनिव्यपदेशः ध्वनिव्यवहारः तत्र हेतुमाह ॥ तापहरण इत्यादिना ॥ तापहरणे इत्यादि स
र्व तुष्ट यस्य वा च्य इत्यनेन सामानाधिकरण्येनान्वये ३ उपस्कारकत्वादिति ॥ तथा चापरांग रूपगुणीभूत व्यंग्यभेदत्वान्न
ध्वनिव्यवहार इति भावः ॥ नन्वेवमपि यथाश्रुतलक्षणस्य निःशेष ॥ स्थलेत्यादि ध्वनावतिव्याप्तिरित्यत आह ॥ अतएवे
ति ॥ वाच्योपस्कारकत्वादेवेत्यर्थः ॥ परिकरत्वात् ॥ अंगत्वात् तथा च परिकरपदमहिम्ना प्रकृतार्थोपपादकस्य व्यंग्यवि त्व
शेषणस्य लाभान्नातिव्याप्तिरिति भावः ॥ अपुष्टार्थेति भाव प्राधान्यं उक्तत्वादिति ॥ अपुष्टं लिंगे व्याहतः पुनरुक्तं दुः
मा मंगला व्या इत्यादिना ऽलंकारिके रुक्तत्वादित्यर्थः ॥ कथं तर्हि नैरर्थक्यालंकारत्वेन कथनमत आह ॥ एकमिति ॥ का ह्रेति
साभिप्रायेत्यर्थः ॥ दोषत्वाभावे नेति ॥ अपुष्टार्थत्व दोषत्वाभावेनेत्यर्थः ॥ नेष्टालंकारसंमत्या स हृदयवैमुख्यं रूपदूषक
ताबीजाभावादिति भावः ॥ विच्छित्ति श्रमत्कृतिः परिकारत्वोपपत्तेः परिकरस्यालंकारत्वोपपत्तेः तत्र दोषस्याप्रसक्त्या वि
च्छित्ति विशेषस्य तदभाव प्रयुक्तत्वासंभवात्तत्र योजकमलंकारत्वमावश्यकमिति भावः ॥ यमुक्तमुदाहरति ॥ यथेति
निर्जां खता मतिक्रम्य यद्यपि जेतव्यं अर्थाद्देवतांतरं पूजयेत्तदा उ भयतः लोके दूयाल्लव्यवतेफलमिति अघं पापमपि सुपुतेस श्री
वंते प्राप्नोतीतियावत् ॥ कालिजादेवता तत्रादा ॥ वयं वनवता प्रशस्तवनयुक्तेन क्षितिस्तितागोचर्धन भिरिणैव सदैवत

य स्तुत विशेष्येणान्वयात्कथमप्रस्तुत वृत्तांतस्य प्राधान्यमिति शंकानिरासायाह । विशेष्येणैवेति । नतु तद्विशेषणीभूतप्रस्तुतवृत्तांतेनेत्येव
वकारार्थः समाधत्ते । तथापीति । अयमाशयः नात्र श्लिष्टादिविशेषणैः समर्पितः परनोयिकाधुखचुंबनादिरूपोप्रस्तुतवृत्तांतः प्रागेवकाव्यादिधुलत्ता
प्रस्तुतगतत्वेन भासते तद्बलादप्रस्तुतजाराद्यारोपावगतिः स्यात् अपि तु तटस्थ्येनावगते तस्मिन्प्रस्तुतासंबद्धस्य कविसंरंभगोचर
त्वायोगात्प्रस्तुतसमारोपितत्वेन पर्यवसानमिति । नन्वेवं तर्हि प्रस्तुतवृत्तांतस्याप्यप्रस्तुतवृत्तांताश्रयधर्मिण्यन्वयोस्तु असंबद्धा
भिधानप्रसंगपरिहारस्य तुल्यत्वा[redacted]दित्याशंक्याह । तथाहीत्यादि । एवं च योग्यतारूपविनिगमकविरहे च मास्तु तर्हि कस्याप्यन्व
यस्तत्राह । अवश्यमिति । अन्यथासंबद्धाभिधानप्रसंगापत्तेरिति भावः । किं तर्हि विनिगमकं तत्राह । श्रुतएवेति । तथा च श्रुतप्रस्तु
तार्थोपस्कारकतया चमत्कारहेतुत्वमेव विनिगमकमिति भावः । अप्रस्तुतस्य । अप्रस्तुतवृत्तांतस्येनन्वेवमिति । एवं अप्रस्तुतस
स मारोपांगीकारे । विशेषणानामित्यादि । विद्यानाथोक्तलक्षणं । प्रस्तुतवर्तिनां विशेषणानां साम्येनान्वयः प्रस्तुते समारोपार्थं अप्रस्तु
तधर्मिव्यंजनानपेक्षायामपि समारोप्यमाणवृत्तांतविशेषणत्वार्थं तदपेक्षणे न लक्षणासंगतिरित्याह । स्वरूपत इत्यादि स्वरूपतः अप्र
स्तुतसंबंधित्वेन ज्ञायमानस्य न त्वपेक्षा सत्वेपि विशेषणसाम्यस्य तद्व्यंजनासामर्थ्यात् लक्षणासंगतिः तादवस्थ्यमित्याशंक्य साक्षा
दसामर्थ्येपि वृत्तांताभिव्यक्तिद्वारा तत्संभवान्न दोष इत्याह । न चेत्यादि । तदीयत्वानुसंधानं कामुकसंबंधित्वानुसंधानं तत्र । मुख
चुंबनादेः अनुसंधानवदिति पाठः । अनुसंधानवदिति पाठे यथेत्यस्यासंगतेः अतएव अप्रस्तुतव्यंजनस्यापेक्षणादेव न त्वप्रस्तुतधर्मि
॥

४ लक्ष्ये लक्षणं संगमयति अत्र चेति ४   ५ दाज्ञानं प्रति कृपे रुक्तिः । तव गुणान् वक्तुं फणीन्द्रः शेषः

सहृदयसाक्षिकं । एवमनन्वयोपमेयोपमेययोरपि न सादृश्यस्य चमत्कारितया प्राधान्येन विवक्षा किंतु द्वितीयतृतीयसदृ
श्यव्यवच्छेदापाद्यतयेति न तयोरनुपमान्तर्गतिर्युज्यते । अन्यथा सादृश्यवर्णनमेव सिद्धत्वात्तथा ह्यापीति भावः ॥ इत्यलं
कारस्य इह कार्या परिकरप्रकरणं ॥ २४ ॥ साभिप्रायइति । अत्र विशेषणपदस्थाने विशेष्येति प्राप्तिश्चेत्पूर्ववल्लक्षणं बोध्यं ।
तत्त्व परिकरेऽतिव्याप्तिवारणार्थं । यद्यपि देवांतरव्यावर्तकतया चतुर्भुजइति विशेषणं तथापि न पादिसाधारणं द्रवपद
शक्तेर्विष्णो नियमनेन विशेष्यप्रतीतौ पर्यायकतया विशेष्यपदत्वमभिमतं बोध्यं ॥ असंदिग्धमुदाहरति समर्थ इत्यधो   फणींद्र इति
ति कशब्दो महदंतरं सूचयतः सहस्रमुखवादीत्यादिनासहस्रबाहुत्वसहस्रनयनमेलयोः संग्रहः अत्रानेकेषां विशेष्यपदा
नां तत्तदभिप्रायगर्भत्वे विशेषः ॥ ॥ इति परिकरांकुरप्रकरणं ॥ २६ ॥ श्लेषं लक्षयति नानार्थेति । नानार्थस्य शब्दस्य सं
श्रयो योजनं श्लेष इति लक्षणं वर्ण्येत्यादि विभागं वर्ण्येत्यादि चावर्ण्यं च वर्ण्यावर्ण्ये उभयं च एतत्रयाश्रितत्वात्त्रिविध इत्यर्थः ।   वर्ण्यावर्ण्योभयं
सर्वेति । सर्वदः समाधवः पायात्तु यः अगगोवर्धनपर्वतं गां पृथ्वीं च वराहावतारे धृतवानिति विष्णुपक्षे ॥ हरपक्षे तु सउ
माधवः सर्वदा पायात् ॥ यो गंगां धृतवानित्यर्थः हरिणेन मृगेण अंकस्तया आहिता कृता सक्तिः संगो यस्येति चंद्रपक्षेह
रिणा सूर्येणेति कमलपक्षे । उच्चैरतरशस्त्रपातेरुद्धे छलकीलालं रुधिरं यस्य स वाहिनीपतिः सेनापतिः तथा वाहिनीनां न

दीनां पतिः समुद्रश्चेति पक्षे कीलालं जलं समितौ संग्रामे तथात इति येन करुणायुक्तांतः करणेन इह कर्तापि अदरो भयशून्यः काकस्त्रा
तो रक्षितः न तु हतः स पवित्रनामा रणे ख्यातः विश्रुतो रामो मे शरणमस्त्वित्यर्थः ॥ कृष्णपक्षे तु काकोदरः कालियसर्पः पूतनाया राक्षस्या
मारणेन ख्यात इति विशेषः नीतानामिति दयितां प्रति नायिकोक्तिः तव दृक्षणेनेत्रे कमलानां पद्मानां हरिणानां च स दृशो स्त इत्यन्वयः
कीदृशानां वने जले अरण्ये च रुचिं प्राप्तानां तथा लुब्धेर्लोभशीलैर्भूरिभिः शिलीमुखैर्भ्रमरै राकुलीभावं प्राप्तानां नीतानामिति पद्म
धै: पक्षे हरिणपक्षे तु लुब्धैर्व्याधैः कर्तृभिर्भूरिशिलीमुखैर्बाणैः करणभूतैराकुलीभावं चपलत्वं नीतानामित्यर्थः । मृगपक्षे देकमल इ
ति विश्वः ॥ असाविति । उदयशैलं अभि दृष्टिं चर तं रक्तवर्णमनुरक्तं च मंडलं बिंबं देशश्च राजा चंद्रो नृपश्च । मृदुलैरलसैर्नवैः अभ्रे
ध श्चकरैः किरणैः प्रत्यर्थिनोश्च प्रत्यग्रो दिते ति अभिनवो दितेत्यर्थः ॥ ननु प्रकरणे नाभिधायां नियमनान्नादत्र । कृतार्थस्य व्यंग्यत्व
मेवेति कथं श्लेष इत्याशंक्याह । यदिति । अलंकारस्येति । न चैवं शब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनेरुच्छेद इति वाच्यं शनिरशनिश्च तमुच्चैर्नि
हंति कुप्यसि नरेंद्र यस्मै त्वं । यत्र प्रसीदसि पुनः स भात्युदारोनुदारश्च इत्यत्रानिधिकृत्यरूपे प्रस्तुतेऽशनिशब्दे नाभिधयाप्रती
यमानेपि तन्मूलकस्य विरुद्धार्थस्य रूपिततदनुयतेनार्थ मेकं काव्ये कुरुत इति वस्तुध्वनेरत्रानिशब्दशक्तिमूलस्य संभवात् अलंकारस्य
ण तस्योपलक्षितो तु अन्योन्यसंनिधानबलात् परस्परस्य सर्वथा सर्वं ध्यर्थवाचकशब्दसमभिव्याहाररूपशब्दांतरसंनिधिबलात्तते
थाचा प्रकृते यभिधाने यामकमस्तीति भावः ॥ एतावता पूर्वापरभावमात्रेण तस्याप्रकृतार्थस्य । गूढश्लेष इति गूढत्वं चाप्रकृतत्वे

१०

अलंकारचंद्रि° टी° ५

नद्दितीयार्थस्य शीघ्रमप्रत्ययात्॥ अदमिति॥ माघे रैवतकगिरिवर्णनं॥ अयं गिरिस्तटी बिभर्तीत्यन्वयः॥ किंभूताः अत्यंतक
ठिनाः प्रकाममुर्वीः अतिमहत्यः अलघुभिर्विलंबमानैर्मेघैर्व्याप्ताः निरंतरं प्राणिनामगम्यस्वरूपाः परिणतास्तिर्यग्दंतप्रहारिणः
दिग्गजा यासु ताः तिर्यग्दंतप्रहारी यो गजः परिणतस्तत्सदृशो हलायुधः स एव रूपा पक्षे तु जठरा जीर्णाः पयोधराः कुचाः अग
म्याः संगमायोग्याः परिणते प्रकटे दिक्कुकुभिके यासां ताः इत्यर्थः दिक्कु वर्तुलं दन्तानक्षतं॥ करिकानखक्षतं॥ दिग्दष्टं वर्तुलाकारं
करिकानखरेखिके इति यादवः॥ मंदमिति ओषधीनां पत्युश्चंद्रस्य सान्निध्ये सति अयमोपलाः सूर्यकांता मंदीभूततमस्तिं
ध्रत्वं ततः तमः दर्शितः श्च वपुः पुष्टत्वं येन तथाऽभवत्॥ दृष्टवक्तिमिरजं दोषध्वंसो सिषेविरे। पक्षांतरे ओषधिपतिवै
द्यः एवं मंदाग्नित्वं शोफ्रानिमिराजिरोगविशेषाः एतां तादिविस्यादिपदा प्रोगिवे घदसोतः परिगृह्यते अप्रंगम्लेषद्गति
तथा च श्लेषमूले व्यंजनाविरहाद्प्रकृते तत्स्वीकारे श्लेषव्यवहारः सर्वेषामनुपपन्नः स्यादिति भावः रम्या इति माघे एव
द्वारकावर्णनं यस्यां द्वारकायां युवानो वधूभिः समं वलभीः प्रासादोपरितनगृहाणि अध्यासेवंत सेवितवंतः किंभूताः रम्या
इति हेतोः पताकावैजयंतीः प्राप्तवतीः विविक्ता विजना इति हेतोः रागं रतिं वर्द्धयंतीः नमंति वलीकानि छादनपटल
प्रांता यासां ताः वधूपक्षे पताकाः सौभाग्यानि पताका वैजयंत्यां स्यात्सौभाग्ये नाटकांकयोरिति मेदिनी॥

काः देवतसहिताः स एवास्माकं देवतमित्यर्थः॥ अनयेत्यादि अरक्षकेण अहिडुहाई देरेण किं प्रयोजनमिति शेषः॥ अहिर्वृत्रासु
रः अहिर्वृत्रासुरे सर्पे इति विश्वः॥ नन्वेवमपि तत्रैवालंकारता स्यान्नानुसुप्रसंगकक्षितोनं सहृत्यादावत आह॥ एव
मिति॥ विच्छित्तिविशेषे वेति। दोषाभावप्रयुक्तविच्छित्तिर्व्याहतेत्यर्थः। ननु यमकादावपि तादृशविच्छित्तिविशेषमानाभावः विच्छित्ति
सामान्यं पर्युदस्तदोषाभावेनाप्युपपन्नं॥ आपत्कालपर्युदस्तस्य मूर्च्छोचहीनतादोषस्याभावेनैवतदानीमपि मूर्च्छोचकर्तुरतिश
याध्यानमिति नालंकारत्वसिद्धिरित्यत आह॥ अपि चेति। भस्मोद्धूलनभद्र मस्तकभवते रुद्राक्षमाले शुभ्रं हा मोपानपरं
परां गिरिसुताकांतालयालंकृतिं॥ अद्याराधनतोषितेन विभुना युष्मत्सपर्यासुखालोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे
निधीयामहे इत्यादौ मोक्षस्य महामोहत्वे सुखालोकोच्छेदित्वसुखालोकोच्छेदिनीत्यकपदार्थो हेतुरिति काव्यलिं
रूप गमलंकारत्वेन यथा स्वीकृतं न तु निर्हेतुत्वदोषाभावमात्रतया विच्छित्तिविशेषस्यानुभवसिद्धत्वात्तथेहापी
ति भावः॥ ॥(इत्यलंकारचंद्रिकायां) (परिकरेति व्याप्तिवारणार्थः फणींद्र इति। राजानं प्रति कवेरुक्तिः तव गुणान्
वक्तुं फणींद्रः शेषः समर्थ इत्यध्याहार्यं। एवमग्रेऽपि हे हयाधिपः कार्तवीर्य आखंडल इंद्रः उभयत्र गुणानित्यनुष
ज्यते॥ एषमर्त्यधर्मः अहं केते गुणाः केति कश्शब्दो महदंतरं सूचयतः सहस्रमुखत्वादीत्यादिना सहस्रबाहुत्वसहस्र
नयनत्वयोः संग्रहः अत्रानेकेषां विशेष्यपदानां तत्तदभिप्रायगर्भत्वं विशेषः॥ मुखतश्च मत्कारितया विवक्षितमिति

सगमनुरागे विविक्ताः सतिलेनपवित्रा नमं त्रिवलीकाश्रेणिः मशहवला क्षिधूगताथीतरूस्याप्यवगमात्कथंगूढत्वमित्याशंनचेति। परेंदुस्यस ग
इत्यत्रे वाक्षिसंधुमो भवेद्विस्त्यतेननान्वपः एतस्मिन्निति। तत्रैनरैवतकगिरिवर्णनं। एतस्मिन्गिरौ महत्यः सरस्यः वाल्मीके मुनेर्गिरां सा
तां धर्म्यमाहृस्यं दधति धारयंति। किंभूतानां गिरां वर्णनः एतस्मिन् गिरौ महत्यः सरस्यः वाल्मीकेः अरहितोसंबद्धो रामलक्ष्मणो यासु तथा
भूतानां सरसी पक्षे अरहिताः संयुक्ता रामाः पतयो यासां तथाभूता लक्ष्मणाः सारसवनितायासु ताः इति किंभूताः सरस्यः अधिकाः ज
लक्षोभं विहस्यः पवनसंभूतेन वेगेन संक्षोभं तरंगाकुलत्वं नीताः प्रापिताः। वाल्मीकि गिरस्तु अधिकाः कपयो यासु ताः संयुक्ताः
इ पवनभुवा हनूमता वेगेन निजेन संक्षोभमुद्वृत्तत्वं प्रापिताः इति। ननु नैवापि समम् इत्यस्य तुल्यार्थत्वात् साधर्म्यं निबंधोस्तीति कुतो न श्ले न्व नो
षाक्षेपस्तत्राह सममिति द्राक् शीघ्रं साम्यं साम्यार्थकत्वं। तथाचानुपपत्यभावान्मूलकआक्षेपो न संभवतीति भावः कथं तर्हि
तदवगमस्तत्राह अर्थैसोदर्यैति विशेषणानां व चमत्कृतेरनुसंधानात्तदन्वयतात्पर्यमहइति भावः तदनुश्लेषानु न्वये
संधानानंतरं तद्बलात् श्लेषबलात् साधर्म्यधीर्थैति साधर्म्यरूपार्थस्येत्यर्थः अर्थसाम्याभावेपि सकलकलेपुरमेतत् जाल सेप्रति
सुधांशुबिंबमिवेत्यादिवच्छब्दसाम्यस्य संभवादिति भावः एवकारेण स्यत्व व्यवच्छेदः तत्र तयोर्मध्ये शब्देति जतुकाष्ठन्यायेन श
ब्दश्लिष्टयोरेवश्लिष्टत्वादिति भावः अर्थेति। शब्दाभेदादेकवृंतगतफलद्वयन्यायेनार्थयोरेवश्लिष्टत्वादिति भावः केचित्
अलंकारसर्वस्वकारादयः उभयमपीति संगाभंगश्लेषद्वयमपीत्यर्थः शब्दस्य परिवृत्त्यसहत्वेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्वत् प्यां
त्वावधारणादिति भावः अन्ये मम्मटमहाः नन्वभिप्रायस्थोर्थालंकारमध्यकथनादवगतस्यापि विशेषतः कथनं मतरेण कथं र
स्या

मुपपत्तिरित्याशंक्याह एतदिति यच्च पुरःप्रेक्षाग्रंथानंतरं चित्रमिमां सौनकोपि दृश्यते तथाप्युपमाशयः उन्नीयते। चमत्कारश्चमुखप्रेक्षितादर्थालंकारत्वमिति। अनुप्रास
यमकादेस्तु न चमत्कारश्चमुखप्रेक्षितमिति न तथा मर्थालंकारत्वमपि तु शब्दवैचित्र्यात् शब्दालंकारत्वमेवेति [illegible] । अप्रस्तुतेति। सामान्यप्रस्तुत
प्रशंसाः प्रस्तुताश्रयाः प्रस्तुतमाश्रयः प्राधान्येन तात्पर्यविषयो यस्याः सा यथाभूता प्रस्तुतपरमप्रस्तुतवर्णनमप्रस्तुतप्रशंसेत्यर्थः कुडाव। कृतीकुशलाः शकुंतेषु पक्षिषु मध्ये। पक्ष
तकः शकादिर्द्रादन्य न यात्यतद्रूपमर्थः कार्यमिति। कार्ये प्रस्तुते सति तदन्यस्य कारणस्य ववः प्रतिपादनं। निमित्ते कारणे प्रस्तुते सति तदन्यस्य कार्यस्य। एवं सामान्ये प्रस्तुते स
ति तदन्यस्य विशेषस्य विशेषे प्रस्तुते सति तदन्यस्य सामान्यस्य। तुल्ये प्रस्तुते तदन्यस्य तत्सदृशस्येत्यर्थः अप्रस्तुतस्य प्रतिसंबंधिपरत्वात्। तद्रूपेत्यादि आरसेवि
वद्धाः यो वद्धिमाः स्रवाः स्कंधको मानिते जीटिकां व्याघ्रा अंसभित्तिस्कंधदेशो यस्यैवंभूतः शुनकः मृगपतेः सिंहस्य पदवी स्थानं च यो यातो पि तं तादृशः
युक्तत्वेन सिंहसाम्यं प्रापित इत्यर्थः तथापि मत्तानां मिमानां गजानां कुंभतटस्य पाटने विदारणे लंपटस्य व्यसनिनो हरिणा नामधेयस्य नादं सिंहना
दं कथं करिष्यतीत्यर्थः अभिनयति अनुकुर्वीतीति समग्रं तं वै ध्येयं मूर्खे मूर्खैर्वै ध्येयं वा लिशाद्यस्यमरः अत्र निति। छिद्राणि रंध्राणि दोषश्छोना
नि च कंटकाः शूकाः खलाश्चा। भंगुराः भंगशीलाः गुणाः भाग्योदयः ते तव स्थ्या। अत्र स्तुति निंदो दासी नस्य रूप स्यानमात्रमिति श्लिष्ट विशेष
णत्वमिति चमेदः एवं चेति। कुत्कोहाहरणेषु प्रस्तुत परस्याप्रस्तुतवर्णनस्य त्रिरूपत्वे सतीत्यर्थः विधायेति। येन रः मनुष्याः सक्तो ये रोत
नैवैरं विधायो दासि नाभोति [illegible] चिषिमग्निं निक्षिप्य अभिमारुतं पवनेनाभिमुखं शरं रतेनिद्रां कुर्वीतीत्यर्थः सौहार्दे इति साहार्दं नि
मैत्र्यात्पेन स्वर्णरेखा इति रूपके। तासां परीक्षणे निकषोपलः परोक्षमिति संज्ञितः कोप्यस्ती [illegible] वयः। अंकेति भृंग कौच्छ नइस्युच्यते इति शेषः निषु
रक्षितानि निरस्तानि मृगयूथानि येन तादृशः केसरी सिंहो मृगाधिपइत्युच्यतइति विशेषः शुति धूतो गंभीरार्थाखनागते खस्या कारास्य नीलि मा पेनेति मडल
विशेषणम् आश्रितेति हे देव प्रतिमा संभिन्ना अमततु लपश्च ज्ञात्वा विस्मोल दमाकाशमिनपदं चरणमाश्रित्य देहस्य क्षये उपनते सेपने ते संपन्न दिव्यदेह
स्याभिमुखत्वं येषामेवंभूताः संत सदा स्वरूपेसुहृदि मित्रे न नमं लावण्य स्वरूपस्य पुण्यस्य निर्वचेयं बिंबस्य मिहिरं सूर्यं प्राप्ति। यांतीत्यन्वयः
मंत्रलिंगादिति। नवो नवो भवति जायमान इत्यादिमंत्रसामर्थ्यादित्यर्थः मंत्रस्य मानांतरसिद्धार्थानुवादकत्वादाहरुद्धेति श्रुतिरिति तत्तु तुदुष्यते विधुनु ते तस्य प्रियाशा

अलंकारचंद्रिका

मालतीकेशरप्रियायाः सा तास्तथा तत्त्वं शिथिलं कुर्युरित्यन्वयः तदैव निरीक्षणकार्यत्वमेव अथाखिलैति इषस्त्रीयस्वरूपायोक्षित्तस्यथेः शमपि अप्रस्तु
तगुर्थः कार्यत्वमपि अपि ना प्रस्तुतबुधो कारणत्वं प्रागुक्तं समुचीयते त्वं गामाईच हृदकस्यचित्तेन भासते मालतीशशभृल्लेखा कदलीनां कठोरतेति।
तुल्ययोगितायां पुरुदाहृता ननु कार्यरूपेणाप्रस्तुतेनार्थेन प्रस्तुतं स्यात्तत्कारणमवगम्यते सा कार्यनिबंधना अप्रस्तुतप्रशंसोच्यते न चोदाहृतेषु
तत्संभवः मालतीकेशरत्वादेरप्रस्तुतस्यार्थस्याकार्यतापास्तत्वेयेव दर्शितत्वात् एवं प्रस्तुतस्य कामिनीत्वादि निष्ठसौंदर्यातिशयादेर्निरीक्षणस्ये
व कारणत्वेन स्वरूपतस्तस्याकारणत्वादित्यत आह अर्थस्येति अयमाशयः अर्थस्याप्रस्तुतत्वे सति तत्र दृष्टे प्रस्तुतत्वात्कार्यत्वाच्चैनताव
दप्रस्तुतकार्यत्वांशासंभवः अर्थत्वस्य प्रयोजनाभावेन लक्षयोः निषेधाख्याव्यावर्त्तकत्वान्नापि प्रस्तुतकारणत्वांशस्यासंभवः स्वरूपतस्त
स्याहेतुत्वेपि ज्ञातस्य हेतुत्वादिति ननु गतिसौंदर्यादर्शनेन भेदहेतुर्न तु ज्ञायमानं गतिसौंदर्यादि तदभावे विज्ञानमात्रात्कार्योत्पत्तेरित्यस्वरसा
या १ दाह वस्तुतस्त्विति तदिति रेकेतस्याः प्राचीनोदाहृतोप्रस्तुतप्रशंसा या अतिरेके प्रकारे पर्यवसन्नेत्यर्थः तापमिति हे हर तव श्वासरूपचंदमारुतेन निबु धि
सीकृतस्य बुसरहितीकृतस्य स्मितरूपस्य अच्यात्सितकौमुदीकादिना पत्र यो षधश्रेष्ठस्य विप्रकीर्णा कदंगरचयांपुस संभवहृद्वेते ज्योत्स्नकस्य चंद्रस्य कि
स्व रणाजगति भ्रमंतीत्यन्वयः नत्सारतररूपः किरणसारतारूपः लवमिति हृतसारमिसुदाहरणे चंद्रे रूपोमानोपमेयप्रदार्थावविश्यचंद्रसारांशार दन
णस्य रणस्या स्याकारेसतः कविप्रौढोक्तिकल्पितकारणत्वेनासंभवव्रपि द्रष्टव्यं कालिंदीति नर्मदायाः समुद्रस्य च संवादोयं तत्रप्रथमनुनाभोक्त्यासस
मुद्रेण कालिंदीत्युक्ते कोपात्वा त्वं नर्मदायाज्ञ्चत्तारं हे कुंभोद्भव अगस्त्यमुनेः जलधिरिति ततः पुनः समुद्रस्य प्रति वचनं अहं जलधिर्वामिमं शत्रोर्नीम म

कस्माभेतेते कासीति सा पुनराह नर्मदाहमित्यादि ततः समुद्रः पुनराह तर्हि कुतो मालिन्यमनुभवसीति सा पुनराह मिलत्कज्जलैः मालवेंद्रवां
२७ गनानां नेत्राश्रुभिरिति ततः किमासां जातमिति समुद्रस्य प्रश्नः कुंतलेंद्रशाधिपः कुपित इति नर्मदाया उत्तरमिति अत्र कार्यकायाम प्रस्तुत
नोला प्रकरणात् प्रस्तुतेनेति प्रधानत्वेन प्रस्तुतेनेत्यर्थः अभिव्यंजकं प्रस्तुतवर्णनं प्रस्तुतो कुंतलेश्वरः प्रस्तुतस्याभिव्यंजकत्वाद कुररवांकुरस्येति युक्ततेः किमि
तिहे भ्रमर पालत्वं विद्यमानायां केतकेसयाकेतक्याः कथ्या पुत्र्या केतक्या किं प्रयोजनमिति प्रस्तुतेन भ्रमरवृत्तांतेन मधुमनोरागिण्यां सत्यां किमुद्वेग
कारिण्या परं वनितया तिनायकवृत्तांतः प्राधान्येन प्रस्तुतोभिव्यज्यते कथमिहरंगवृत्तांतस्य प्रस्तुतत्वं तत्राह रहेति तथा च भंगसंबोध्य कुचे
ये तैर्त वृत्तांतोपि प्रस्तुत इति भावः अनामंत्रणीयामंत्रणेन संबोध्यात्वायोग्यसंबोधनेन वाच्यासंभवात् भृंगसंबोध्यकवाच्यस्यासंभवात्
दृ कस्त्वमिति शाखोटकृत रूपप्रतिकस्य विधिकस्य प्रश्नोक्तिः कथयामीत्याद्युत्तरं वैराग्यादिव वदसीति पुनः प्रश्नः साधु विदितमिति शाखोटकस्यो ग्य
त्तरं कस्मादिदं वैराग्यमिति पुनः प्रश्नः कथ्यत इति पुनरुत्तरं प्रतिज्ञाय शाखोटक आह वामभागे नोपलक्षितोत्र वयोक्तितं पांथेजनः सर्वतनासमिस
त्रिच्छायादिभिः सेवते आश्रयते ममपुनर्मार्गे स्थितस्यापि न छायाविपरीतप्रकार संपादिकेति भूताधारत्वादिति भावः वापेनेत्रिमार्गे निरस्थितं अस्यंतो आ
रोपणात् वरवर्णिनीतायामिति चेस्याया मिति च विषयसत्तामात्रं तद्विषयेरस्यार्थः विटानां सर्वस्वस्यापहरणापः संकल्पस्तन्नरूपः प्रापेति वेश्या विषूर्णे अ ये
न्येति द्रुमंग अन्यासमुपमर्दक्षमासु सुमनसां पुष्पाणां लतास्तनावत्तयावतन नवमालिकायाः कलिकासे जातरजस्का भवतिलोलंबपलमेनीविनोरय
ल लोकैभिमितिक्रियाविशेषणं वा नवमालिकायाः लताविशेषस्य वालामभिनवो असंजातरजस्का कलिकामकालव्यर्थं किमिति कदर्थयसि पीडयसीत्यन्न
यः रजः पुष्परजः स्त्रीणां रेतश्च स्पृश्यशनीति एतद्वचनं स्पृशतिसन्नीत्यर्थः कोशाति इयं नलिनी कमलिनी कोशो द्वंद्व मुकुलयुगलं कादंबस्य हृ

अलंकारचंद्रिका।

सस्य चं चा इस्तं कृतक्षतं धत्ते आपि तथेयं तस्याम स्यल ता कृत नंपल्लवं पुरुषे कोकिले रा स्वादितं वर्णितं धत्ते दक्षिणे कायानाप्यास्ते मिथः परस्परं
सखी जनस्य वरे आ कर्ण्य प्रपरक्तता नाय काकमलं मुकुं जाम्रपल्लवस्य जैनैतामदी यस्तनाधर स्तन रत्तौ तं कथयंती ति तात्याचैलस्य रक्तं स्यात नं यातेन स्तनतटे ति
स्यदर्थे पिं वरूपम धरे पाणि ना निरोदधे आ छादितवती सन्वयः अन्या पदेशेति अन्यस्यापदेशेनमिषेण प्रतीत दृशमित्यर्थः तदीपमेवम घदर्शय ति अ
प्रस्तुतेस्या दि। यवस्तापि तमिति प्रस्तुत त्वे पिमुख्या तयाता सर्वो भावोंर त्राप्यभि धीय ते वस्ता नाभा वादिति भावः साम्येनेति साअलंकृति ध्वनेः सकादर्शान्ये	या:
वेत्यर्थः प्रस्तुत त्वलं भनेनः प्रस्तुतत्व प्रस्तुते रात्रिरिति हे विलोचने शिवाकस्याया रूपा को चनअनिर्वच नीयप्रभावा रात्रि शिवरात्रि रित्यर्थः संनिधत्ते संतिष्ठति	स्या
भवति अतः युवां अप्रमत्ते जाग्रत्ते जाग्रद्रूपे भवतं युतत्तां ग्राहयुवयोः सकाशेसमीपे अविरिक्तसमान धर्मो स्वदेशः स्वाकस्मिन् प्रविष्यतिस्तनीयं लोचने भावेभ	ले
विष्यतीत्यर्थः तदेकदेशा तपति शिवरात्रि माहात्म्यप्रयुक्त त्वेहेतुः तत्वविवर्ण्य ते तद्दृष्टं। उदाहृतकाव्य वा यं एवं चैकदेश्ये कथने तु भावसंबंधाभिनिवेश
न वमत्र दर्शितं वहंती तिभगवत्याः श्रीमंतवर्णनम दं अपिशिवेसीमंत सरणि नंक्षिमंत नोस्ति त्यन्वयः कीदृशी रसं दूरं वहंती किमिव प्रबलानां केशपाशस्	तव
पांधकारश्रेणीनां समूहै वैदीक्तं बाला के किरणमिव स्वर्णिंदुकवत्वेहद्दनर्योर्दर्थे उपरि पापपरी वाहरूपा सीतं सिं स्वर्णि त्यस्तेति परीवाहे जउनिर्गममा
र्गे जलो छ्वासाः परीवाह इत्यमरः अंगेति विरहस्तेताप वैवर्ण्यं नं अंगसंबंधं मृणालं कोउ ते भ्यो विचेर वरत्तित्तं नां तस्यां हृदिर्थे कां तिमयतन या ज्ञो तिंता पातित्रायेन
मलिनीभावात नास्तामौक्तिकेश्वासानित्तीरस्य पुष्टीयतेतारे इश्लीलमणेः पदवीतत्त्वसाम्यं प्रेरहते प्राप्नोतीति तथा कुचयों ईं तानि ति तयं हिमवान्कुकापूरं क्षणदी	गा
वरूपतां धत्ते एवं कुरते लेधोरास्तपेपा सित्तं जलेन तस्मायः पिंड पति नजे लचलसे लीयते। वायातिः गयात्तं वोयं प्राप्नोतीत्यर्थः उदाहरणद्वयेपि कार्यनिबंधनत्वस्य कं
नत ना यमिति निर्देशस्य। स्त्यादि विभावादु उत्पमित्युपलक्षणं अप्रस्तुत प्रशंसा रूपिनेति बोध्यं किंकृतस्त्व चमत्कारोत आह विंविति परीतिरत्ना वेल्या	दू
वाच्य	त्र

दि४

भि	तयः सुकृतमुपयंतिअप्रियादुष्कृतमिति कौषीतकि श्रुतिः स यावदुत्क्षिप्येत्मनस्तावदादित्यं गच्छतीति सवायुमागच्छति सत्रवि
जिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्वं आक्रमते स आदित्यमागच्छतीति श्रुतौ असा दित्यमागच्छत्य नंतरं स आगच्छतिवि	स
रजानदीं तां मनसैवात्येति तत्र सुकृत दुष्कृते विधूनु तइति श्रुतौ शारीरके ति शारीरे श्चा शरीरी रस एव शारीरं क आत्मातत्प्रति पादके
त्यर्थः अर्थवशात प्रयोजनवशात् पूर्वं पापादित्यागामोक्ष वि रौमार्ग प्राप्तिरे वकत्त्व प्राप्ते रसंभवे नपाठ क्रमस्य अर्थक्रमेण बाधा
इत्यादि ति भावः स्थापितरिति सां परायेतत्र व्याभावात् तथा चान्यस्ति नास्तीपाधिकरणे सिद्धांतित इत्यर्थः नाथेति हेनाथ विलोलत्र
रणनखप्रक्षालनजलं गंगारूपेण लग्नाः तेषां नखानां कोतिले रकापिका समुद्रं प्राप्ताः तारवेनकपिका कास्तस्य जलधेर्मथनेन सांद्र
ताप्राप्तान्तेन समुद्रसंबंधिनवनीतस्य चंद्रस्य पदं प्राप्ताः चंद्ररूपेण परिणता इत्यर्थः तथा तद्वारेण तदित्यनंतरं हेतुरिति शेषः तेषेत्तुने	द्वि
खकोत्युत्कर्षस्त्यर्थे॥ अस्याश्रेदिति अस्याः कामिन्यागतिसौकुमार्यं हंसेनेत्यध्याहरेण अन्वयः एवं प्रज्ञापो भाषणं यदि दैवेतत्ते	श्रु
दासाभ्रसि छोमालती दृषत्प्रायेच पाषाणतुल्ये च लक्ष्य तइति कांतिदृष्टश्चेत्से दाकमलो लक्ष्मीः काषायं वस्त्रमालंबता माश्रयतु किमत्र बहु
नो केने त्यन्वयः गत्यादिमु मतिसौंदर्यादिषु सं भाव्यमाना निजलेख भाषाणि पूर्वोदाहरणे द्वे उदस्के माह एतानीति कार्याणीत्य	ण्य
र्थः कलजेति तिरश्चापश्वादीनां चेतसि यदि लज्जास्यात्तदा चमयैः गोमृगाः पर्वतराजपुत्र्यास्तत्तत्र सारमणीयं केशपाशप्रमस्मीत्य
२ दापरभृतैः कोकिलैर्वाचं यच्छनीतित्तथा तस्यभावो मौनमेव व्रतं साध्यतां। अकठोरता मार्दवं हृदयन्ते यदितदाप्रसिद्धा मालतीदृ
२ षत्प्रायैच पाषाणतुल्यै वलक्ष्यतइति। कांतिर्दृष्टाचेत्तदाकमलालक्ष्मीः काषायनवस्त्रमालंबताआश्रयतु किमत्र बहु२

मुखेनेपुविदिता ख्याताः व्यासः [illegible] येषां ते व्यासप्रमुखा वसिष्ठाद्याः यस्य वाहनो वाहनौ अधिवाहः वाहनाधिरूढा भवंति पुरोगाग्रेस
पा र प्रमुखाः सुरासुरः सुरासुरःस्यमरः एवमपरंमुखनंदीत्तं लंबपणपट्टिका सर्पभूषणात् पुष्करमाला नं पुष्पवाटिका पुष्पस्रग्वीवंदनीयमा पास्ये
त्रे [illegible] दत्तप्रमुखोऽग्न्यादयः दिक्पाला शायी पालना धिष्ठिताः दिग्वस्त्रेन दिशामेव शाटी [illegible] पत्यात् मनोभूश्च दनतरुः चंदनस्थानी
यभस्मसंबंधित्वात् तत्र मदनेभस्मनौ शावे नागानामनुलेपनस्य पुराणेषु प्रसिद्धेः [illegible] लक्षणं संगमयति अत्रेति व्यवस्थितौ विवक्षायां स ग
चिने त्यो अथवा गम्याः व्यंग्याः [illegible] यन्तीति शिक्षणीय त्वेत्यर्थः आदिनापालोलगुप्ता त्वादिपरिग्रहः अभिहितमिति वाहनाधिरूढत्वादिना व्यासादिप्र
चिने तिपत्तौ समानविभक्तिके घटने व्यासादि [illegible] यत्नार्थस्य पतत्वगमादिति भावः साक्षादेव व्यासादिरि [illegible] य वाच्या कारणविभिति निर्दिष्टा रत्या शंक्याह पर्वतीति
यद्यप्युक्त विशेष्यविशेषण भावेनैव प्रतिपत्तिर्भवति तथापि स्फुट प्रतिपत्त्यर्थं तदेव परीत्यं कृतमित्यर्थः चक्रेति योदेवः स्वस्त्रीन चक्र
स्याभिधाते याऽप्रसभं आज्ञां तत्वेन राहुवधूजनस्य करतो लवं आलिंगनस्य उद्दामाउद्दायेविकौ सा स्तेर्ध्यं रहिते चुंबनमात्रशेषं चचका ला
रे सत्वयः विशेषणेन उक्त विशेषणविशिष्टेन एवं च ईदृशोदाहरणयोजने च अनुपपत्तिमिति गम्यस्य राहुशिरश्छेदस्य भंग्यंतरेणानभिधा
नाद्व्याप्तिमाशंक्य त्यथेः अभिधानायोगादिति अयमाशयः अत्र हि राहुशिरश्छेदकारी तिवासुदेव इति यो व्यंग्यं राहुवधूजन संबंधि
ताद्दशारतो ऽत्सवकारित्वेन प्रकारांतरेणाभिधीयत इति न वक्तुरा क्ये धर्मिणा वासुदेवस्य प्रकांतत्वेन यच्छ्रवाभिहिता त्वे न च पर्यायवाचिकानां व्यंग्य
स्य राहुशिरश्छेद कारित्वस्य वासुदेवत्वस्य वा धर्मस्य प्रकारांतरेणानभिधानात् तस्मात् वाच्य कोपादिहारणो गम्यमाक्षिप्तिवेतिलक्षणा
र्थे इति अभिधाने आक्षेपाव्यंजनं वा पर्यायोक्त पिनि कश्चित्पर्यायोक्त निपातस्य पुनः व्यंग्येनापलक्षितमित्युक्तमिति व्याख्यानं गंभीरतया भात

न विघ्न इति पत्त्वा [illegible] हितस्यापिभगवतो वासुदेवत्वादिनो रूपांतरेण व्यंग्यतयैव यथा श्रुते बाधकाभावादिति भावः न चाभिधाविषये कथं व्यंज
नेति वाच्यं वासुदेवत्वादिना प्रतीयमानेभगवत्यभिधाविषयत्वासंभवात् तस्याः स्वाबच्छेदकधर्मेणैव बोधकत्वात् अलङ्वो क्त गत्याद्यन न
रूपेणज्ञाते नो वति उक्तस्येति इत्यतु लक्षणानि त्यभावात्कुंजनोप गम्यत्वरीति नन्वनुप्रस्तुतेन ताद्दशारतोत्सवरूपेण कार्यप्रस्तुतस्यैव राहुशिरश्छे व
दरूप कारणस्य प्रतीयते चमत्कृति विशेषस्तस्या अलंकारत्वं गमयतितत्राऽप्रस्तुते व्यमानप्रस्तुतप्रशंसाया असंभवा दुक्तौ दृश्या
प्रयाया नरूपत येव स्वीकर्तव्यमित्याशंक्याह अत्रेति अलंकारणाभिमतानि यमाभावेन प्रस्तुतांकुरस्याप्यलंकारांतरत्वादेवं निश्चे
दृश्चारस्य [illegible] भगेन प्राचीन लक्षणव्याख्यानमयुक्तमिति भावः सत्यपलोसर्वेति मपिपर्यायोक्तविषयं विशदयति प्रस्तुतेनस्यादिना रू
पांतरेउपयात्वादिनेसती यथः यत्तुभगवद्रूपेणावागमनं विशेषणमपीदा लभ्यत्वेनासुंदरं नपर्यायोक्तस्य विषय इति तदपि चारुत्व रमणीयं
न हि पर्यायोक्तेः व्यंग्यसौंदर्यकृतो विच्छित्तिविशेषः किंतु भंग्यंतराभिधानकृत त्वात् व्यंग्यं तु भंग्यंतराभिधानेनासुंदरत्वेन प्रायशो दृश्यते
यथा रसोगं नत्वमिति विवक्षितेऽप्य [illegible] देशोलंकरणीयस्य फलतामुपनेत्व इत्यादावस्तस्तदसुंदरत्वा न वनमर्कोरेत्त कारमेवा अलंकार
४ स्यात्किं स्येस्वकारणं थै विरोधौ दोषनं तु तच्छिस्सा कारिपीप्रतिनशोभितेः उपजीव्यत्वो अवनमपि ग्रंथस्यात्किं चित्कारमेव चुक्ति विरोध इति परो
४ चित्कारमेवयुक्ति क्षेप सहितु समा त्रमुद्राव [illegible] लुरवामयोत्तीस्वलं विस्तरेण प्रकारांतरेण पर्यायोक्त लक्षयति पर्यायोक्तमिति रमणीयेन व्याजेन
निषेण स्वस्य परस्य वा इष्टस्य यत्साधनं संपादनं तदपि पर्यायोक्तं पर्याये व्याजरूपेण कंपनीति व्युत्पत्तेः संपादनेति संपा
दनरूपं यदिष्टं तत्साधनं तत्कारणमित्यर्थः देहीति पारिधानेन अध्यरवस्त्रेण निरहितं आच्छादितमित्यर्थः एवं च प्रकारद्वयेस ६

त्र

२ २५

२९

धारणं तदन्यतरत्वं सामान्यलक्षणं बोध्यं ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां पर्यायोक्तप्रकरणं ॥ उक्तिरिति अत्र निंदास्तुतिभ्यां इति स्तु-
तिनिंदयोरिति चेतरेतरयोगो न विवक्षितः तथा च निंदया स्तुतेः स्तुत्या च निंदायाः स्तुत्या स्तुतेश्चो[illegible] क्तेरभिव्यक्ति व्याजस्तुति-
रित्यर्थः प्रथमे व्याजेन स्तुतिरिति चरमयो व्याजरूपा स्तुतिरिति च व्युत्पत्तेः अत एव व्याजस्तुति पदार्थानुगमाभावात् निंदया
निंदाभिव्यक्ति व्याजनिंदाख्यमलंकारांतरमित्यपि पक्षे तेः एवमाद्य प्रकारद्वये स्तुतिनिंदयोः समानविषयत्वं भिन्नविषयत्वाभ्यां
प्रत्येकं द्वैविध्यमिति चत्वारो भेदाः अंत्ययोस्तु भिन्नविषयत्वे तिके एकएक एवेति पंच भेदाः लक्षणं तु व्याजनिंदाभिन्नत्वे स-
ति स्तुतिनिंदान्यतरपर्यवसायिस्तुतिनिंदान्यतरत्वं सर्वानुगतं बोध्यं ॥ कस्तव इति ॥ नृपचन्द्र कैश्चैतन्तिः त्वेपि[illegible] धुमकेसप्तिमश्वेमा ति
छिते आरूढ सति परिपंथिनः रात्रवः सप्ताश्च समारूढा भवंतीति अन्वयः सप्त सप्तयो अश्वा अस्येति सूर्यः सप्त च ते
सप्तयो अश्वास्तां समारूढा इति द्वितीयार्थी निंदा घोतकः खयासं मुरसाहलाः सूर्यमंडलं भित्वा दिवमुपगता इति स्तु-
त्यापर्यवसानं ॥ अर्धमिति ॥ शिवस्य देहार्धं दानवानां वैरिणा हरिणा अहृतं हरिहरात्मकस्यैकस्य विग्रहस्य प्रसिद्धेः एवं गि-
रिजया च वशिष्टार्धमाहृतं हे देव राजन् इत्थमुक्तप्रकारेण जगतीतले स्मरहरस्याभावे सनुमीलति त्रकाश-
माने संनिगंगा सागरं प्रस्थगमदित्याद्यन्वयः नामाधिपः शेषः स्मातलं पातालं स्वामिति पूर्वाद्धितः वेदुष्यादीतिः विहत्ता दिस्वर्थः आलितपः ली लादि परिग्रहः दारिद्र्यादी
स्यादिपदेन कुटुंबकात्यौदिय- त्या

२८ स्यस्थिरतालुता याः स्तुतिकायाः शयनमुपगतस्य रातद्वयमुक्तिः इदं विसिनीयमरचितं शयनेकी गोप्याः सं तां पश्य वदसुनुमापश्यति किं भूते पीनस्तनजघनसं पैर्भवने
गात्र भयत आयो योजगगयाः परिकृशाने तनोः कास्य मध्यस्य परिमितं नसंघंघमप्राप्य अंतमेध्यभागे हरितपर्णो एवं वदकृषेण शिथिलयोर्भुजयोः [illegible]
यस्तः विषमी कृतो न्यासो वैनायस्य तादृश्यामिति ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां प्रस्तुतांकुर प्रकरणं ॥ पर्यायोक्तमिति वचः प्रतिपादनं भंग्यंतरं अर्थ भंग्य
तरप्रकारके लक्षणं परिष्कुरुते यदुवेति तथा च विवक्षितस्य प्रकारस्य रक्ते न चारुतरेण रूपेण व्यंग्यस्याभिधानं पर्यायोक्तमिति लक्षणं पर्यायेण मंग्यंत-
रेणोक्तमभिहितं व्यंग्यं यत्रेति व्युत्पत्तेः लक्षणे रूपपदं व्यंग्यपरं न च व्यंग्यस्यैव वाच्यत्वं निष्फलं विरुद्धं चेति वाच्यं प्रकारभेदत्वात् दुक्तं मंमटभट्टैः यदेवो
व्यते तदेव व्यंग्यं यथा तु व्यंग्यं न तथोच्यत इति चारुतरेणेति विशेषणात् नमो राहुशिरश्छेदकारणे इत्यादौ न पर्यायोक्तप्र
दयु संगः स्वाधारणरूपेण वासुदेवत्वेन यत्तु राहुशिरश्छेदकारित्वरूपव्यंग्यमादायैव पर्यायोक्तं वक्तुमर्हं न तु विशेषण- धं तं
सामर्थ्य व्यंग्यं वासुदेवत्वमादायेति तदुक्तं राहुशिरश्छेदकारित्वस्य वाच्यसिद्ध्यांगत्वेन तेनापि व्यंग्यं विवक्षितं परधनमूतंवा
सुदेवत्वमादायैतत् स्थनाविलात् राहुस्त्रीकुचनैष्फल्यकारिणे हरयेन मर्स्य नतु राहुशिरश्छेदकारित्वमेव विवक्षितं व्यंग्यमिति युक्तं तदादाय प-
र्यायोक्तमिति विभावनीयं ॥ लोकमिति ॥ यस्याः क्षपा स्वाः चिरलोकं पश्यति अथ च सः लोकः यस्यां प्रतं जलेः शेषवलारस्यां चिरं न पश्यति
र स्तात्वातः ताभ्यां अक्षणदपतं जलिभ्यां अपरिच्छेद्या अनाकलनीयाः निर्वचतामितिन लं प्रतिदमयंत्या उक्तिः नवजलद दंमनः कर्णविलि
पकलिकायं डलाभिमानमयनवेतो[illegible] पादोक्तियैदूरयेतं प्रवासस्निधातुमिच्छति हं नखेद एतन्निने यतोपश्यतामित्यर्थः देवमिति देवतासार्व-
भौमे सकलदैवतानां धीश्वरं देवं दे की इदं जलधिरेव ऋस्थितं पंयस्य तथाभूतं त्रिपुरसेतारण रोकतस्य विष्णो रिग्धितां निस्थानत्वादः तथा
दे

स्तुतप्रशंसातो वैचित्र्यस्य विषय आलंमनप्रस्तुतो विशेष इत्यन्वयः अन्यथा। ततो वैचित्र्येपि तदंतर्भावांगीकारे। एवं चेति॥
अन्यगतस्तुतिनिंदाभ्यामन्यगतस्तुतिनिंदास्तुत्यभिव्यक्तयोर्व्याजस्तुतित्वसिद्धेश्चेत्यर्थः। प्रकृतरूपा प्रकारेण। शिख
रिणीति। नायिकाप्रतिनायकस्योक्तिः हे तरुणि असौ शुकबालकः नामवितर्के कुत्रचिदस्मिन् शिखरिणि पर्वते कियत्कालं चिरं
किमभिधानं किंनामकं तपः अकरोद्येन हेतुना तवाधरवत्पाटलं रक्तवर्णं बिंबफलं दशतीत्यन्वयः॥ इत्यलंकारचंद्रिका
३० यां व्याजस्तुतिप्रकरणं॥ श्रीः॥ व्याजनिंदां लक्षयति निंदायाइति यत्रान्यनिंदायाः अन्यस्य निंदाया अभिव्यक्तिः पर्यव
स्यति सा व्याजनिंदा इतरनिंदाव्याजेन निंदेति व्युत्पत्तेः विधेइति हे विधे ब्रह्मन् सा कुपूर्वं तत्त्वैकमेव शिरोयः अहन्नत अछि
न्नत स एवापूर्ति हरो निंद्य इत्यन्वयः निंदयेत्यभिव्यंग्येत्यनेनान्वितं निंदयाभिव्यंग्या विधेर्निंदा व्याजनिंदेत्यन्वयः विषमिति
ध्वनिं पाके दारुणे दुःखकरे टेकाकलरटरटनं कुरूपो सो विधिः आम्रवृक्षस्सरलेन सौम्येन कोकिलेन सहवासं तव वचकारेत्यन्वयः। ननु केन
चिदलंकारिकेणानुक्तायाव्याजनिंदायाः कथमलंकारत्वेन नांगीकरणमित्याशंक्याह। प्रतिवदीति। तुल्ययुक्त्या प्रतिवं
दीस्थानीयेत्यर्थः तथा च स्तुतिवन्निंदायामप्यप्रस्तुतप्रशंसातो वैचित्र्यविशेषात्तदनंतर्गर्भाव व्याजस्तुतौ चापर्यनु
गमाभावादनंतर्भविष्यदलंकारतायाओचित्यापातत्वात्प्राचीनैरनुक्तापि स्वीकर्तुमुचितेत्याशयः। प्रागुक्तयोरेकः

४ परिणामं। विधिरेवेति। विशेषतो गर्हणीयः निंदनीयः

स्तुतीशकुंतेष्वित्याबद्धकृत्रिमेत्यनयोरप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणत्वासंगतिमाश्रित्य शंकते नन्विति कोडीकारः स्वविषयी
करणं अन्यत्र लब्धात्मकस्यालंकारद्वयस्य कचित्संकरोपि न दोष इत्याशयेन समाधत्ते। यत्रेति। एतत्त्व इत्यादावित्यनेना
न्वितं अस्या अप्रस्तुतप्रशंसाया। सैव अप्रस्तुतप्रशंसैव। लावण्येति इमां तन्वीं तन्वता सृजता वेधसा चेतसि कोर्थः कामना
विषयभूतः विनिहितः अभिसंहितः किं प्रयोजनमुद्दिश्येयं निर्मितेत्यर्थः। नन्वनायासेनातिसुंदरतन्वीनिष्पत्तिरेव प्रयोज
नं तदभावेपि वा लीलामात्रेण तन्निर्माणं स्यादत आह। लावण्येत्यादि यतो लावण्यरूपस्य द्रविणस्य धनस्य व्ययो न गणितः
महान्क्लेशो जितः कृतः स्वेच्छाचारिणो जनस्य उदासीनेस्यापि हृदये चिंताज्वरो निर्मितः एषापि वराकी दीना स्वगुणानुरूपस्य
२५ वरस्याभावाद्धतेव हता नष्टेव प्रायातथा च बकौयासस्साध्यत्वादनिष्टानुबंधित्वाच्च नतन्व्याः प्रयोजनत्वं नापि लीलामात्रेण तन्नि
र्माणं च संभवतीतिभावः। तन्निंदाव्याजेन तरुणीनिंदाव्याजेन तत्सौंदर्यप्रशंसा शब्दार्थचमत्कारातिशयप्रशंसायां पर्यव
स्यतीत्यन्वयः। तन्निंदाव्याजेन स्वकवितानिंदाव्याजेन कवितासौंदर्यरूपा प्रस्तुतार्थस्यात्यंतमस्फुटत्वात्कथमस्य
पद्यस्य तत्परत्वमित्याशंकामपनेतुं भूमिकामारचयति। अस्येत्यादि। रसानुगुणत्वादितिवीतरागेशृंगार
स्यासंभवादितिभावः ननु शृंगारासंभवेपि तन्वीनिर्माणनिंदया शांतरसापरिपोषादेत्यनरसानुगुणत्वमत आह। वीतरागेति।

ह्या   न

नष्टाछाया

नापिरागिणइत्यनंतरं इमे विकल्पाइत्यनुषज्यते। विवक्षितेति। स्वकविलासौंदर्यरूपेत्यर्थः। अतएववाच्यार्थासामंजस्यादेववाच्या
संभवेपिवाच्यसामंजस्यासंभवेपितथाचवाच्यार्थासामंजस्यमेवास्फुटप्रस्तुतार्थतात्पर्यंगमयतीतिभावः। इत्यलंकारचंद्रि
३१ कायांव्याजनिंदाप्रकरणं॥ आक्षेपइति स्वयमुक्तस्यार्थस्यकिंचिन्निमित्तमभिसंधायप्रतिषेधआक्षेपः सूचितेति। प्रक्षांत
रपरिग्रहस्यएवंपक्षप्रलिक्षेपनियतत्वादितिभावः। नचात्रकेमर्थ्यरूपपुंवमप्रतीपप्रभेदेनगतार्थत्वंशंकनीयं। तस्यात्रप्रतिषेधं
प्रतिनिमित्तत्वेनाप्राधान्यात् असंदिग्धमुदाहरंति। साहित्येति। हेकविश्रेष्ठसाहित्यसमुद्ररूपाणांभारतादीनांमंथनादिविपरि
शीलनादुत्थितंडसन्नंकर्णयोरमृतमिवाह्लादकंकाव्यैरस्तेतुपद्यसमात्तस्यलुंठनार्थंदेसाइवकाव्यरूपस्यार्थस्यवित्तस्यचो
राःप्रगुणीभवंतीति। बहुलीभवंतीत्यन्वयः। ग्रहंलिति यदिवस्यैवसनेनसमानार्था॥ लुप्तेषुअपहृतेषु। स्वोल्लिखितेति स्वयमु
व्वि द्भावितेत्यर्थः वैचित्र्याणां अपूर्ववैचित्र्याणां अर्थांतरपर्यवसितअर्थांतरप्रतियोगिकत्वेनावस्थितः। विशेषांव्यंग्यार्थविशेषा। संघटने
त तिसंयोजनकाले प्रिउचितपक्षेतवचनंमिथ्यावचनंस्यपरिहारस्तेनोपलक्षितेपथार्थवादित्वेइत्यर्थः। नाहंदूतीसन्नहिदूतीपदेन बु
हतीगतमिथ्यावादित्वविशिष्टंलक्ष्यते। तदक्षावस्तुतः पद्मापिनयथार्थवादित्वंतथापितदुपलक्ष्यत्वात्तत्पर्यवसानात्ति। नरेंद्रेति। संधि न
करणार्थमागतानांदूतानामुक्तिःनरेंद्राणांराज्ञांमौलिःश्रेष्ठसंधीति। संधिकालउचितावचनंतत्परिहारेनोपलक्षितेइतिपूर्ववदर्थः। अनाकुसंदे यत्कैतव
॰॰॰॰॰॰॰॰॰रीहारिपुतन्निषेधस्यबाधा॥॰॰॰॰॰॰॰
१ नाहारिपुतान्निषेधस्याबाधा१

रिग्रहः नचात्रराजवर्णनप्रस्तावेकपंक्तेतेर्व्याजरूपत्वमितिवाच्यं। स्तुतिपर्यवसानविवक्षायांस्वकीयभिक्षाटनोद्घाटनस्यासंग
तेतेनप्रस्तुतेतस्तुनिंदारूपोपालंभपर्यवसानविवक्षायांस्वकीयभिक्षाटनस्यानुभवसिद्धस्याविरुद्धत्वात्। कस्त्वमिति। अंग
दंप्रतिकस्यचिद्राक्षसस्यप्रश्नः रामरूपस्यरामाश्रयनलेखार्थस्यसंदेशस्यवाहकोस्मीत्युत्तरं॥ पुराप्यवमागतःनिर्दग्धलं
कापुरःसहनुमान्कुत्रयातइति। पुनःपूर्वस्यप्रश्नः बद्धइत्याद्युत्तरार्धंगस्योत्तरं। राक्षसस्यरावणस्यसूनुनाबद्धइतिहतोः
कपिभिर्वानरैःसम्यकृत्ताडितस्तर्जितःसवनमृगःहनुमान्व्रीडयाप्राप्तात्मलज्जयाआत्तःप्राप्तपराप्तवोपेनतादृशःकुत्रयातइ
तिनंज्ञायते। इत्यन्वयः यदितिहेकुरंगयद्यस्मत्कारणात्धनिनांमुखमुहुर्वारंवारंनेक्षसेनपश्यसिमृषामिथ्याचाटूनप्रियशब्दा
ननवदसि यदितिसर्वत्रसंबध्यते। एषांधनिनांगर्वयुक्तवचनंनशृणोषितान्धनिकान्प्रतिआशयाधनाशयानधावसिपरंके
वलेकालेसुधासमयेरवादसिभक्षयसिनिद्रागमेचनिद्राप्राप्नोषितत्तस्मात्कुत्रतीर्थेकिंनामतपःस्तप्तंत्वयाइत्यन्व
न्वयः निर्विण्णस्यखिन्नस्यतेनहीत्यस्यइतिव्युत्पादितमिस्यग्रेतनेनान्वयः। कह्लारंजलपुष्पविशेषः तन्नंबंधिनःकाह्ला
राःसुरवपंकीलितसुखावश्वेतेशीतलछाया इत्यर्थः अप्रस्तुतवितथाचाप्रस्तुतानंचासौप्रशंसाचेतिव्युत्पत्तिरिति
भावः। नपरसेविनोपरसेविनःप्रशस्यत्वेस्तुत्यलमतद्वयेपिअस्वरसबीजंदर्शयतिवस्तुतस्त्वितिअभिव्यक्तिरितिपोप्र

धस्यदोषत्वादपर्यवसन्नत्वं विरोधविशेषणमिति दिक् ॥ श्लेषेति हारेऽङ्गनयोरस्ती [illegible] विरोधः ॥ मनोहारित्वादित्यर्थेन
तत्परिहारः प्रतीयेति ॥ तस्मान्नलात्प्रश्रयेन केल्याप्रतिकूलं नृपेरिव विरुद्धे धर्मे रूपिणे नै कारिके ता त्यु कः किमितित्यु ताभेद
त्प्रेक्षा यस्मात्स नलः अमित्राणां शत्रूणां जयरूढधिओ जसामि तस्य रवेर्जयरूढत्वं यश्च मित्रजिदेव नो मित्रजिदिति वि अत एव
रोधः चारदृष्टिरपि विचारदृष्टिर्यस्य तादृशः विगतचारदृगिति च विरोधः विरोधेति ॥ विरोधे समाधानरूपोत्प्रेक्षा
शिरः प्रधानं यस्य तादृशा इत्यर्थः ॥ यत्तु विरोधसमाधानातिरूक्यामुत्प्रेक्षितयोत्प्रेक्षया विरोधस्योत्थापनेम वसंगतम
ति कथमत्र विरोधालंकार इति केनचित्समनसापि विमनसे धाभिहितं ॥ तदसार विरोधभानुमंतरेण विरुद्धधर्मैर
पीत्याधुत्प्रेक्षा वा एवानुत्थानेन श्लेषमूलमाभासमानं विरोधमुपजीव्यैव विरोधस्योत्प्रेक्षा या अर्थीपरानु
गृहीता या स्तस्मोनत्वेन पश्चाद्वल्लितत्वादिति ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां विरोधप्रकरणं ॥ ३२ ॥ विभावनेति ॥ प्रसि
धकारणाभावेपि कार्योत्पत्तिर्विभावनालंकारः विभाव्यंते कारणांतरं यस्यामिति व्युत्पत्तेः [illegible] वश्च स्याद्वा अर्थी
वेति सर्वत्र लक्षण समन्वयो बोध्यः एतदेव तंत्रेण सकलविभावनाप्रकारसाधारणं सामान्यलक्षणं माद्यप्रकारविशे
षलक्षणं चबोध्यं ॥ तत्राद्यं दर्शितमेव ॥ द्वितीयं तु कारणान्वितास्ता व कथनं पृथक् कार्योत्पत्तिकथनमित्युदाहरणविशे
षबलादेव गम्यत इति विविच्य न दर्शितं ॥ प्रतिबंधके सति कार्योत्पत्तिरूपे तृतीये प्रकारे ति व्याख्येयं ॥ रणायान्वितेति

तृतीयं १

नत्र प्रतिबंधकस्य वस्तुतः कारणाभावरूपस्य कथनेपि न कारणान्वितत्वेन कथनमिति तन्निरासः प्रकारपंचकेपि कार
णान्वितत्वाभावस्यार्थतो गम्यत्वात्कथनेति अवलाक्षिति लक्षितानसेन आसमंतात् [illegible] लाक्षारससिक्तं ॥ पद्मानां अ स मासं तस्याः
कामिन्याः अपीतेति अपीनाः पीनरहिताः क्षीणमत्ताः कादंबाः कलहंसा यत्र ॥ तथा असंमृष्टं संमार्जनरहितमयमलं मधुरं मा का
रोयत्र ॥ एवं अप्रसादितं वस्त्रगालनकतकक्षोदप्रक्षेपादिना यत्प्रसादनं तच्छून्यस्य स्वच्छं लघु अंबु यत्र वंश्ल तं जगन्मनोहरमा
सीदित्यन्वयः ॥ परमार्थतस्त्विति ॥ तुल्यां चिंत्येव कार्योत्पत्ते हेतुः पाठः विभाव्यमानेति वर्ण्यमानेत्यर्थः वरतनो ॥ वरतनोः केन्द्रपार्श्वे सं रचना
पादके न अत एव मधुरस्मितो वै नरासो हस्तेन अवचितकुसुमाच्छून पुष्पापिलतांता सक्तभ्रमरा संजातेत्यर्थः ॥ हेतुनामिति ॥ असं
म्भवेहेतुसौरयछेदकस्य धर्मस्य संबंधस्य वा वैकल्ये सति ॥ अस्त्रेति धर्मवैकल्योदाहरणं संबंधवैकल्योदाहरणं ॥ उद्यानेति
विलोचनेन कमेभ्रुते उदस्त यंति ॥ उद्भूताश्रुली कुर्वतीत्यर्थः ॥ क्रियेति धात्वर्थाल्लिप्राय ॥ स्पर्शनस्य संयोगरूपत्वात् ॥ इमां द्वितीयप्रका
रस्तपां विभावनां ॥ व्याजहारेति ॥ ऊणंगतिरित्यादीनां यत्रकेकल्यदर्शनं विशेषदर्शनायैव साविशेषोक्तिरित्यतइतिग्रंथेन व्यवहृतवा
नित्यर्थः ॥ एतेन प्रथमप्रकारात्तद्वितीयप्रकारस्य वैलक्षण्यं दुरूपपादमिति वदन्तः परास्ताः वैलक्षण्याभावे हि प्राचामलंकारांतर गत
त्वेन कथनमत्यंतानुपपन्नमेव स्यात् ॥ अस्ति च तस्य रूपतः कारणाभावकथनात्कारणेषु धर्मवैकल्योक्तिद्वारेण तद्विशिष्टकारणाभा व
व कथनेस्यहृदयोसिस्यो विद्धलितविशेषः ॥ प्रकारांतरत्वं कारणाचप्रमिति तिसुर्धायमकाधवोद्भुतेनि मिलीकृतमपिकेन कर्योत्पत्तिरिति
तिप्रतिबंधकेसत्यपि कार्योत्पत्तिकथनं तीनयाविभावना ॥ न नरेंद्रमिति ॥ नरेंद्रो वालिकेराभिविषये द्वेपि कथ्यत इति विभ्वः ॥ असि
रवद्रू एव भुजंगमः चित्रमिति ॥ प्रतापएव तेनैः सूर्यः आतपत्रं छत्रं तद्रहितमनातपत्रं आतपत्रेण सहितं सातपत्रं ॥ उदितइति कस्य

व

Margin notes: धा; भास; श्रीः; न; खि; नखे; ता; गु; रा

१९

अलं॰ चंद्रि॰ चिद्राजकुमारस्य प्रतापवर्णने ॥ कुमाररूपे सूर्ये उदयति सति कोः पृथिव्याः वलयं मंडलमेव कुवलयं कुमुदमुल्लासं प्राप्नो-
ति ॥ क्षत्रं क्षत्रियकुलं न प्राप्नोति ॥ अथ च नक्षत्रं भातीति चित्रं ॥ तथा परेषां राजकुमाराणां पाणिकमलानि मुकुलीभवंति संकु-
चंति ॥ अंजलिबंधात्तदा कुर्वन्ति चमत्कुर्वंतीत्यर्थः ॥ अविवेकोति विवेको विशेषदर्शनं विश्लेषप्रश्लेषलक्षणं ॥ पूर्वस्यां संश्लिष्टत्वान्नु
कुचयुगं कर्तृ अगात्र्यं हंतु नाम श्रुतिर्वेदः कर्णश्च प्रणयः परिचयः यत्र इति करस्य दानत्वात् कल्पतरुः क्षेत्रं केतं पयोधिजन्यात्कल्प-
तरोः कारणस्य पयोधेरुत्पत्तिः षष्ठी विभावना ॥ जातेति ॥ जातु कदाचित् कनककेलतेव कनकलता कामिनी गिरिद्वयमिव स्तनद्वयं ॥
मि इत्यलंकारचंद्रिकायां विभावनाप्रकरणं ॥ २८ ॥ विशेषोक्तिं लक्षयति ॥ कर्पूरइति ॥ पुष्कले सहकारिसंपन्ने कारणे सति प्रसिद्धका-
रणसमूहे सतीति यावत् कार्यस्य अनिरनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः विशेषस्य अनुत्पत्तिनिमित्तस्योक्तिरचिन्त्यनिमित्तेति व्युत्पत्तेः ॥ अनुरा-
गेति ॥ अनुरागो रक्तिमा रतिश्च पुरः संयोगेऽवतु आ लोककरश्च पूर्वोदाहरणे अनुक्तनिमित्तनं ता ॥ इह दैवगतिर्वेति व्यस्य निमित्त-
स्योपादानादुक्तनिमित्तेति भेदः ॥ इति विशेषोक्तिप्रकरणं ॥ २५ ॥ असंभवस्तु कस्यचित् पदार्थस्य निष्पत्तेरसंभावनीय-
त्ववर्णनमसंभवो नामालंकारः ॥ गोपशिशुकः गोपाकबालकः निंदायां स्वार्थे वा कप्रत्ययः ॥ उत्पाटयेदुद्धरेत् ॥ अय-
मिति वारां जलानां निलयः स्थानं पिपासा अथ गिलापश्च तरलितं चंचलीकृतं श्रितः आश्रितः मुनिरगस्त्य-
एव समुद्रक्षणादासमंततात्स्यात् ॥ इदं कोवानीतमित्यन्वयः ॥ को हरो निजाकरपुटी करसंपुटमवकुंठ्य बिलं तद्रूले श्री
तथा नाम्ये गो गलायते क्षिमं यो मत्स्या मकराश्च यस्य वृंहितमित्यर्थः ॥ इत्यसंभवालंकारप्रकरणं ॥ २५ ॥ विरुद्धाभि

१९

संदेशहारिपदेन केवलवचनप्रयोक्तृत्वविशिष्टं लक्ष्यते ॥ तन्निषेधेन च सत्यवादित्वरूपो विशेषो व्यज्यते यमेवं निषेधेन विशेषा-
क्षेपो न तु सर्वजगतीपालकस्येत्यादिविशेषनिषेधे इत्ययमेव निषेधेन विशेषाक्षेपो न तु सर्वजगती केवलं नास्ति सुशक्यते तस्य जग-
त्कुटुंबिन इत्युत्तरार्धे गम्यत्वात् ॥ एवं स्थिते कथमुच्यते तु यन्न कश्चिद्दीत्यादि इति ॥ तत्रोच्यते ॥ न वयमिति निषेधस्याभावे केवलादुत्तरार्धे-
नोक्तविशेषावगतिः स्यात् तत्कालोचितत्वे तवचनत्वेन संप्रत्याय्यमानत्वात् ॥ अपि तु तत्कालीनसंध्याधिप्रायमात्रावगमः निषेधे
सुभय न तु तत्परिहारयुक्ते उक्तविशेषावगम इत्यनुभवसाक्षिकमेतत् सत्यवादित्वादिकं उक्तविशेषव्यंजनीयत्वोरस्थं तं न तु तदेव विशे- द्वा
म षरूपेव चमत्कारित्वात् ॥ अत एव बालको नाहं दूतीत्यत्र यस्तु वादित्वादिविशेषो व्यज्यते तस्यालंकारसर्वस्वकारः ॥ यस्तु वादित्वमादि
दृश्य तं यस्य ताहृशो विशेष इति तदर्थ इति एतेन नाहं दूतीति पूर्वोदाहरणमपि व्याख्यातं ॥ अस्यैव प्रभेदांतरमाह ॥ आक्षेपोन्य
न इति प्रार्थनया मरणस्य वेहुारेण गर्भितः एतच्छ्रुतिनिहित इत्यस्यार्थकथनं ॥ तदेव मपरेतु निषिलो वे
रि सति च मत्कारकारित्वे निषेधपरत्वं सामान्यलक्षणं बोध्यं ॥ इत्यलंकारचंद्रिकायामाक्षेपालंकारप्रकरणं ॥ आभासत्वइति ॥ ३२
विरोधस्य आभासत्वे आपाततः आभासमानत्वे सति विरोधाभासो नामालंकारः ॥ आभासतस्त्वाभासः विरोधश्चासावाभा- स्व
सश्चेति व्युत्पत्तेः ॥ ईदृगर्थे प्रतिभासमानस्य मर्थांतरपरिहार्यत्वं बोध्यं ते ॥ तथा च एकाधिकरण्येन प्रतीयमानयोः मिदंती
कार्यकारणत्वेन गृह्यमाणयो धर्मयोः समानापर्यवसन्न विरोधत्वं लक्षणं दृष्टव्यं ॥ तामिरस्त्रानिश्चितमुखैरित्यादावपि
यापि वारणता यादृग्विशेषणं ॥ अपालक्षार साक्षि केरकेलवरण दूयमिति विभावनावारणाय द्वितीयं पर्यवसितं तस्य विरो

पपत्त्यानुपपत्तेः ॥ आलंबनाख्यविषयतासंबंधेन चिकीर्षायाः सामानाधिकरण्येन कार्यमात्रे प्रतिहेतुत्वात् ॥ त्वंनेषु कंकणमित्यादौ
कंकणबंनेत्रालंकारत्वयोर्विरुद्धयोः सामानाधिकरण्यवर्णनाद्विरोधाभासत्वमुचितं ॥ एवं गोत्रोद्धारप्रवृत्तेपीत्युदाहरणे विरुद्धालंका
र्यसंपत्तिर्दृष्टा कार्योत्पत्तिभावनेत्युक्तविभावनाप्रकारेणेव गतार्थत्वादसंगतिभेदांतरकल्पनानुचिता ॥ मोहमित्याद्यवपि मोहनिवर्त
कत्वमोहजनकत्वयोर्विरुद्धयोरेकत्र वर्णनाद्विरोधाभास एवेति केचिदुक्तं ॥ तदसंगतं उक्तसंबंधेन चिकीर्षाया हेतुत्वासिद्धेः नहि
यदधिकरणे कार्यचिकीर्षा तदधिकरण एव तत्कार्योत्पत्तिरिति उक्तसंबंधेन चिकीर्षायाः कार्यहेतुत्वं तांत्रिकसंमतं युक्तं वा ॥ अन्यत्र चिकीर्षितस्या
पि प्रमादादिनान्यत्रकरणे व्यभिचारात् ॥ अतएव चैवं वैयधिकरण्यस्याविरुद्धत्वादपि न प्राथमिकासंगतौ तस्यौवसंभव
वस्तुतस्तु जलधरैः पीतं हालिकाः पथिकांगनादृत्यत्रैव मात्रं कारणवैयधिकरण्यप्रयुक्तोस्ति किंतु न यत्र कर्तव्यस्यान्य
त्रकरणप्रयुक्त एवेति सहृदयमेव प्रष्टव्यं ॥ एवं नेत्रेषु कंकणमित्यत्रस्त्यपि विरोधाभासे अत्र चमत्कारित्वेन कुत्रालंकारस्या
वान्यत्र कर्तव्यस्यान्यत्रकरणरूपासंगतिरपि प्रतीयमानान शक्या निराकर्तुं एवं गोत्रोद्धारप्रवृत्तोपीत्युदाहरणे गोत्रोद्धारविष
यकप्रवृत्ते गोत्रोद्भिदरूपकार्यविरुद्धत्वाद्विरुद्धकार्यसंपत्तिरिति विभावनेत्यपि न युक्तं ॥ गोत्रोद्धारप्रवृत्ते गोत्रोद्भिदनिवर्तक
त्वाभावेन तद्विरुद्धत्वासंभवात् ॥ कथंचित्तदभ्युपगमेपि अन्यत्कार्यं कर्तुं प्रवृत्ते न तद्विरुद्धकार्यांतरकरणरूपासंगतिरपि मोहं ज
गत्त्रयभुवामित्यादौ चमत्कारित्वेन लब्धात्मिका न निवारयितुं शक्यते ॥ न चात्रैवापि मोहनिवर्तकात् मोहोत्पत्तेः ॥ सैव विभावने

तिवाच्यं ॥ मोहनिवर्तकत्वस्य विरोधवद्प्रतीतेः ॥ अतएव न विरोधाभासोपि विरोधोक्तिकथनं तत्रासंगतमेव ॥ नहि गोत्रोद्धार
विषयकप्रवृत्तिरूपकारणसत्वेपि गोत्रोद्धाररूपस्य कार्यस्यानुत्पत्तिरिह प्रतिपाद्यते किंतु विरुद्धकार्योत्पत्तिरेवेति विभावनो
यं ॥ इत्यसंगतिप्रकरणं ॥ ३७ विषममिति ॥ परस्परमानुरूप्यरहितयोः पदार्थयोर्यत्र घटनासंबंधो वर्ण्यते तत्र विषमं नामा
लंकारः संबंधश्च संयोगादिः स्यादिति स्वाद्यकस्मादस्त्वेति सर्वप्रकारसाधारणमेतल्लक्षणं बोध्यं ॥ अभिलषसीति ॥ अकलंकं
संक्षाल्य प्रक्षाल्य अथ प्रक्षालनानंतरं नो चेत्तस्या मुखं कलंकेति वदेत्यन्वयः वस्तु सती वस्ता गताविद्यमाना चंद्रेति चंद्रैव
न लक्ष्मीश्च तयोरित्यर्थः ॥ विलक्षणेति कारणविलक्षणस्वरूपस्येत्यर्थः ॥ कृपाणिकाखड्गः प्रक्रमेणेति प्रक्रमः परिपाटी स्वस
जातीयकार्यगुणोत्पादकत्वरूपा ॥ विरुद्धकार्यसंपत्तिरिति पंचमविभावनाप्रकारेणाभेदमाशंक्याह ॥ कार्येति अयं विष
यः ॥ उक्तविषमालंकारप्रभेदः तृतीयप्रकारमाह ॥ अनिष्टस्यापीति अविकलिन्न क्रम इष्टार्थसमुद्यमात्र अनिष्टस्यावाप्तिरपि
चेत् तद्विषममित्यर्थः ॥ अपि ना इष्टानवाप्तिः समुच्चीयते च कारः पूर्वोक्तविषमसमुच्चयार्थः ॥ पश्येति ॥ अहिमंजूषा सर्पपेटिका
इक्षुभक्षस्याशया प्रविष्ट आखुर्मूषकस्तेनाहि नाशमसितं इत्यन्वयः ॥ यत्तु प्रविष्ट इत्यस्यागम्यमानत्वान्न्यूनपदत्वमिति
केनचिदुक्तं तदपि निर्विवादं इष्टं सहृदयानुवेद्य विकसनमित्युपेक्षणीयं ॥ अनिष्टस्यापि प्राप्तिर्लक्षणस्य प्रत्यवायपि विलिन क्रमोबो
ध्यः ॥ गोपालइति ॥ हे सुस्तनि गोपालइति हे तोर्वकुडुग्ध वां छयाश्रितः आश्रितः त्वया तु मातृस्तनदुग्धमप्यलभ्यं कृतं मु

ष्ठि दानेनेति भावः पूर्वत्रेष्टानवाप्तिरर्थगम्या॥ इह त्वपि शब्दगम्येति विशेषः इदमिति उदाहरणमिति आतावेकवचनं द्वितीति सुविसंहि
केयस्य सिंहीपुत्रस्य सिंहस्य तस्या तदपि आकाशे चंद्रमाश्रितत्वेन तः शरीरस्य साश्रयस्याश्रयसहितस्य ततः सैंहिकेया ग्राह्यत्वे यमेतदे
हलत्वं गिपरयेत्यन्वयः॥ परेति परस्या निष्टावाप्तिरूपायदृष्टार्थ इत्यर्थः तदुभयं दृष्टानवाप्त्यनिष्टावाप्तिद्वयं दिधक्षन्निति दशाननो
रावणः मारुतेर्हनुमतो वालपुच्छं दग्धुमिच्छन्तं वालमादीपयति स्मेत्यर्थः॥ प्रत्येकमपीति॥ अपिनादृष्टानवाप्तिसमुच्चिता
यादृष्टावाप्तेर्विषमपदेनान्वयः समुच्चीयते विषमपदेन। विषमपदान्वयेकेनेति तत्पदेन॥ तथा च तात्पर्यवलाद्वाक्यमावर्तनीयमि
ति भावः यत्तनिष्टस्यैव लदुचराधि शब्दसमुच्चिताया इष्टानवाप्तेरप्राप्तोति नेवान्वयो न तु तत्पदपरामृष्टेन विषमेण॥ अव्युत्पत्तेरि
ति॥ तत्सामेवापि शब्दान्वयव्याख्यानेन निरस्तं वेदितव्यं॥ पद्मेतिद्वयि संप्रति नायकोक्तिः पद्मस्यातपत्रं छत्रं तत्र रसिके हे तन्वि
वापिकायां सरसीरुहस्य पद्मस्य कंदमर्पयितुं किमितीच्छसि यतः हे अब्जे कलियुगरूपः कालः इदं जगत् कृतसंचनं भवति॥ त
नः किं तत्राह॥ इदं सरसीरुहे स्थित्वा तवैव मुखस्य लक्ष्मीं हरिष्यति॥ नत्वन्यस्या इत्यर्थः॥ शिवमोलीति विभ्रमः धाम्नामः वदन्
गोपेषु शिथिलोत्सुको यस्य सः स्मरेण शोभ्मारेण भुग्ना वक्राः विलसता विरुली भ्रूग्राहकायेषां तथाभूतेषु सत्सु हसन्नेवान्वेति॥
नच भरस्फुग्नेत्यनेन वाकुगतास्थिसंधिसंगरूपानिष्टप्राप्तेः साक्षादुपात्तत्वात् सर्वांगं चूर्णितभाव गर्वोपहाररूपायाश्च स्फुटं गम्यमा
नत्वात्क्ष्मिष्टाप्राप्तिमात्रमित्युच्यत इति वाच्यं॥ अस्थिसंधिसंगस्याशब्दार्थत्वात्तु लवेगंकुजेर्शैथिल्यप्रयुक्तस्याभिधेयनवक्रतामात्रस्य शब्दो
पानस्य चंद्रशिरोषाना चायवर्तेनानिरू

व

ति॥ अदृष्टमित्यर्थः॥ भिन्नदेशत्वं भिन्नाधिकरणत्वं शिवं जलं। हालाहलं च संगतस्य भावः सांगत्यं तदभावोऽसांगत्यं॥ अजस्रमिति॥ दमयंतीं प्रतिहंसोक्तिः हे सम
यति तेंतरदीयां न लसंवंचिनीं दूरमसंतरीं धीसंकल्पो मनोरथस्तद्रूपसोपानपरंपरां अजस्रं निरंतरमारोहसि॥ स पुनर्नेदं अर्धकं श्वासान्वयर्थे तिसंचारोति नि
यतत्वव्याख्यानात्वन्वयतत्वतस्त्रं रूपतामवाप्येत्यन्वयः॥ अत्र चतुर्थे पादे नासंगतिसमाधानं॥ भ्रूचापेति॥ भ्रूचापवल्लीं भ्रूरूपधनुर्लतां॥ यावदिति॥
परिमाणार्थं चकतां नयति॥ आकर्षतीति यावत्॥ तावत्त्वं परिमाणं हृदयं भिद्यते इत्यर्थः॥ अत्र हृदयभेदे धनुराकर्षणेयत्तयोः कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वमेवह
ष्टमिति नासंगतिरलंकारः॥ अन्यत्रेति॥ अन्यत्रकर्तव्यस्य वस्तुनस्ततोऽन्यस्मिन् करणं याकृतिः करणं तदपि असंगतिरित्यनुषज्यते॥ तथा अन्यत्र कार्यं भिन्नाधिकरे
कर्तुं प्रवृत्तस्य तद्विरुद्धकार्यकरणं तृतीया असंगतिः॥ अपगतमलिनत्वं यस्यास्तं ... स्वर्गतत्यापारिजातं अकर्षितः कृतवान्॥ एवं गोत्राया
पृथिव्या उद्धारवपुर्वराहावतारे प्रवृत्तोपि त्वं गोत्राणां पर्वतानामुद्दंदलनमकराः कृतवानित्यर्थः॥ श्लेषोत्थितः श्लेषमूलकाभेदाध्यव
शिता सायोत्थितपिनी॥ यथावेति॥ हे भुवनैकवीर चोलदेशाधिपसिंहसदृशाः तव रखदूनखं ... सपत्नाः शत्रवस्तत्कुलासिनीनामवनि
वाअदृष्टपूर्वा ... निस्सर्यंति॥ यथानेत्रेषु कंकणं जलकणमेव कंकणं वलयं॥ भवतीत्यनुषंगः अर्थेति समुदाये रूपुचपत्र च अ
पुलकावली सैव पत्रकारचना॥ करपल्लवेषु तिलयुक्तं ... कौटरूपणाभिति॥ मोहमिति॥ हे अखिलेश्वर जगत्रयवर्तिनां देह
धारिणां मोहमपनेतुं ... रूपं कृत्स्न शरीरमादायमर्यादाति ... वसुन्धरामुद्रणामुनैन ... संदरस्त्रीणां मोहं त्रय ...
त्यन्वयः॥ अत्रेति अनयोर्मध्ये इत्यर्थः आद्योदाहरणे इति लक्षणानुगतिरित्यन्वयः॥ भवतीति नाम भवत्यक्षे ... वर्तिनेति यावत्॥
भावनानुपा॥ भवनप्रयोजकव्यापाररूपा॥ यस्तु अन्यत्रकरणे। यस्येत्याद्य संगतिप्रकारद्वयान्तरकथनमयुक्तं॥ अपारिजातामित्युदा
हरणपारिजातराहित्यरूपकार्यस्य कारणस्य कार्येणपारिजातराहित्येन वैयधिकरण्योपनिबंधेन प्राथमिकासंगतितो वैल

तत्कृतं सूर्यकृतं तेषां किरणानां मग्नेप्रतापनरूपं परिकल्प्य उल्लेखस्य॥ एवं तेषां किरणानां मरुणिमानं आरक्तत्वं च अरुणिमानुवृत्तिं रूपं परिक
ल्प्य इति दर्शितमित्यन्वयः॥ एवमग्नेपि सुहृत्वेन सूर्यं परिकल्प्य तत्किरणस्य चंद्रानुप्रवेशं च शास्त्रसिद्धं सुहृत्पाणयं योक्त विशेषण विशि
ष्टस्य चंद्रस्पर्शरूपं च परिकल्प्य इति दर्शितमित्यन्वयः॥ वल्लीलेति हे एतन्नामक भूपाल त्वच्छत्रुनगरे संचरंती भिल्लीप्रकीर्णा निरल ञै
न्यादायकरुतरा महती यारवदिरांगारस्य शंका भ्रांतिस्तया व्याकुलां गीतद्रुपरिस्थी खंडकाष्ठशकलं क्षिप्त्वा मुकुलीभूतनेत्रा फूत्कारं कुर्व
ती श्वासपरिमलेन मत्तो रागतः भ्रमरस्तम् एहे भ्रमशंकां करोतीत्यन्वयः॥ प्रभूततेति॥ बहुलत्वमित्यर्थः॥ एतेषु च सर्वेषु तादात्म्यादिभावरूपसंबं
धगर्भेषु प्रभेदेषु कार्यकारणयोः क्वचिदिलक्षणगुणशीलित्वेनानुरूप्याभावात् क्वचिच्चेष्टोत्पादकत्वेनाभिमतस्य कारणस्यैव च वास्तविक ष्टा
॥ इत्यलंकारचंद्रिकायां विषमालंकारः॥ ३८ समभिति॥ अ
वाप्तिरूपकार्येणानुरूप्याभावात्सामान्यलक्षणसमन्वयो बोध्यः॥ स्य
नुरूपयोरिति अनंतरसंबंधस्येति शेषः॥ परस्परमनुरूपयोः संबंधस्य वर्णनं समं नामालंकारः॥ सद्म स्थानं। शशिखंडमंडनं चंद्रक
लाभूषणं हरं चिन्नमिति अत्र चिन्नवत्शब्दपार्वतीत्वाविस्मयातिशयद्योतनाय। परिणतं। पक्वं। स्फीतिं समृद्धिं एतस्याः फलसमृद्धेः
कवलनं कवलं। भक्षणं चातुर्यं तत्र कोविदः पंडितः॥ सारूप्यमपिपीति कार्यस्य कारणेन सारूप्यमपि समालंकारः॥ नीचेति॥ नीचप्रवण
तानीचासक्तत्वा जलजाया समुद्ररूपजलाज्जाता याः उचितेति। जलस्य तादृशत्वादिति भावः॥ दवेति। घनतां मेघरूपतां। वर्षी जल

य वर्षणे॥ रामैतिनाधृप्यति। हि यस्मात्कारणात्सोपि दवदहनोपि दवमेव स्वोत्पादकं विनिहंति॥ तथा च कारणस्य स्वोत्पादकनाशकत्वात्कार्यस्यापि धूमस्य
तथात्वमुचितमित्यर्थः॥ आसीविति। विरहिण्या इयमुक्तिः॥ सोयं चंद्रमाः किरणैस्तपति इयेतत्प्राप्तं न्याय्यमेवेत्यर्थः॥ सकः यत्र जोहालाहल
रूपेणाहुतभुजाग्निना दत्तो हस्तावलंबो यस्य सः॥ निटिलं ललाटं तत्संबंधि महसा तेजसा नेत्राग्निना बद्धया संबद्धया मेच्यनुरूढः प्रसिद्धः प्रोदीपुवा
राहोर्मुखसंबंधि भित्तिविषैः अंतरंगीकृतः ग्रहणकाले संपर्कातिशयादंतरंगतां प्रापित इत्यर्थः॥ अत्र कार्यस्य तापस्य कारणीभूतचंद्रगतहृद्य
सर्गानुरूपत्वं। भेदांतरमाह। विनेति अनिष्टं विनाप्यमर्थं कर्तुमुद्यतस्तत्सिद्धिरपि समभित्यनुवृत्त्या योज्यं॥ यदर्थमिति पाठे यच्छब्दासावर्थश्चेत्य
र्थः॥ युक्त इति वारणं निवारणं वारणेग जश्च युक्तो न स्यादपितु स्यादेवेत्यर्थः॥ शोभत इति क्वचित्पाठः साधुरेव। अपि संगृहीतस्य। अपि शब्द न
र्थः॥ युक्त इति वारणं। निवारणं वारणेगज... अपिसंगृहीतस्य अनि वासंकृतवान्
संगृहीतस्य नर्मवचनं परिहासवचनं। अनेष्टावाप्तिः श्लेषकल्पिता बोध्या। इष्टार्थप्रतीतिरितिरिष्टः पतिप्रतीतिरित्यर्थः। अप्राप्तिकृत इति॥ अनि
ष्टस्यैष्टाभिन्नत्वेन ज्ञानकाले विषत्वेनाप्रतिभासादिति भावः॥ उच्चैरिति॥ गजेरटनं तदारोहणपूर्वकं गमनं इह लक्ष गरेउषितोस्मि। तदेव म
प्यर्थ्यमानमेव उच्चाटनं दूरनिरसनमेव उच्चैर्गजेरटनं प्रतिमालं भयमेप्राप्यमि। हि यस्मात् महतां सेवा विफला न भवतीति मुखे वृत्तिः॥ तत्तो न
दूरनिरसनरूपार्थांतरपरिग्रहे। णविषमालंकारस्य सूत्रनिंदायां पर्यवसानं। एतेन वैषम्यस्य निंदारूपस्य व्याजस्तुतिविषयत्वेतयापवाद
इति निरस्तं। विषमस्य निंदाभूतत्वेन तद्रूपत्वाभावादिति भावः॥ इष्टार्थावाप्तिसत्त्वेपि वास्तविकेष्टार्थप्राप्तिसत्त्वेपि न क्षतिरिति। अनिष्टप्रतीते

स्यो

२२

स रम्भोरूपत्वेन पर्यवसानमिति भावः। शरम्मिति। तदेवा। नखल्वेव। एकपदत्वेनेत्युपलक्षणेत्यतीया। एकपदलोपलक्षितं यद्वस्तु तदर्थान्तरपरं। रूपान
रमित्यर्थः। अर्थान्तरं च वास्तविकपदव्युत्पत्तिकथनेन दर्शितमेव श्लेषबलेति। श्लेषेण लब्धा असतीव वस्तुतो विद्यमानाया इष्टावाप्तिस्तत्प्रती
तिमात्रेण समालंकारोदाहरणमपि गतं। अधिगतं। मात्रपदेनानिष्टावाप्तिप्रतीतिच्छेदः। युक्तोवारणलाभोयमित्यत्र किंचिदनिष्टस्य उच्चैरित्य
त्रोत्कटानिष्टस्य प्रतीतिः सत्वादुदाहरणान्तरमाह। यथेति। नायिका प्रतिनायकस्योक्तिः। हे तन्वि तपः शोभनगत्ये प्रवृत्तीति स्वयं यस्माद् अंकमलं अं
बुषु जलेषु रविं प्रतीक्षते तदा दृशं सततं आतपः क्लान्तत्वादरूपं जन्मनि समस्तेभ्यः कमलेभ्यः कमनीयं सुंदरं सततं सुगतिं शोभनां गतिं मनु प्रावतीत्यन्वयः। अत्र
लोक कमलस्योत्तमरूपगतिप्राप्तये तपस्यतस्तल्लाभेपि शोभनगमनस्य गतिशब्दश्लेषबलादिष्टत्वेन प्रतीतेरिष्टावाप्तिप्रतीतिमात्रं न तु निष्टप्रतिभासोपी
ति॥ ॥इत्यलंकारचंद्रिकायां समालंकारः॥ ३५॥ विचित्रमिति। फलेच्छया विपरीतः प्रयत्नश्चेत्तद्विचित्रं नामालंकारः। इष्टविपरीताचरणमिति यावत्॥
नमंतीति। नम्रीभवंतीत्यर्थः। समुन्नतिमुच्चतां मलिनयितुमिति। मलिनीकर्तुमित्यर्थः। विमलयति। निर्मलीकरोति। जगन्ति त्रिभुवनानि। मित्रं सूर्यं मित्रं
दा सूर्यश्च। ॥इति विचित्रालंकारः॥ ४१॥ अधिकमिति॥ पृथुलोध्येयापेक्षया विशालादाधारादाधेयस्याधिक्यवर्णनमेकोधिकालंकारः। युगान्तेति। युगान्तकाले प्रल
येप्रतिसंहृतः स्वस्मिन्लयं प्रापित आत्मा स्वविलासरूपः प्रपंचो येन तादृशस्य कैटभद्विषः। श्रीकृष्णस्य यस्यां तनौ जातिभुवनानि विकाशसहितं यथास्यात्तथा आ गं
सततस्थितानि। तत्र तस्यां तनौ तपोधनस्य नारदस्याभ्यागमात्संभवायास्तान्तामुदंमीतपोनममुरित्यन्वयः॥ पृथ्वीति। विशालादाधेयाधाराधारस्याधि
क्यं तदप्यधिकं॥ किंपादिति। अपरिमितत्वमित्यर्थः। वाक् शब्द एव ब्रह्मरूपं च परमेश्वरं प्राप्ति भक्तस्योक्तिः॥ असवाधेति। अस

व्यपदेशान्नर्हस्यात्॥ सुहृद्भूतानां गोपानामनिष्टप्रसक्तो हात्व्यानुपपत्तेश्च। अत एव त्वत्तः संयोग वृत्तिमात्रो विनिगम्यः॥ गर्भप्रसवव्यथायां न तद्वहा ख्व१
रोपि यत्तत्क्रिया कान्तेन च चरणजन्यश्रमपरिजिहीर्षया गोपानां प्रदत्ति स्थिहावगम्यते इति निरवद्यं लोकरति॥ हे तन्वि लोके प्रसिद्धं कलंक
मपहर्तुं निवारयितुं मृगांकः स्तवमुखं जातः तत्रापि पुनस्तिलकव्याजेन कलंकेरस्याकत्यय स्मि करोषि। हियस्मात्त्वार्थः समाश्रितमननं स्वा
श्रितजनं कलंकिनं कुर्वतीत्यन्वयः॥ शापोपीति॥ मृगयायां प्रमादतो हे तपुत्रेण तापसेन त्वमपि पुत्रशोकान्मरिष्यसीति शापदत्ते तं प्रति दश
रथस्येयमुक्तिः॥ अदृष्टपुत्रमुखपंकजे शापोपि भगवता त्वया पातितः अयं शापोपि स्मानुग्रहोभवति॥ खलु निश्चितं इंधनैरिद्धोदीप्ते प्रापण
दहनः कृषियोग्यां क्षितिं दहन्नपि बीजांकुरजननीं करोतीति दृष्टांतः॥ परेति॥ परस्य दशरथस्यानिष्टस्योत्पत्तिरूपं यद्दृष्टं तस्यानवाप्तिरूपस्तापस
स्येत्यर्थः॥ कुतस्तत्राह स्यात् इति नियुक्तं कुरोपयितुः तं प्रतीति॥ मोढुं सूदन्वे एनं विधाता मां प्रलब्धुस्ते॥ विधेदं वस्य। विपाकं परिपाकं
फलमिति यावत्॥ स्वाकृतिरिति॥ हे हरे स्वभानुः सूर्यः स्वच्चरणकिरणशोभायालोभात्स्वीयकिरणसमूहं निशासु प्रभातपर्यन्तं प्रता ह
प्य॥ रात्रौ सूर्यकिरणानामग्नौ प्रवेशात् तापयित्वा तत्र तत्र सित स्य किरणोत्करं कुतवहाद ग्नेः सकाशादुहंते सति रक्ततादवनालमंदसंतापः
तापं सन्नक्षणमात्रेण सुखराणेन नखलोहित्ये सत्यनुदिनं भजतीत्यन्वयः॥ स्वकूकेति॥ हे हरे अयं विधुः पर्वणि पूर्णिमायां अंबुजस्य कोशः कुड्मु
लः स एवांबुजन्मपसांउरगहं तस्यमुद्राय मुकुलीभावो मुद्रणं च तस्य भंगेन नालाग हीता तस्त्वमुपु मातं तेनोर्भाषायैस्त्वद्वदनायमित्रकराः सूर्यकिर श्रियं
णाः सुहृत्याणपक्ष्म तेषामुपकृत्या लाभेन त्वद्वक्त्रस्य कांतिं लब्ध्वा पिक्रमेण हीयमानः क्षीयमाणः सन्नज्ञीत्या उपचितो प्रवर्धमानो
नांतो यस्यास्तो शेसति कथयतीत्यन्वयः॥ अत्रेति आगमसिद्धं तस्मादुद्याग्निरादित्यं प्रविशति रात्रावादित्यस्तमिति श्रुतिसिद्धं प्रवेशनं

त्यभ्युत्वेतेः यथा देवदत्तस्य पुत्रः स्वमातुः सक्तः स्यादो शशाङ्कस्य तादृशपुत्रगामित्वं न तु गुणसत्वे देवदत्तगामित्वं॥ अत एवेदृशः स्थल एव निजतनुःस्वच्छ
लावण्यवापीसंभृतां भोजश्लोकं विदग्धरभिनश्लोकं उपादोशवान्याऽसत्वाश्च वनुमतयोगत्वं दूषणमुदाहृतं मम्मटभट्टैः काव्यप्रकाशिकायां॥ अन्यत्र
गा तु न स्वविशेष्यैकामे भित्त नियमः स्वाश्रितानां विप्राणां अयं पालकः श्रीजहाकारिणां भृत्यानां मयं कल्पवृक्ष इत्यादौ व्यभिचारात॥ न चैवं स्वदाररतानां
विप्राणां मह्यं भक्त इत्यत्र मदीयदाररतानामिति प्रतीतिः स्यादिति वाच्यं॥ तात्पर्यस्य नियामकत्वेनापत्यभावादिति॥ एक सप्तविंशति असो न्यालंकारः॥४२ 2
विशेष इति स्यात्प्रसिद्धं। तदुक्तं। विनाप्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थितिरिति॥ छिंदंति। नाशयंति। तत्काराः सूर्यकिरणाः रात्रौ वा दिवसे वाग्नौ
प्रवेशश्रवणादीपरूपत्वं॥ कमलमिति। अत्र कमलत्वादिना मुखादेरध्यवसानं बोध्यं॥ कुवलयेनेत्रे। तानि कमलकुवलयानि। कनकलतासुखायां का
भिन्नं॥ सा च कनकलतिका च॥ निर्देशः कथनं। आप्रलयं। प्रलयपर्यंतं। दिवमिति सुपपातानामपि येषामनल्पगुणगणयुक्ता गिरः आकल्पं क दिव
ल्पपर्यंतं जगंति भुवनानि रमयंतीत्यन्वयः प्रभेदांतरमाह। दिवमुपपातानामपि येषामनल्पगुणगणयुक्ता पदी तिन्नती यं प्रकारमाह। किंचिदि
ति। किंचित्पदार्थारंभेणाशक्यस्य वस्त्वंतरस्य कृतिः करणं च सः विशेषः॥ त्वामिति। प्रभुं प्रति याचकोक्तिः स्फुरदिति। उत्कटः प्रतापरूपो ज्वलनो
ग्निर्यस्येत्यर्थः॥ उक्तविशेषणं त्वां सृजता विधिना भुविनां वोमनो भवादिः सृष्टः इति सत्यमित्यन्वयः॥ अत्र वोक्तभेदत्रयान्वतमलंकारसामा
४४ न्यलक्षणं बोध्यं॥ इति विशेषालंकारः॥ स्यादिति। तथा कारितत्कार्यसाधनं वस्तु अन्यथा कारितत्कार्यविरुद्धकार्यसाधनं चेत् क्रियेन तदा व्या
घातोलंकारः स्यादित्यर्थः॥ येरिति। यैः कटाक्षविभ्रमादिभिर्जगत्क्षीयते संतुष्यतीति तैरेव कुसुमायुधो हंतीत्यन्वयः विरूपाक्षस्य। हरस्य जयिनीः

विजयकारिणीः स्तुवे स्तौमि॥ भेदांतरमाह सोढोति॥ कारणस्यानुगुण्याधिक्येनेत्यर्थः॥ निबद्धा कविवर्णिता कार्यविरोधिनी॥ परास्तिमु
तकार्यविरुद्ध॥ दयेति॥ दिग्विजयाय प्रस्थितं राजानं प्रति युवराजस्योक्तिः॥ बालकत्वं तामपि द्वयौवराज्ये स्थापनरूपा चेत्तया तस्माद्देवह
तो रहतवापारस्य राज्यदरव॥ किं तु स्वेन सहनेत व्य इत्यर्थः॥ अर्थादिति हेतौ पंचमी॥ अन्वयश्चास्य समर्थ्यत इत्यनेन अन्वे
खे न्वेन॥ वक्ष्याजैर्येति। जयसाधनैरित्यर्थः॥ लुब्धइति॥ तयेव शंकया दारिद्र्यशंकयैव॥ न तु निश्चितं॥ अत्र पूर्वार्धे
चो लुब्धस्य दानाभावसाधकस्य रूपमभिमतदारिद्र्यशंकारूपं पूर्वपक्षनिरूपणं॥ तदानुस्तस्यैव विरुद्धदानसा
धकैत्वेनेन शंकामिंत्राव्यथाप्यलेदा व्यवसायां न लक्षणसमन्वय इति बोध्यं॥ सामान्यलक्षणं पूर्ववदन्येमत्व त
घटितं मनुसंधेयमिति दिक्॥ ॥इति व्याघातालंकारः॥४५॥ गुंफइति॥ रचनेत्यर्थः॥ कैस्तत्राह॥ यथेति॥
प्राक्रमांतं च प्राक्प्रांते ते अनति क्रम्य यथाप्राक्प्रांतं यानि कारणानि तैः पूर्वं पूर्वं प्रति कारणे रुत्तरो
त्तरं प्रति कारणैरित्यर्थः॥ एवं कारणरोत्तरे साद्धिपंक्तकं पेपाभिधान मुदाहरणक्रमानुरोधेनेति सर्वं
संभवतेति पूर्वविरुद्धपक्षनिरूपणमुत्तरार्धे॥ यद्यपि दारिद्र्यस्य तात्कालिकत्वेन जन्मांतरीयत्वेन ४

(४५)

अलंकारं॰ दूरीतकारणमाला ॥ गृहीतेति ॥ वक्ष्यमाणपागृहीतमुक्तरीत्या निबध्यार्थपंक्तिरेकावलिरलंकारः ॥ नेत्रेति ॥ नस्यन्तसुजइति सर्वत्र संब
ध्यते ॥ दोस्तंभयोस्तु जस्तंभयोर्दीर्घितमांदोलनं ययोस्तौ ॥ दोलिता विति पाठे दोलादोलनं ययोरस्तीति विग्रहः ॥ रत्नमुकुरो रत्नदर्प
ल्या णः दिक्कालेति ॥ दिकु बालमित्तु यो यस्या कान्तास्य विभुता ॥ यश्च लताकारो विरोधिनापि घो तमसः सूर्यः यत्र च चंद्रे अमुष्य सूर्यस्य किर
णा अमृतरूपास्सवंति ॥ सच चंद्रोयं सामपंक्तः सोः समुद्रात्स्तूतः ॥ यश्चाग्निस्तास्तामवोपिनस्य वंति ऋत्विग्भिरध्युलमिति कोशात् यश्च यजमा
नजपस्तु प्रातःकालेषु अस्य देहे हविः हविर्दानायस्रवति ॥ यश्च वायुः प्राणरूपस्तस्य जंगमानस्य जीवातवे जीवनौषधायस्रवति ॥ यस्या
हो श्च पृथिव्या गुणं गंधं एव वायुकर्दोत्ताएतामम्ब्यरिपो हरस्या होम तेषो वायुभानरूपान्विसन्त यः ॥ प्रत्येकावली ॥ मा ४७
लादीपकमिति ॥ मालादीपकं नामालंकारः ॥ एकमिति वाक्यद्वयान्वयीत्यनेनान्वितं ॥ सितरति ॥ भ्रमरति
भर्तुः एतावत्तन्मात्रेण दीपसादृश्याद्दीपकं ॥ नेनु प्रागुक्तादीपकालंकारः ॥ प्रकृताप्रकृतानां सादृश्यस्यागम्य कं
ति त्वेतदंगीकारादिति भावः ॥ सम्नामौर्वि ॥ कोदंडेन धनुषा शराः समासादिताः शरैः शत्रुभस्तकं समासादितं तेन
शत्रुमस्तकेनापि भ्रमंडलं तेन भ्रमंडलेन त्वं पालकः समासादितः भवता कीर्तिः समासादिता कीर्त्या त्रिलोकत्रयं समासादितंमित्यनुषंगेणा
न्वयः ॥ इति मालादीपकं ॥ सारइति ॥ सारोनामालंकारः ॥ तस्यांसः ॥ धातः ॥ अर्जीति विष्णोरतः उद्दे ॥ त्रपाणांलोकानां सप्ता

(४८)

सप्ताधेति ॥ असंकटेत्यर्थः ॥ अखंडवि ॥ मानि ॥ सेमाति ॥ मातुमशक्यः अपरिमितः ॥ अत्र ॥ भुवनत्रयोदरे ॥ नत्वाधारयोः शश्वत्सभुवनोदरयोर
नात्र प्रस्तुतत्वे प्रशंसनीयत्वात् तदाधिक्यवर्णनमयुक्तमित्याशंक्याह ॥ अत्रेति ॥ नचात्राप्रस्तुतप्रशंसा शंकनीया ॥ प्रस्तुतस्यापाभिआनादिति ॥ इयं चाधा
४१ राधेयान्यतरस्यतनोराप्याधिक्यावर्णनमिति सामान्यलक्षणंबोध्यं ॥ इत्यधिकालंकारः ॥ अन्यमिति ॥ यदिति सामान्येनपुंसकं ॥ स्वापेक्षया सूक्ष्मादा
धेयादाधारस्य सूक्ष्मताप्रतिपादनं त्वेनामालंकारः ॥ मणीति ॥ मणिपंक्तिरूपा चुर्मिका अंगुलीयकं तवकरे विरहावस्थायां जपमाला घ
यत इत्यर्थः ॥ नटस्यास्ताकुर्मिकापर्यायत्वात् अतिसूक्ष्मता ॥ आधेयभूतमालापेक्षयापि सूक्ष्मता ॥ यदिति ॥ हचं च लाक्षितव मध्यमा
गादपि यत्सूक्ष्मे दृश्यते तत्तनुमृणालसूत्रमपि तव स्तनयोरंतरे मध्येन मातीत्यन्वयः ॥ ॥ इत्यल्पालंकारः ॥ अन्योन्यमिति ॥ पत्रपर ४२
स्परमुपकारः स्यात्तदान्योन्यंनामालंकारः ॥ त्रियामाराज्ञिः ॥ यत्नेति ॥ ऊर्ध्वाक्षिऊर्ध्वनयनः ॥ प्रपापालिकालिकाः प्रपादानाधिकृता याम
कादिवृनिता ॥ धाराजलधारा ॥ तनु ॥ सूक्ष्मा ॥ अत्रेति ॥ प्रपापालिकायाः पथिकेनोपकारः कृत इत्यन्वयः ॥ स्वासक्त्या दिपपापालि
कायाविशेषणसंपादनेनकरणकृतेन ॥ एवं प्रपापालिकयापि पथिकस्योपकारः कृत इत्यन्वयः ॥ यत्तुस्वमुखावलोकनमभिल
षंसाउत्योरत्यन्तस्वशाकूतस्यप्रपापालिकाबोधकत्वमेवन्याप्यनपांथनोधकत्वं ॥ यद्विशेषणघटकत्वेन स्वनिधादि शब्देडपा
त्तांतद्बोधकाइति युसनेरितिके चिदुक्तंतद्वतं ॥ मुख्यविशेष्यविशेषणघटकस्यैव स्वनिधादिशब्दस्य मुख्यविशेष्यमात्रगामि
युं

२६ २ अतो ५

यः हृदयो अभ्यंतरे अवसइ इति शेषः। अथानंतरं रघुलक्ष्मणोर्हस्यकंठे अधुनापुनरितितिसंबंधः। शुद्धः सुंको चोविकासौमिश्रितः। प्रायइति।
शैत्यप्रायो शेषोवक्ष्यांहमतेवरित्वा ततो वसंतेतरूणांछायासु विश्रम्य संप्रति निर्गमे तिग्मभानोस्तस्यप्रौढिप्रागल्भ्यं प्राप्तसति शनैर्जला
नां मध्ये अभ्यंतरे अपासीतं गच्छतिस्मेत्यर्थः। बिंबोष्ठएवेति। बिंबफलसदृशे ओष्ठे। रागोरक्तिमा। अनुरागश्च। एषः रागः अनुरागस्य सेदृपि। पां
त्ये अभेदाध्यवसायादेकत्वं। यत्तुएकुसबंधनाशोत्तरमधुरसबंधेसहैववलोके पर्यायपदप्रयोगात् श्रोणीबंधेति प्रकाशोदाहृतेतेषेव
दृष्टत्वाच्च बिंबोष्ठएवेति अत्र पर्यायकथनमयुक्तमिति केनचिदुक्तं तत्प्रकाश्यएवबिंबोष्ठइत्युदाहरणे पर्यायसमर्थनात्तत्प्रातल... ध
प्रलपनमिवोपेक्षणीयं। अलंकारिकपरिभाषितानां शब्दानां लोकव्यवहारविवादस्य। किंचित्करत्वाच्चेति दिक्। अनंतरमाह। एकस्मिन्नि तन्न
ति। पर्यायेण त्वनुवर्तते। एकस्मिन्नाधारे क्रमेण यद्यनेकं भवति सोपि पर्यायालंकारः। समंत इत्यर्थः। पुरेति। अस्माकमित्यस्मदो द्वयो सं
श्चेतिद्वयोरपि द्वयोरपि बहुवचनं। पुरस्यनेनस्थलोतीतकालउच्यते। तत्रापि प्रथमं तनुरविभिन्नाभूत्। ततो नुवितर्कुलेप्रियतमः वयं प्रिय
तमाः। इदानीं तु लंनाथः पतिः वयं भार्याः इतोपरं किमनिष्टमिति शेषः। कुलिशं वज्रं अत्र त्वं प्रेयसी। निर्येकवचनेनएकरूपप्रेमपात्रत्वं
व्यज्यते प्रियतमाइत्यादिबहुवचनेनैकरूपतद्व्यतिरेकइतिबोध्यं॥ ॥इतिपर्यायः॥ परिवृत्तिरिति। न्यूनाधिकयोर्मिथः परस्परं वि इति

रूपं त्य

निमयः परिवृत्तिरलंकारः॥ नत्वाहेति॥ कटाक्षैर्दूर्वैकं एकं वारं मुक्तारिपोः श्रियं जग्राहेत्यर्थः॥ तस्य चेति॥ प्रवयसो उत्तिवृद्धस्य तस्य
सुयोग्य अविरोषस्य स्वर्गगमनवतः किमिव शोचनीयं न किंचित्॥ जर्जरं जीर्णतरं कलेवरं शरीरं तस्य व्ययो रावणेन सह युद्धेत्या
क्रीते गस्तस्मात् यशः क्रीतं। शरीरं दत्वा यशो गृहीतमित्यर्थः॥ इति परिवृत्त्यलंकारः॥ परिसंख्येति॥ एकं वस्तु प्रतिषिध्याप्रसक्तिं न्यत्र
स्थेनो नियंत्रणं नियमनं परिसंख्यालंकारः॥ स्नेहेति॥ स्नेहस्तैलादि स्निग्धद्रव्यं। अनुरागश्च। स्वांते पु चित्तेषु बिलं धयं ध
तीति॥ यस्यामुज्जयिनीपुर्यां॥ श्रुतिः कर्णः वेदश्च यत्र मार्गं यत्र किमाणं कौटिल्यं चक्राकारतां च महाकालशैवितत्रैव ख्याते इ
शिवलिंगे॥ इति परिसंख्यालंकारः॥ संधिविग्रहप्रमाणेति॥ संधिविग्रहयोः कर्तव्यताबोधकप्रमाणेत्यर्थः॥ इति विक
ल्पः॥ बहूनामिति॥ युगपत्कर्तृसान्निध्यवत् तद्वा बहूनां गुंफो निबंधः वर्णनमिति यावत् समुच्चयालंकारः। विश्रान्तेति नाय
कं प्रति दूत्या इयमुक्तिः॥ हे साधो त्वया हृदये विनिहितं प्रेमाभिधानेन यंत्रत्वं धारयंती पिधुरिता विरहविकला सा नापि
कायं द्विवर्धातितदाकर्ण्यतामित्यन्वयः॥ किं तदपेक्षायामाह रोतेनिद्रातितामनतिग्लानिं प्राप्नोति प्रकर्षेण क्लाम्यति प्रेंखयं क्ला
नाम्य ति चलति प्रणश्यति नैव स्यातिवायेनमतं प्रायास्यति गलैनि स्विद्यति नायालं तुर्यतिविषीदत्यसयति॥ कासांचित्रा य
पनभ्रमणादीनां वातपत्रस्य कमलस्यपत्रतंदुलवातं अहं प्राथमिकेति अहं पूर्विकेत्यर्थः॥ अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहं पूर्वि
का स्त्रियामिति समरः एककार्यान्वये एककार्यस्यान्वये सः समुच्चयालंकारः अहमहमिकया परस्परमहंकारेण आभि

क त्रुटय

जातं कुलीनयं समग्रं पुष्कलं प्रदानमिति प्रछन्नेगुह्ये ॥ गृहं प्रत्युपगते दुर्यदितिथौ लक्ष्म्यां सत्यां निःसंसेको गंभावः
आप्नियोनिंदोतद्धपद्रोव्या: मोनं अनुद्रुटनं सदसिसभायां परेण कृता यात्र उपकृते: कथनं ॥ श्रुतेत्यत्र प्रथयणे सर्व
प्रथमांतानां पुरुषमस्तिजातं प्रथयतीत्यनेनान्वयः ॥ अस्ति जातं कुलीनं प्रथयति कथयति ॥ इति समुच्चयालंकारः ॥ ॥
कर्मिकेति ॥ कर्मिकाणामर्थात् क्रियाणामेककारकगतानां गुंफो निबंधः कारकदीपकनामालंकारः ॥ तदुक्तं ॥ सैव
क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकमिति सोपदस्करुद्धृति ॥ पश्यति सार्थं दृच्छति मांगे निद्राती ति ॥ हे अब्धिकन्ये प्र
स्फुणामुद्यतेदंडे द्वारि अधिकृते द्वारपाले रित्यसरुद्धारितानत एवदीनान स्मान्सरसिरुहद्युतीनांप
रमपरिचितेरपांगे: कटाक्षै: पश्येत्यन्वयः श्रीति किं ॥ प्रभुर्निद्रातीत्यादि ॥ अंतः अंतःपुरे अ
क्षै: पांशे: दीव्यति क्रीडति ॥ भयः पुनः छाया साद्दश्यं ॥ मुक्तं दीपकस्य पूर्वोक्त प्र रव्य
कारेण संभवादिति भावः ॥ प्रातिदृद्धोषि परीतं ॥ ॥ इति कारकदीपकालंकारः ॥ ॥

फ हारस्त्रिलोकी ॥ सोपि विष्णुरपि फेणिनां नागानां मौल्यौ शेते निद्राति । सोपि शेषोपि सिंधोरेकदेशे तिष्ठतीति शेषः तमपि सिंधुमपि
कुंभयोनिः अगस्त्यः चुलकपा चकार पीतवान् अपमगस्त्योपि नभसि गगने स्वैद्योतशोभां धत्ते इदं गगनमपि प्रेक्षणीयं केदं ललितेति रं
कर्णभूषणं नीलोत्पलं विभातीत्यन्वयः तूलः कार्पासः । प्रकृताप्रकृतार्थरूपायामाशायां इति मालालंकारः ॥ यथासंख्यमि ४
ति ॥ क्रमिकाणां क्रमेणोक्तानां पदार्थानां तेनैव क्रमेणान्वयो यथासंख्यनामालंकारः ॥ शरणमिति ॥ कृपणेन धनानियितत्र त्यजंते तेन त ज्य
क्तानि शरणं प्रपन्नानि यत्र न भज्यंते तत्किं विषवन्मारयंतीति क्रमेणान्वयः ॥ केचिद्दामनादयः इति यथासंख्यालंकारः ॥ पर्याय इति । ५०
य पर्यायेण । क्रमेण अनेकसंश्रयः । अनेका श्रितत्व । तदुक्तं । एककं क्रमेणानेकस्मिन्नु पर्याय इति । पद्ममिति राज्ञो पं ज्ञसं ज्ञत्तत्ते लागः ॥ अतएवसागे को
नपूर्वसंश्रयणाक्षेपादेव श्रोणीति । जघनं बधुत्तनुतां हे शके शातां सजति मध्यभागस्तां सेवते आश्रयति । वक्षस्थलं कुचं सवि स्य
दू तां । कुचसहितत्वं धत्ते वक्त्रे द्वितीयं । अनुपूर्वं वृक्ष सो द्वितीयत्वावगमात् पर्यायसंभवो ज्ञेयः आदिति पत्रे द्वितीयराहितत्वमनुपमत्वं
चैकस्मिन्नाध्यवसितं । एवं चोदाहरणद्वयेपि पूर्वाधारसमाश्रयणं गम्यं उक्तं रिधारसमाश्रयणं शाद्वमिति । सर्वत्र । सर्वाधारसमा
श्रयणं । शेनन्विति । हे कालकूट उत्तरोत्तरं विशिष्टमुत्कृष्टपदं स्थानं यस्यांता हे शीश्माश्र इयमाश्रयस्थितिस्तवकेनापदिष्टेसन्न

अ·चं·का तानारावायेत्यर्थः·अथरोयमिति बंधुनीववं धूकपुष्पंतस्य माहरः बंधुभूतानां जीवानांप्रभाहरश्च·यत्तेन लक्षणमयुक्तं·कैमुतिकन्यायस्य न्यूनार्थवि
षयत्वे नाधिकार्थापत्तावव्याप्तेः·यथा·तवामे यदि दारिद्र्यं संस्थितं धिक्स्यात्सूर्योपि तमोवस्था नेंदुःशोकमेकं स्वबगतमपि न्याय साम्यात्तापाद तेरस्यपि
जन्मनां·शनैः सवितुरप्यगतमः स्वास्यस्य वराय· अत्रशनैःशा न महिम्ना राजा नूहरिद्रा स्थितस्य पक्ष्यात्स्वस्थत्वेतमोवस्था नेंदुः शोकम स्य वगमनेपि
न्याय साम्यादापाद्यतेन तु कैमुतिकन्यायेनेति केनचिदुक्तं तन्न इदं च लक्ष्यं·केनचिदर्थेनि तुल्य न्यायत्वादर्थापत्तिरर्थापत्तिरिति त्वदुक्त लक्षणमयु रा
क्तं कावीर्त्ती सरसीरुहामित्यादिकैमुत्यार्थो विषयार्थापत्तावव्याप्तेः कैमुतिकन्यायस्य न्यूनार्थ विषयत्वे न तुल्य न्याय त्वाभावादीपदनायत्त
त्वाभावादर्थापत्तापत्तीतेश्चेति·न चात्र कैमुत्यन्यायतामात्रं न त्वलंकारत्वमिति युक्तं·अलंकारत्वाभियुक्तानां प्राचीनानां अन्यहृदयतायामरे
णे संभावयितुमशक्यत्वात्·लोकव्यवहारेपि कैमुत्यन्यायस्य चमत्कारित्वानुभवेन तेनैव न्यायवतस्याप्यलंकारत्वं सिद्धं स्पष्टं च तदुक्तार्थापत्तुरा सि
हरणे वक्ष्यमाणसंभावनालंकारे यद्यपि यद्यपि लौकिकत्वमिति यथार्थादिति दोषीकृतमिति नोक्तः यथार्थादिति शायो लौकुशायापाद रूपो विपरीतार्थवि श्रांत य
मान त्वमिहत्वापारकृत्यमित्व माप्यत्वसंभाव्यमानत्वमिति वेचितु तदर्थांतरभेदतायाः साधकं न तु तद्धि भेदतायाइत्तिनतत्प्यालिशकापीच त्वेविस्तरेणायस्यार्थापत्तिः॥स
नामा मर्थनीयस्येति·समर्थनापेक्षस्यार्थस्य समर्थनं कार्यलिंगमलंकारः·अर्थांतरन्यास वारणाय मर्थनापेक्षस्येति·पदार्थं तर्थांतरन्यास प्रकरण वक्ष्यमाणरीत्या सामान्यविशेष स
भावलिंगिकत्वं निवर्त्यते तादानोपादेयमवैते सीदिति वोध्यं·दुष्कर विषयत्वात्तदुष्करविषयेरूपत्वात्·समर्थनापेक्षस्यैव न तर भवयस्येति शोपः·नेत्थाविकेति·नेत्याधिकाभि
मतलिंगास्य लक्ष्यना वारणायेत्यर्थः·भस्मोद्धूलनेनेति संवोधनं·भुजगभमलितिशेषः·गिरिसुताकांतस्य शिवस्यात्मयः प्रासादस्तदलंकारमेतेसोपानपंक्तेरस्य
पिसंबोधनं·हेतिदैन्यविधुना प्रभुणाशिवेनं·पुष्पाकं पासर्यायादलातन्तु रवस्याः लोकः प्रकाशस्ते उच्छेदकं निधीयामहे यतम्पिस्यथीत·विकुरेति·विकस्व

त्र्यं५ स्सुत साद्रः भोक्षनामनिप्त हामोद्रे।

१पुरस्कृत्यैतेन अनाहतेन पुरोभागे अनिहितेन च अपदार्थश्च अनेकपदार्थश्चाव्यपुरिति ×
का
करः केनाकल्पापः विहद्रूपींद्रिता सारमंकंनी· अपुरापूर्वस्मिन् न सुकः कोपि जन्मनि कचिदपि क्षणे भंचं तं नप्रणतवान् इतीदं वपुषः शरीरस्य प्रादुर्भावं तदुमितं·संप्र
तिनमनं नतिं कुर्वन्न मुक्तः अतनुरशरीरः अहमेगृप्य नतिभाक् नतिरहितः·समर्थनीयं हेतुकं यनेनोपपादनीयं·अस्पष्टार्थत्वात्·अस्य हेतुकत्वात्·अत्र·
अनर्थो क्यार्थयोर्मध्ये· द्वितीयवाक्यार्थे·अनेपनतिभोगिनिवाक्यार्थे·अत्रापि·अतनुत्वेपि·नमन्मुक्तइत्यस्य वाक्यत्वादाह·अनेकपदार्थोवेति·अ
च सोदेति·तपःस्यंती मुमो प्रतिवद्धं वषेणागतस्य हरस्य वदनं·कपटेन वोचदान्यव्रह्मचारिणो वेषस्तस्यापनयनेत्यागेन रानैर्घि·याम्यां युगपदभियुक्तः आक्रांतः·
त्वराशैथिल्य हेतुगर्वक्रमेण विशेषणद्वयमाह·तत्काले उद्भुसव प्रादुर्भावेन सहभावेदुः स्वहलेमर्थात् गौर्यायस्यां नारदास्यतपसः असोढासहना समर्थः·
स्तं शीलकन्यापाः कथ्यानां विद्वेभेषु विधासेपुरसिन् श्रेति·ब्रह्मचर्यं ब्रह्मचारिवेषः जीर्यादिति·अंबुधेस्तन्यापातलक्ष्म्या अधरस्य समास्वादयन्नयंमुरा
रिर्जीयात्सर्वोत्कर्षेण वर्तताम्·कीदृशः समुद्रमथन केशरिएवं विधांगना लाभात्सफलं वत्कृत्यनुजानन्ने तरधामा धुर्येसखश्चतस्यैन यथ्या दिपतं वाकृत्
यन्तित्यर्थः·शोदावरीहेत्यात्मार्णवमध्येस्यादि बुद्ध विशेषणस्यैन्यस्तनं श्लेषप्रस्थ्याप्युणरीतिजयतेबेनोक्तमित्यन्वयः·तानकतदोद्देशेवदीयतीत्यमोक घा
लिंगाख्यः कविः बहूनांदेशानां दर्शनेन सह चारिणीं विरक्तिं मुक्तिः एनीसरस्वंती ब्रह्माणं प्रतिगमयनयेतिसंबंधः कीदृशं·अर्धचमध्येसुनो यमुरजिन्मुरा
रित्तन्नाभिकमलस्थो·श्लेषात्·अविघटमानेत्यर्थाकार प्रश्लेषः अविघटमानस्यानुपपद्यमानस्यार्थस्य घटक उपपादको योर्थः तस्य वर्णनं श्लेषाः
रव्योगुणारूपार्थः·पदार्थहेतुके समस्त पदार्थहेतुके पदार्थवाक्यार्थे द्वंद्वः प्रतीयमानो व्यंग्योर्थः प्रतिनिर्देशत्वादिति·निर्दिश्यते उर्थाइति नि

ति र्थो तै१

२९

२६ ईरा: इनो: तेन निवारीतार्थकत्वाद्नासादित्यर्थ: तस्य तादृशत्वे तृतीयलोचनत्वस्य तथा चोभयत्र परिकरालंकारसत्वात्काव्यलिंगोदाहरणत्वमनुपपन्न
मिति भाव: तयो: पक्षान्ते साधुक्तोदाहरणयो: तदुत्थापितं परिकरोपपादितं व्यंग्यस्य हेतुकोटावेवानुप्रवेशादिति भाव: एतदेव विवृणोति।
प्रतीयमानेति वाच्यस्यैवेस्य एवकारसूचितं व्यंग्यापादकं त्वं न हीत्यादिनाविवृतं तदयमर्थ: यद्यपि शशिपदव्यंग्यकेशपाशसाम्याभावोद
र्थस्य साक्षादुपपादकं स्यात्तदात्र परिकर एव स्यान्न काव्यलिंगं न त्वेवमस्ति पक्षपदप्रतीताविवेकित्वमात्रेणासाम्याभावस्योपपादना
संभवात् किंतु तद्विशिष्टपक्षपुरस्कृतत्वाभाव एव साक्षादुपपादक इति तत्कोटिनिविष्टव्यंग्यं काव्यलिंगरूपस्य तस्यांगमेव
व्यंग्यान्तरं तु तोक्तकाव्यलिंगगम्यमर्थोपपादकं अस्तीति निराबाधमेव काव्यलिंगमिति। ननु स्वयमन्योपपाद
कस्य काव्यलिंगस्याप्युपपादकं क्व दृष्टमित्याशंक्योदाहरति यत्वं नेत्रेति। एतत्प्रतीपालंकारप्रागुदाहृतं अनेकवा
क्यार्थहेतुकेति पूर्वयाद्यत्रयवाक्यार्थत्रयस्य चतुर्थपादार्थहेतुत्वमिति तेयं हेतुभावोपपादकानीति इंदीवरस्य नेत्रसाम्ये स
मानकांतित्वे विनापद्वेरिव तद्दर्शनस्य देवानतकांतासादृश्यविनोदा सहिष्णुत्वे हेतुत्वासंभवादिति भाव: समाहितमप्युप
पसंहरति इतीति तयो: पक्षान्तापीतिमधिचिन्ते स्तीसे तयो:॥इति काव्यलिंगालंकार:॥ प्रस्तुतव्यंजकतयेति अप्रस्तुतलाभिधानं युज्य
१५९१

५१ पातिनिदीप्यते

समाधिरिति करणोत्तरासंनिधेर्वैशाकार्यस्य सुकरत्वं समाधिरलंकार: उत्कंठितादिनायकसमागमेनु मानमिति मानं निराकर्तुमस्या: पादयोरितिप्यतोममोपका
रायदिष्ट्या भाग्येनेदं घनगर्जितमुदीर्णमुद्भूतमित्यन्वय: समुच्चयेकारणानां तुल्यकक्षत्वमिह तु तद्विपरीतमतुल्यकक्षत्वमिति प्रतिद्वंद्वितं तत्रैत्यादिनादर्शितं॥
इति समाध्यलंकार:॥ प्रत्यनीकमिति॥ बलवत: शत्रो: युक्ते पक्षे तत्प्रतिनितदीयस्य: पराक्रमस्तत्प्रत्यनीकं नामालंकार:॥ अनीकप्रतिनिधिरूपत्वात्
जोरेति। जसत्वाम्योक्षजयकाक्षिनेत्रानुसारिणो कर्णौ अध: कृतौ तिरस्कृतौ अतस्तंस्तयात्तदुपरिस्थितत्वादधस्तात् कृतौवेति श्लेष: ममेति प्रविश्य
हृल्लोके ममरूपयस्यांतियो हृतवान् तस्मिन्ननुप्रविश्यमनुरक्तं हृदयं यस्यास्तस्यानुप्रविष्टहृदयं यस्यां रातादृग्यमिति तत्वयि मत्सरादिव खलु निश्चितं
निरस्तदयो मदनस्त्वां क्षिणोतिक्षीणां करोतीत्यन्वय: अत्र मत्सरादिवेति हेत्वंशोत्प्रेक्षासत्वेपि तद्वेतुकप्रतिपक्षसंबंधिबाधनं प्रत्यनीकालंका
को रस्यविविक्तो विषय इति बोध्यं अत एव ममरूपमदेरमित्यत्र त्वं विनिर्जितमनोभवरूप: सा च सुंदर भवत्यनुरक्ता पंचभिर्युगपदेवशरैस्तां ह
तापयत्यनुशयादिव कामस्सु दाहृतम् एवं च हेतत्प्रेक्षयैवगतार्थत्वान्नेदमलंकारांतरं भवितुमर्हति गपदेव शरैरहेतीति कस्यचिद्वचनमनादे
या यं केपुतिकेति तत्संबंधिबाधनापेक्ष्यो साक्षात्तत्तद्धीधनेविरोधादिति भाव: मध्येति भ्रमरौघ: स्वकीयमधुप्रयाकूपस्यपद्मस्य निमालनेन कु
ला पित: सत्रमुधौ शौर्बिंबं वसीरूमाहृष्य तस्यो केमध्यभागे कलंकं भ्रुबमतनोतीत्यन्वय:॥ इति प्रत्यनीकालंकार:॥ केपुत्येति केमुत्यन्यायेनेत्यर्थ:
काव्येलंकाररूपार्थापत्ति: काव्यार्थापत्ति: दंडापूपिकेति दंडकर्षणतदावं वानिनाम पूपानामाकर्षणं यथार्थसिद्धं तद्वदित्यर्थ: वारणायेति तेस्य ल

काव्यार्था१ पं

केउपगूढे आलिंगिते सति अथानंतरं ज्ञांता स्तडिद्रूपाः कटाक्षा यस्याः सा प्रावृट् प्रयोगतवती । उक्तविशेषमर्थं सा
मान्यरूपेणार्थांतरेण समर्थयति ।। परिभ्रष्टपयोधरेणा कासामंगनानां सौभाग्यगुणेन नष्टः। पयोधराः कुचाः मेघाः श्च ।
दिवाकरादिति । कुमारसंभवे हिमालयवर्णनमिदं ।। यो हिमालयः । ममत्वं । ममताबुद्धिः ।। शिरो मस्तकं शिखरं च । समर्थना पेक्षि
र्थित्वं समर्थनापेक्षित्वं । अयं । अर्थांतरन्यासे समर्थना (नपेक्षत्वरूपः ।। सामान्यस्येत्यस्य बुध्यौ प्रतिष्ठितत्वासंभवा
दित्यनेनान्वयः ।। संप्रतिपन्नेति । वक्तृश्रोत्रोः संमतेत्यर्थः । विशेषावलरणं विशेषावगमे । तत्र बहूनामित्यादौ । सामा
न्यस्येति । विशेषावलरणं विनैव बुध्यौ प्रतिष्ठितत्वं संभवतीत्यग्रेतनेनान्वितं तन्यसनं । तृणैरित्यादि विशेषन्यसनं ।
नन्वेवमप्यर्थांतरेन्यासे क्वचिदेव समर्थनापेक्षा काव्यलिंगे तु सर्वत्र - इत्यस्तु भेद इत्याशंक्याह । किंचेति । कविकुलक्षण
चेन । कविकुलाध्यस्तत्वेन । तदास्यदास्ये । नलभुखदास्ये । पर्वणि । पूर्णिमायांभवः पार्वणः शर्वरीश्वरश्चंद्रः । नविषेणे । नविशेषणेति
त्यादेः । स्त्रियः हृता इत्यनेनान्वयः । अपितु स्त्रीभिरित्येव । यतः प्रतीकाररहितं पारुष्यं कौर्यं यासां ताः स्तथाभूताः

उभयतः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां । समर्थनापेक्षायामपि लदास्य दास्येपीत्यादौ तदभावात् । नविशेषणेत्यादौ अपेक्षा
विरहेपि समर्थनसत्वात् । अप्रकृतेनेति । आद्ये महात्मनां सर्वस्वेन । प्रकृतेन सामान्येन हनूमदब्धितरणस्य प्रकृ
तविशेषस्य समर्थनं ।। द्वितीये पुष्पमालासूत्रवृत्तांतेन विशेषेण प्रकृतस्य गुणवत्संगप्रयुक्तपूज्यत्वस्य सामान्यरू रूपे
पस्य समर्थनमित्यर्थः । यदुच्यत इति । हेपार्वति । रूपं आकृति रूपसौंदर्यं पापवृत्तये दुष्टाचरणाय न भवति । यत्राकृति दर्शन
स्तत्र गुणाः वसंतीति यदुच्यते तद्वचनमव्यभिचारपर्यायं । तथाहि । उदारं रमणीयं यस्यास्तथाभूते पार्वति त
वशीलं आचरणं तपस्विनामप्युपदेशरूपतां प्राप्तमिति प्रकृतेन विशेषेण अप्रकृतस्य सामान्यस्य समर्थ
नं ।। दानमिति ।। दानं वितरणं मदजलं च । जलैरुदकैः जडैश्च । डलयोरभेदात् । अधिरूढे आक्रांते सति विघ
मानगतिः सगतिकः बुधिमांश्च कः । आसितुं स्थातुं उत्सहेत शक्नुयात् । यस्मान्निमंक्ष्णोर्मज्जनं कर्तुमिच्छो
र्हीति नोगजस्य कटोगंड एव करहस्तस्य तटाग्रा दलीनां पटलैः समूहैः परितो मंक्षुशीलं प्रपंउदपादि उत्पत्ति

तामित्यन्वयः॥ अत्रापि पूर्वार्धोक्तमप्रकृतसामान्यमुत्तरार्धोक्तेन प्रकृतेन विशेषणसमर्थनं॥ ॥इत्यर्थांतरन्यासालंकारः॥६१॥
यस्मिन्निति। काव्य इत्यर्थात् निबध्यत इति शेषः। समर्थ्यसमर्थकभावापन्नत्वं तु न लक्षणे निवेश्यं॥ तद्विहीने चमत्काराभावेन
चमत्काररहितत्वविशेषणेनावश्यवक्तव्ये नैवानतिप्रसंगात्॥ एवमेवार्थांतरन्यासलक्षणेपि बोध्यं॥ सनेति। सप्रकृतो राजा न जि
ग्येन जितोऽर्थात्परैरिति विशेषः॥ प्रकृतः तत्समर्थनं। महांतो हि दुर्धर्षाः अनाक्रमणीया इति सामान्येन। तस्यां सागराद् पि
वेति विशेषापमेति ज्ञेयं॥ प्रसिद्धेरत्यत्वात्तत्रापरितोषो बोध्यः॥ यथाकथंचिदिति। महतामनाक्रमणीयत्वस्यातिप्रसि
द्धत्वेन तत्समर्थनापेक्षाभावाच्चंद्रालोककृत्तमेतन्न समंजसमिति भावः॥ इदं वक्ष्यमाणं॥ व्यक्तमिति॥ गुणसमुदाय एकस्य दो
षस्यानाकलनमनतिप्रसिद्धतया समर्थनापेक्षमिदोरित्यादि विशेषणसमर्थ्यत इत्यतः स्फुटमित्यर्थः॥ कूणतीति। हे काक
कर्णयोरुद्धुदं पीडाजनकं रणितं शब्दितं अंतरेण विना स्वयमकरदः पुष्परसः तच्छालिनं माकंदं आम्रवृक्षं गाहस्व।
आश्रयस्व। इह आम्रतरौ त्वां वयं कोकिलं मन्महे जानीमहे। यतस्छलवैभवेन स्थानमाहात्म्येन कतिचिद्दस्तूनिध

इति काव्यलिंगालंकारः॥६०॥ प्रस्तुतव्यंजकतयेति। अप्रस्तुताभिधानं युज्यत इति अनुषज्यते। एवमग्रे
ध्रे पि॥ विस्त्रब्धेति। खलस्य विश्वस्तघातरूपो दोषः। खलस्यैव वधाय भवति॥ यतो वीरणां कोपकारः सिंहनि
शापहारी। नैवं तरुभंगजन्यध्वनिः करिणा च धाययथेत्यर्थः। तद्दर्शनात्। उपमानत्वाद्दर्शनात्। ननु म
हापुरुषादूतिरिव गंभीरेयमस्याकृतिरित्यादौ सामान्यस्याप्युपमानताहृष्टेत्यरुचेराह। उपमानतेति।
इवाद्यभावात्। तात्पर्यविषयत्वाच्च। उमानतया अन्वयस्य सामंजस्येन प्रतीतेरित्यर्थः। इहापीत्यपि नाका
व्यलिंगसमुच्चयः। प्रतीतिवैभवात्। प्रतीतिविदा उपरूपप्रयोजनवैभवात्। प्रयोजनस्यापि हेतुत्वविव
क्षया पंचमी। उक्तेवेलक्षण्यमुदाहरणनिष्ठतया दर्शयति। नहीत्यादिना। इत्यादि काव्यलिंगोदाहरणे
ष्विव अर्थेत्याद्यर्थांतरन्यासोदाहरणेषु प्रस्तुतस्य समर्थनार्थं किं नह्यस्तीति संबंधः। चारदारेति।

सम्भूतः। पयो दुग्धं। श्वासः प्रसिद्धः। अंतरां बरंदंशखंवा तस्यंतरमाकाशं। अतिशायीत्यग्रिम वितरणेनान्वितं। अद्रेतौ
पंचनिर्मितत्व इति सामानाधिकरण्येनान्वयः॥ इति प्रौढोक्तिरलंकारः। ६३। संभावनमिति। उ हस्तकं। कस्तूरिकेति
अहं यदि स्रष्टिकर्ता स्यां तदा कस्तूरिकामृगाणामंडं सुगंधदा खलगंधस्वरूपं गुणमादाय खलजिह्वायां निवेशयिष्यामी
त्यन्वयः॥ इति संभावनालंकारः। ६४। किंचिदिति। कस्यचिदर्थस्य मिथ्यात्वसिध्यर्थं मिथ्याभूतार्थांतरकल्पनं मि
वैश्यायैःदि थ्याध्यवसितिरलंकारः। वेश्यामीत्युदाहरणं। खस्रज गगनमालां। अत्र खपुष्पमालाधारणमिव वेश्यावशीकरण-
मिति मिथ्यात्वनापि बोध्यः। अस्येति। परार्धपरस्यापूरार्धसंख्यं मतिक्रांतया लक्षीकृताः उपलक्षिताः। प्रज्ञा चैषां ध श्रु
नैः। अवेक्ष्यमाणश्चताः बधिरश्चाव्याश्चेति कर्मधारयः। कलयता कुर्वता। प्रकरणसमृद्धेन। कुमररमणी। कच्छपी
रोधासितीर। मिथ्याध्यवसितेरित्यस्य भेद इत्यत्रान्वयः। कल्पनाविच्छित्ते विशेषणा। कल्पनाप्रयुक्त विच्छित्तिवि
शेषेण। कल्पनात्मनेति पाठे कल्पनास्वरूपेणेत्यर्थः। उपधेयसंकरेप्युपाधेरसंकरात्। विच्छित्तिविशेषेणेति वृत
स्येव विशेषणं। विच्छित्तिविशेषायस्मादिति। विच्छित्तिविशेषव्यावर्तयतीति वा व्युत्पत्तेः। एतेन व प्रौढोक्त्येजगन्नाथता

शांतरत्ने

माच अक्षाणो निरस्ताचेदितव्याः। नच मिथ्याध्यवसितेरलंकारत्वे। हरिश्चंद्रेण संज्ञाताः प्रणीताधर्मसूनुना। खेलंति निग
मो त्संगे मातंगगगुणास्तवे। त्यादौ हरिश्चंद्रादिसंबंधाद्गुणानां सत्यताप्रतीतेः सत्याध्यवसितिरपि तथास्यादितिवा
च्यं। सत्यताप्रतीत्यर्थकस्याप्यर्थस्य कविप्रतिभाकल्पितत्वाभावेन शब्दमात्रेणालंकारतायाः असंभवात्। कविप्र
तिभामात्रकल्पिताः अर्थाः काव्ये अलंकारपदास्पदमिति विषमालंकारप्रकरणे चंद्रिकाभिधानादित्यलं विस्तरेण॥
॥ इति मिथ्याध्यवसितिरलंकारः। ६५। प्रस्तुतमिति। लक्षितमिति लक्ष्यजि देशुः। निर्गत इत्युदाहरणं। दाक्षिण्यस्यादि
ग्रस्यायांत चतुष्ट्यं नायकविशेषणं। दाक्षिण्यं अनुरोधः। शीलत्वं। तद्व्यापारेति। सखीप्रेषणरूपनायिकाव्यापारस
रूपेत्यर्थः। सारूप्यं चात्र नैरर्थक्यं। स्पष्टालंकारेष्वंतर्भावमाशंक्य निराकरोति। नेयमित्यादिना। प्रस्तुताप्रस्तुतेति त
थाच प्रकृते अप्रस्तुतवृत्तांतस्यैकस्यैवोपादानान्निदर्शनानयुक्तेति भावः॥ ननूभयोः शब्दोपात्तत्वइया प्रस्तुतमात्र
स्य तत्वेपि निदर्शनात्विस्याशंक्याह। यदीति। प्रतिबिंबछायातावरसंहरति। तर्हि सारूप्यमिति। एकः कृतीशाकुंतेषुयो
त्यन्नाकं नयाचते। इत्यादावित्यर्थः। अप्रस्तुतेति। अप्रस्तुतस्य शंकितादेस्तत्र वर्णनीयत्वादतिशयोक्तिस्थलेवा

पीकापीत्यादिना दावपीत्यादिना प्रस्तुतनाभ्यादेर्वर्ण्यत्वान्नातिशयोक्तिस्तत्रापादयितुमाशंक्यते इति भावः। असिद्धा
यं हेतुरित्याह। तत्रेति। प्रसिद्धेति। वापीकापीत्यादिसर्वसंमतेत्यर्थः। तद्गतेति। प्रस्तुतगतेत्यर्थः। अप्रस्तुतप्रशं
सायां कचिदप्रस्तुतप्रस्तुतयोरभेदाध्यवसानमप्यप्रस्तुतवाक्यार्थप्रतीतिकाले दृश्यते। ललितं तु न क्वापीति
सुतरामतिशयोक्तितो भेद इत्याह। सोपूर्व इत्यादिना। वस्तुना विपर्ययः। अग्निशापात् किरणैर्जिह्वा विपरीतोक्तिः। य
पूर्वं विपरीताभिधानं चकर्णचापलं प्रसिद्धं। पिशुनं प्रकाशयत्तं च मदः प्रसिद्धगर्वश्च। तेनाविस्मृतास्वपराख्यादिक
मार्गः। आम्रानासविभागश्चयया सा दृष्टिः। वारणो गजो वीरश्च। शून्यः सरंध्रः धनरहितश्च। करः शुंडादंडः हस्त
श्च। ग्रहः आग्रहः। कृतानघटते तत्राह। प्रस्तुतमिति। एतच्च भ्रमरासेव्यत्वस्य विशेषणं। भ्रमरनिराकरणस्येति।
स्ये च कर्णचापलमात्रेरस्य स्वकोंगीकारः स्वार्थे न सम ममोभेदाध्यवसायः। अप्रस्तुतसंबोधनादीति। आदिना सा
रूप्यनिबंधनप्रस्तुतवाक्यार्थावगतिपरिग्रहः। अत्रापि ललितालंकारेपि। वर्णनारूपस्येति। चमत्कारितारूपायाः
विच्छित्तेस्तदवच्छेदकवर्णनारूपत्वमित्यभिप्रायः। कस्यचिन्नेत्रद्वंद्वादेः स्ववाचकनेत्रादिपदेनानिर्दिष्ट

त्यान्यानभिभवंतीति सामान्येन पूर्वोक्तविशेषसमर्थनं। अत्रापि दृत्तदाकांक्षायां विशेषरूपमर्थांतरं न्यस्यति। स
नेपालभूमिपालस्य भालपट्टितिलके कस्तूरिकाकानवांकिता पितु सवइति। मालिन्यमिति। मधुलिट् भ्रमरः। क
लंकश्चैतौ अजन्नशशिनो मालिन्यधर्मं कुरुतः। तव मुखे तु दृक् च तिलकाञ्जनं च। तयोराभांशोभा धत्त
इत्यनुषज्यते। अंजनाभे इति पाठः। द्वितीयाद्विवचनं। युक्तमर्थं सामान्येन समर्थयति। दोषावपि क्वचिन्मे
लकतो मिथा मिलना ङ्गुगणत्वइतः प्राप्नुत इति। कथमेतत्तत्राह। हियतः वक्तुर्वचसि नभाविप्रलंभो भ्रांति
प्रतारणे गुणो भवतः। घटवति घटाभावनिर्णये परप्रतारणाय घटोस्तीति प्रयुक्ते वाक्ये प्रमाजनकत्वात्तयो गुण
त्वमिति भावः। इति विकस्वरालंकारः। ६२। प्रौढोक्तिरिति। उत्कर्षस्याहेतावुत्कर्षहेतुकत्वकल्पनं प्रौढोक्तिः।
कलिंदजा यमुना। स्तोमः समूहः। मेचकाः श्यामाः। रोहणं उद्भवं नैकल्पितं। एषु राजा कल्पवृक्षादीनां क्र
मेण रजो भरादिभिः पंचभिर्भूतैः रचित इत्यन्वयः। धनदः कुबेरः। शंखो निधिविशेषः। राजो भरः पराग
भैः

नंदनिदेशतः १

प्रेषिता। ससंकल्पां मनोरथसहितां। मेघैरिति। मेदुरं तुंदिलं। नक्तं रात्रिरस्तीति शेषः। नंदस्याज्ञावशात्। प्रत्यध्वकुं
जद्रुमं। अध्वसंबंधिकुंजद्रुमप्रति। ग्रंथकारेण गीतगोविंदकृता। चातकइति। यत्तु चातकस्य त्रिचतुरकणमात्रार्थि
याजलदकर्तृकेण। अंभसा विश्वपूरणेन हर्षाधिक्याभावादयुक्तमुदाहरणमिति। तं तुच्छं। हेतुत्वसिद्धेः। नहि क्षुदु
पशमाय तत्स्वल्पान्नमात्रार्थिनः स्तदधिकान्नलाभे हर्षाधिक्यं नास्तीति वक्तुं शक्यं। तदानीमुपयोगाभावेपि स्व
स्यैव कालांतरेपि तदुपयोगात्। नच चातकस्य जलसंग्रहानुपयोगाद्वैषम्यं शंकनीयं। चातकवृत्तांतस्याप्रस्तुत
तया तद्व्यंग्य प्रस्तुतहालयाचकवृत्तांते काव्यस्य पर्यवसानादिति। तृतीयभेदमाह। यत्नादिति। प्रहर्षणमित्य
नुवर्तते। निध्यंजनेति। निधिदर्शनसाधनं यदंजनं तत्साधनौषधीमूलमित्यर्थः। साधिता। लब्धः। वृक्षस्येति।
अधःस्थितं मिति पाठे समीपाशोकयष्टावविस्थितमित्यर्थः।। स्थिताः। आश्रिताः विटपाः शाखा येनेति पुष्पाद्य
विशेषणं। अदधात्। आहितवती। यष्टिः स्कंधः। तेन पादाघातेन पुनरप्यामूलपुष्पिताभूत्। अर्थात्। अशोकय
ष्टिः। अत्र च तदसाध्यकार्यलाभात्तल्लाभइति प्रकारत्रयसाधारणं सामान्यलक्षणं बोध्यं।। इति प्रहर्षणालंकारः।। ६७

२ वृक्षस्याधोदेशेस्थितं। अवस्थित २

इष्यमाणेति। इष्यमाणविरुद्धोयोर्थः तत्संप्राप्ति विषादनामालंकारः। उद्योजयेत्। उद्दीप्तं कुर्यात्। उद्योजयेद्यावदि
त्यनेन तादिच्छामात्रं न तु तत्करणमिति विषमाद्भेदः। एवमग्रिमोदाहरणेपि इच्छामात्रं न तु इष्टोत्पत्त्यनुकूलाचरणमि
ति।। इति विषादनालंकारः। ६८। एकस्येति। एकस्य गुणदोषाभ्यां अन्यस्य गुणदोषौ यदि भवतः ते दोल्लासालंका तौ
रः। अपीति। अपिः संभावनायां। साध्वी पतिव्रता। स्नात्वा मां पावयेदिति जान्हवी इच्छतीत्यन्वयः। तवधाटीषु प्रस
यात्रासु कुचयोः काठिण्यं पादपभयोः स्पष्टमिष्टं स्यादिति योजना। लाभायमिति। भूपालसेवकानामयमेव लाभो
यद्विधो न भवतीत्यन्वयः। यदयमिति। रथस्य संक्षोभाच्चलनाद्यदयमंसासनार्थाद्दयितांह्निपीडितस्सघृ या
ष्टः भमांगेषु मध्ये स एवैकः कृतीकुशलः। अवशिष्टमंगमेभारमात्रमित्यर्थः। दुर्वर्णैः दुष्टवर्णभिः। दुष्कुलैः
श्वेत्यादिश्लेषो बोध्यः। वननाशरूपः। वनस्येति युक्ततरः पाठः। तत्र निक्षेपोभ्रमरनिरासः। गजस्य दोषत्वे नेति सं
बंधः। आघ्रातमिति। मरुः परिलीढं आस्वादितं। नीरसेन मनसा काठिण्यशीलेन वानरेण कर्त्रा तत्र तस्मिन्नसति विचार
णे। व्यसननिनाद विचारेण तत्परेण। अश्मनापाषाणेन। प्रथमचतुर्थयोः गुणेन गुणो दोषेण वा गुण इति भेदयोः उ

२ वनसंबंधानाशरूपः

ल्लासः उल्लासशब्दः अन्वर्थ इति। उत्कर्षोल्लासः। सुखं यत्रेत्यर्थानुगत इत्यर्थः। छत्रिन्यायेति। केचिच्छत्रसंबंधाच्छत्र्यच्छ
त्रिसमुदाये छत्रिणो यातीति वदंतीत्यर्थः॥ इत्युल्लासालंकारः॥ ६९॥ प्रस्थेति। प्रस्थपरिमाणं कर्षपात्रं॥ मदुक्तिरिति। ममो
क्तिः कविता। सुधियोऽन्तःकरणं सुधीभूय अमृतीभूय चेन्मदयति तोषयति तदास्याः मदुक्तेः। अरसानां नीरसानां
पुरुषाणामनादरसमूहैः किन्नाम स्यान्न किंचिदित्यर्थः। क्वचिद्दलसेतिपाठः। परमरमणीयापि केवलरमणीया स्त्री
यूनः तरुणस्यापि यथांतःकरणहरणं कुरुते तद्वत्कुमाराणामित्यर्थः। त्वं चेति॥ शिवं प्रति कवेरुक्तिः। जलाशं च इंगप न्वयः
क्षे जडाशं अंबुजबांधवः सूर्यः। उल्लासरूपगुणाभावः॥ इत्यवज्ञालंकारः। ७०॥ अभ्यर्थनाइच्छा। तत्र दोष एव। दोषस्येति
अनुज्ञेति लक्ष्यनिर्देशः। शश्वदिति। निरंतरं संकीर्त्यत इत्यनेनान्वयी॥ मय्येवेति। जीर्णतां प्रत्युपकाराक्षमतां। हरि
शब्दो वानरार्थः। व्यतिरेकमुखेति। वैधर्म्यमुखेत्यर्थः। अस्य च अर्थांतरन्यासेनेत्यनेनान्वयः। दर्शितेति। वैष ध
म्यविपर्यये प्रत्युपकारानभिलाषी विपत्तिं नाकांक्षतीत्यर्थपर्यवसानादिति भावः। भजेमेति। हे शैलनाथ। हरपैशाचि मथ
कां पिशाचसंबंधिनी प्रकृतिं पिशाचतामेत्य प्राप्य भवतोंतिके समीपदेशे भजेम। अमरसंपत्तीः किमिति प्रार्थयामहे।

१ अतिशयोक्तिरस्तीति १ स्वा ध

त्वात्। अप्रतिपादितत्वात्रो अतिशयोक्तिरस्तीतीत्यर्थः। तत्प्रसंगात्। संबोध्यौ शौरि इयत्तयोरन्यतरसंबंधेपि संबंधव त्वो
र्णनादति शयोक्तिमात्रप्रसंगात्। अलंकारांतरं कस्तर्हि इत्यादौ अप्रस्तुतप्रशंसा। प्रकृतं तु ललितमिति। विषमालंका
रेति। स्वमतिसूर्यवंशयोरत्यंतानुरूपत्वरूपेत्यर्थः। तात्पर्यस्य तादृशमतिकरणकस्य वंशवर्णनेच्छाभिप्रायस्य।
अनायीति। नूतनमिदमयं त्वाः उक्तिः। हे नलत्वया कुमोदनाः वसंत मुक्तस्य वनस्य दशामनायि प्रापिताः। त्वया
पितास्तैर्वसंते संकेततया कृतार्था संज्ञानामपि। अनेन। मल्लक्षणेन जनेन न श्राव्या श्रवणा हा। अपिलवेति। अ
त्र चतादृशावनदशारूपस्याप्रस्तुतार्थस्य प्रस्तुतदेशे कथना प्रस्तुतवृत्तांतस्योक्तरूपस्य प्रतीतेः। न चात्र वारणेंद्र
दर्शना लीलामिति वसदार्थनियुक्तेति च वाच्यं। तत्र पूर्वार्धे न प्रस्तुतवृत्तांतोपादानेन सादृश्यपर्यवसानरूपनिदर्शनास
त्वेपि अत्र तदनुपादानेन तच्छायता रूपा विच्छित्तिविशेषवत्त्वेन ललितालंकारस्यैवोचितत्वात्। एतेन दशापदल
क्षितनिःश्रीकत्वरूपकार्यद्वारेण कारणस्य राजकर्तृकत्यागकर्मत्वस्याभिधानात्पर्यायोक्तमित्यपि निरस्तं॥ उप
धेयसंकरेप्युपाधेरसंकराच्चेति संक्षेपः॥ इति ललितालंकारः॥ ७१॥ तामेवेति। दूतिकामेवेत्यर्थः॥ निसृष्टा।

यतो मघवदादिभिरिंद्रप्रभृतिभिरपि भवद्भवनदेहलीषु विकटलुंडस्य वक्रलुंडस्य दंडाघातैः स्फुटन्मुकुटा
ग्रैः भूयत इत्यर्थः॥ ॥इत्यनुज्ञालंकारः॥७१॥ लेशाद् इति लक्ष्यनिर्देशः। प्रवसतीति सप्तम्यंतं शुकस्य निं
दायां। निंदाव्याजेन स्तुतौ वेत्यन्वयः। संल इति। सच्चरितस्योदयो वृद्धिः। तद्ध्वसनिनः तत्परः। प्रादुर्भवद्वं
त्रणं। स्वेच्छाचारनिरोधो येषां ते। सर्वत्राविषये। दुःखमिति क्रियाविशेषणं। अनिपुणमतिः अव्युत्पन्नम
तिः। सतां समीचीनेन कृतेनाचरणेन। प्राकृतो नीचः। युवेष इति। वरार्थिनीं कन्यकां प्रति सखीवचनं॥ चपल
का इत्यादिना च नायिकायाः सखीं प्रति। उत्सेक इति पाठे स्य कर्ष एवार्थः। कन्याया दोषत्वेनाभासतामित्यन्व
यः॥ निवर्तितुमिच्छा निर्विवर्तिषा। तद्रूपदोषत्वेनेत्यर्थः॥ निर्विवृत्सो इति पाठे राज्ञो विशेषणं। कृतस्त्वद्गु
णत्वेन वर्णनं तत्राह। राजकोपेति। अन्येनाविदितं यथा स्यादिति क्रियाविशेषणं। लेश एवेति। तदुक्तं दंडिने
वाच्लेशमेके विदुर्निंदां स्तुतिं वा लेशतः कृतामिति। लेशाभासत्वस्येति काव्यार्थकं। उदाहरणयोरखिलेष्विव घस्याघोः
भिन्नविषयेति। अन्यनिंदयाऽन्यस्तुतिरन्यस्तुत्यान्यनिंदेत्येवमादिरूपा। तथाप्येकविषयाव्याजस्तुतिर्न लेशादि
इत्यर्थः

घोत्ते त्याशंक्याह। विषयैक्येपीति। लेशस्य वर्णनादित्यग्रेतनेनान्वयः। इंदो शिति। हे उर्वीवलयतिलकरूपराजन्त्वदीये
यशोभिः किंधवलितं तत्तद्वद। यतोऽद्यापि इंदुलक्ष्म्यादीनि। श्यामलिम्ना श्यामवर्णेनानुलिप्तान्याभासंत इत्यन्वयः। ल
क्ष्मलांछनं। दिग्नागानां दिग्गजानां मदजलमेव मषीकृताभिन्नगुणरूपमालंबनं सर्वदेति। अरयः पृष्ठमूर्धानं लेभिरे। बे
न शत्रवः पलायनाभावात्। दीनाराः परिमाणविशेषपरिच्छिन्नाः सुवर्णमुद्रा। एवं च लेशव्याजस्तुत्योः संकीर्णविषयत्वे
च गुणदोषीकरणादिकमिति। आदिपदाद्दोषगुणीकरणपरिग्रहः। वैचित्र्यापकर्षात्तत्रेतिपाठो युक्ततरः। अत्रेत्यपि युक्तम्। येप्विसु
वा इदमोपित्तच्छद्यार्थपरामर्शकत्वात्। इति लेशालंकारः। ७२। ।। सूच्यार्थेति सूचनीयस्यार्थस्येत्यर्थः। मुद्रेति लक्ष्यनि
देशाः। दृग्युग्मं विपुलं यस्याः सा। अत्र ग्रंथे। अस्मिन्नलंकारग्रंथे रत्नमालाशब्देन भगवत्स्तुतिपद्यावलीविशेषरूच्य
ते। रत्नानां मणिनिवेशो न प्रकृतार्थपरः रत्नवाचिपदघटितेन तत्तन्नामकजातिसूचनं। नक्षत्रमालाशब्दार्थोपि पूर्वोक्तए
तेरत्नानां मणिनिवेशो न प्रकृतार्थपरः रत्नवाचिपदघटितेन तत्तन्नामकजातिसूचनं
वा। अग्न्यादिदेवतानामभिर्नक्षत्राणां तद्देवत्यानां सूचनं बोध्यं। वक्ष्यमाणेति। यथा अनर्घ्यराघवे यांतिन्यायप्रव
तस्यपत्तिर्यचोपि सहायतां। अपंथानं तु गच्छंतं सोदरोपि विमुंचतीति सूत्रधारपरेण वक्ष्यमाणश्रीरामरावणवृत्तां
सूचन तैमिति बोध्यं। इति मुद्रालंकारः। ७३। क्रमिकमिति। प्रकृतार्थानां क्रमिकं प्रसिद्धक्रमानुसारिन्यसनं तत्रेतिपा

तत्तन्नामप्रवृत्तिनिमित्तरत्नसूचनं

दन्तं रत्नावत्स्यालंकारः। अक्षतत्वं च यथा कथंचिदप्रकृतिसंबंधित्वं बोध्यं। चतुरेति। चतुरमास्यं यस्य सः चतुर्मुखः श्व। रत्या सहेति।
हे बाले भवत्यास्तने श्रीरमणस्य विष्णोरवतारदशकमालोक्य चयः। कीदृशे। रत्नावासप्रासप्रियस्य लाञ्छनचिह्नं नखक्षताग
रागादिकं येन तथाभूते कठिणतायाः आवासे। स्थानभूते। रसेनालिंगिते। प्रकृष्टाह्लादे। एकरसे तत्परे। क्रमाद्वर्धदशमलक्षा
दिपरिमाणलाभेनोपचिते। अवस्थे भूष्टतापर्वतानां गुरुत्वं मर्दनेनाम्नायनितादृशे ततोपि महत्वात्। चक्रवाकस्पर्धिनी
ले। तत्सदृशत्वात्। भोगः सुखं शरीरं वा तद्भ्राजि। जनितमदने। खेष्विंद्रियेषु लीनाः आसक्ताः उन्मुखाः यस्मिंस्तादृशे।
एतैरेव विशेषणैः अवतारदशकरूपतापि स्तनयोर्बोध्या। तद्यथा। रत्याः आसः प्रियः कामः तस्य लाञ्छनं मत्स्यः तद्रूपे
कठिणतायाः आवासे कूर्मे। रसायाः पृथिव्याः स्वोद्धरणकाले आलिंगिते वराहे। प्रह्लादे एकोरसः प्रीतिर्यस्य तस्मिन्नृ
सिंहे। क्रमः पादविक्षेपः। तदनुसारेणोपचिते अवस्थे वामने। भूष्टतां राज्ञां गर्वनाशके भार्गवे। कोकस्पर्धिनि। त्रीता वियो
त गातुर्या च चक्रवाकत्वापदेशा रामे। भोगः फणा तद्भाजि शेषावतारे बलभद्रे। जनितमनंगं अंगस्य शरीरस्य विरुद्ध
मौनभोगत्यागसमाधिप्रभृतिर्येन तस्मिन्बुद्धे। खलीनमश्वस्य वल्गा तद्दुन्मुखे। कल्किनीति। क्रमानुसरणे पीति।
तथा च प्रसिद्धयसहयोगिनामर्थानामन्य सनं रत्नावलेरिति सामान्यलक्षणं॥ सक्रमत्वाक्रमत्वे तत्प्रभेदाविति भावः॥

।त्वो

यस्य प्रतापः। निहतानां प्रतिसमतानां अंतःपुरे पंचमहाभूतमयो मूर्त इव दृश्यतेत्यन्वयः॥ पंचमहाभूतमयत्वमेवाविशेषेण द कणे
र्शयति। वह्निमयः अंगेषु क्षमामयः पृथ्वीमयः पीडाभरसहिष्णुत्वात्। स्वांतेष्वंतःकरणेषु आकाशमयः। तेषां शून्यताश्रयत्वा
त्। यथा यथैचित्रे दिग्यस्य प्रपंचनप्रकृतोऽत्र मानेत्यादि। उपमानं च उपरंजकं च उपमानोपरंजके तद्भावस्तत्ता। तदुक्तं। उपर
ंजकतामेति विषयी रूपकं तदेति। तत्रोपमानता रविरिव प्रादेति वसापजायमानोदय इत्यादिवत्। उपरंजकता चन्द्रोऽस्य इत्या
द्योदाहरणे वह्निमय इत्यादि प्रतापवर्णने च स्पष्टेति॥ प्रकृतान्वयं विनेति॥ मित्रचंद्रमुखी बाला लोहिताधरपल्लवस्यो दोवि
तिभावः। क्रमिकेष्वुपलक्षणं। तदभावेपि गुरूणां जघनेनेषां तरुणी मंदगामीत्यादावपि अलंकार इति बोध्यं॥ इति रत्नावल्य यम ६
लंकारः ७४। तद्गुण इति। स्वगुणत्यागादनंतरं अन्यदीयग्रहणं तद्गुणालंकारः। पद्मेति। तव नासामौक्तिकं अधरकांत्या पद्म
रागवदाचरतीत्यर्थः। वीरेति। हे वीर त्वदरिकामिनी। वनभुवि परिधानं कलं पल्लवानि करेण संस्पृश्य पांडुपुत्रबुध्या नेकरोति।
नग्नत्वाति। कीदृशानि निजकररुहाणां नखानां रुच्या श्वेतकांत्या रवचितानि व्याप्तानीत्यर्थः॥ इति तद्गुणालंकारः ७५॥
पुनरिति। स्वगुणत्यागानंतरं पुनः स्वगुणप्राप्तिः पूर्वरूपमलंकारः। हरेति। नीलो पीति युक्तः पाठः। भिन्नेति। माघे रैवतक
गिरिवर्णनमिदं। गरुडाग्रजेनारुणेन। विभिन्नवर्णाः मिश्रितवर्णाः सूर्यस्य रथ्याः अश्वाः। यत्र गिरौ। वंशांकुरवत् नीलैः

रत्नैः परितः स्फुरंत्याः रुचास्वांरुचं नीलद्युतिमाप्निविरे। आनीतवंतः रुचाविभिन्नवर्णाः इतिवान्वयः। केचिदित्यस्वरत्नबीजं
तु प्रभरागायतद्रूत्युदाहरणे तद्गुणालंकारो न स्यात्। न चेष्टापत्तिः। अनुभवसिद्धचमत्कारस्य। निरालंबनत्वापत्तेरित्यूह
नीयं॥ अथवाऽयं तद्गुण एवेत्येवकारक्रमभंगेन काव्यप्रकाशकारादिगतोपन्यासपरत्वेन व्याख्येयं॥ तैरत्र लक्षणं स्याद्गदाह
तत्वात्। अत्र हि पूर्वं अश्वानामरुणगुणत्वं अनंतर रैवतकरत्नैः उभयेषां तद्गुणत्वमिति तद्गुणद्वयमिति तेषां अभिमतो पू
र्वैति। वस्तुनि विकृति विगतेऽसत्यपि पूर्वावस्थायाऽनुवृत्तिरपि पूर्वरूपमलंकारः। मलः प्रकोपः। हारमिति। हे राजन् तव गंडका
विद्विषां मंदिरेष्वन्येपि चिरंतनः पुणयोयस्याः सैव राज्यस्थितिर्मर्यादा थस्त्रीलिंगोषु। यतोहारखड्गिभिः खड्गाख्यपशुभि
रैव खड्गधारिभिरावृतं। बहिरपि भूमयः मदभ्रास्विन्नगंडे गजेरध्यासिताः। अंतःपुरभूमयः। विलसन्मदधारि
भिः कंचुकीभिः सर्पैरेव सौविदल्लैः रध्यासिताः। शायनंतत्वं महिषीभिर्वनिताभिरिव महिषस्त्रीभिराक्रांतमित्य माडुः
संगतः न्वयः॥ इति पूर्वालंकारः॥ ७६॥ संगतेनेति। स्वसंबंधयोग्यः पदार्थः तद्गुणानंगीकार मतद्गुणालंकारः। चिरमिति। रा
गिणी। अनुरागिणी। मंजिष्ठाद्यं जम्बु व्ययुक्ते च। नाहितो त्वं रज्यसि रक्तोऽनुरक्तश्च न भवसीति श्लिष्टं। गंडेति। हे श्री
मन्नृसिंहाख्य भूपते एषा तव कीर्तिः मदैः पिच्छलेप किल्लेति दिग्गजानां गंडभूदेशेयद्यपि विहरंति। तथापि वैरिस्त्रीणां नय

न्वयः। तत्प्रतिबिंबानां च व्यक्त्यंतरतया भानमस्त्येवेत्यनुषंगः। केचिदित्यस्याहुरित्यग्रेतनेनान्वयः। केचित्प्राभाकराद
यः। तदुक्तं। समेनैव वस्तुनांऽन्यलक्ष्मणा यत्स्वं वस्तुना यन्निगूह्यते। निजेनागंतुना वापि तन्मीलितमिति स्मृतमिति।
तयोर्मध्ये। एवं चेत्यस्य मीलितालंकार इत्यग्रेतनेनान्वयः। अपांगेति। अपांगः तरलायतयोस्ते तरलाः सत्वरोद्घा
रणात्। चक्रीवक्रोक्तिगर्भा वर्णायासुताः गिरो वाक्यरूपाः इतिप्रकारेण मृगदृशां मंगलीकय स्वतस्फुरितत्रैक स्वभावाख्य
त्रांग टीभूतं तत्तस्मादेकैकरूपं पदः हृतस्थितिः। भेदाध्यवसायेपीति। मुखपद्मयोर्भेदाध्यवसायेपीत्यर्थः। व्यावर्तका भा
स्फुरणेन हेतुना अलंकारांतरेणेति। स्वरूपतिरोधानेन मीलितासंभवात्। भेदतिरोधाने न सामान्यस्याप्यसंभवादि
तिभावः। सामान्येति। तथा च गुणसाम्याद्विशेषाग्रह इति सामान्यालंकारसामान्यलक्षणं बोध्यं। विशेषाग्रह इत्युक्ते
चिद्भेदे गृह्यमाणे क्वचिच्चागृह्यमाण इत्याद्यप्रकारांतरं गलितत्रस्यात्तन्मते स्यादिति भावः। अवांतरभेदन्वेषन
तरभाव्यमित्यनुषज्यते। पूर्वस्मिन्निति। मीलितं यदि सादृश्यादित्यादिपूर्वोक्तचंद्रालोकलक्षणमते इत्यर्थः। स्वरूप
तिरोधाने। अपांगतरलद्दू इत्यादिस्थ स्वरूपतिरोधानस्थले। अलंकारांतरं स्यादि। स्वरूपतो ज्ञायमाने सादृश्याद्भे

दाग्रहणं मीलितमित्यंगीकारे प्रथमः पक्षः। सादृश्याद्भेदाग्रहणमित्येतावन्मात्रं मीलितालंकारलक्षणमित्यंगीका
रे प्रथमः पक्षस्तु द्वितीय इति भावः। इति सामान्यालंकारः॥ ८०॥ भेदेति। वैशिष्ट्यं वैजात्यं। उन्मीलितविशेषक
श्चेति क्रमेणालंकारौ। भग्नभेदाग्रहात्तदंतर्गता लक्षितानीति। संकुचितत्वादिति भावः। सामान्यरीत्या
सामान्यालंकारन्यायेन। एवं च वेत्रत्वचा तुल्यरुचा वधूनां कर्णाग्रतो गंडतलागतानि। भृंगाः सहेल
न्यादि नापतिष्यन्को वेदयिष्यन्नवचंपकानि इत्यपि विशेषोदाहरणं बोध्यं। यत्तु अनुमानालंका
रेणैव गतार्थत्वान्नानयोरलंकारांतरत्वमपीति। तदयुक्तं उदाहृतस्थले भेदविशेषस्फूर्त्या विशेष
दर्शनहेतुकप्रत्यक्षरूपत्वात्। तथापि स्वकपोलकल्पितपरिभाषालंकारतां ब्रूषे तथापि सादृ
श्यमहिम्ना प्रागनवगतयोर्भेदवैजात्ययोः स्फुरणात्मना विशेषाकारेण मीलितसामान्यप्र
तिद्वंद्विनायुक्तमेवालंकारांतरत्वं। अतद्गुणावज्ञयोरिव विरोधोक्त्यलंकारादिसलं विस्तरेणान्न

स्यादिति। नृत्यं कुर्वतो भर्गस्य हरस्य योट्टहासः तत्र सरस्य सभूहस्य विस्तारस्य वासहृच्चैरेसदृशौ रित्य
र्थः। कीदृक्। कीर्तिविच्छुकूः। एषः कमलाकामुकः। नाभिकमलपरिमलस्य घ्रोटिं सम्यां धियदिनासादयि
ष्यत्। नाधारइष्यदित्यन्वयः। यत्तु तद्गुणस्यात्र निबंधितात्कथं तस्य तिद्धिदिस्वेउन्मीलितस्येति तदुक्तो
मात्र पालंभत्वादुपेक्ष्यं॥ तद्गुणेन भेदान ध्या।चूसार्ये स्यात्कृत्वात्। वाराणसीति। लांछनेत तृतीयलोचना
दिचिह्ने साधारणे पिसतीत्यन्वयः। पार्थो ऽर्जुनः तेन कृताय: प्रहारः तेन व्रणायत्र ताद्दृशमुत्तमांगं
शिरः पूर्वत्र स्वाभाविकगुणसाम्यं। इहत्वागंतुकगुणसाम्यमितिभेदः॥ इत्युन्मीलितविशेषालंकारो॥
किंचिदपि ॥८२॥ किंचिदभिप्रायसहितं गूढमुत्तरमुत्तरनामालंकारः। वेतसीवेतसलता। सुखेन तत्तुयोग्या
सुतरां। ग्रामे इति प्रस्तरप्रायें पाषाणबकुले। पाषाणतुल्ये च। प्रायोबाकुल्यतुल्ययोरिति कोशा
त्। किंचिदास्तरणादिकसमागमप्रतिबंधश्च। पयोधरो मेघः स्तनश्च। कश्चिदचगमिष्यतीज्ञा

न कुंसुमैकज्जा केषु स्थितान्यंजनानि भ्रमार्प्रिप्रो छतिा तदपि तथापि। दृक्षु। हिमकरस्य चंद्रस्य यत्किरणाद्वैतं तस्य सो
वस्तकी स्वस्ती त्याहेत्यर्थतदाहेति मात्राब्दादिभ्यः छगवाच्य इत्यनेन ठक्। प्रत्ययः। तादृशीतियावत्। स्फुरतिप्र
काशत इत्यर्थः। विशेषाकारेणेति। प्राक्लक्षित्त विशेषेणेत्यर्थः॥ इत्यतद्गुणालंकारः॥ ७७॥ प्रागिति। पूरसन्नि
धिवशात्पूर्वसिद्धस्यस्व गुणस्योत्कर्षः। अनुगुणानामालंकारः॥ नीलोत्पलानि कर्णावतंसीकृतानि। कृपिरिति
कापिवायनेमद्य॥ इत्यनुगुणालंकारः॥ ७८ ॥ मीलितमिति। लक्ष्यनिर्देशः। सद्गति। स्वभावरक्ते चरणे लाक्षा
याः रसो नालक्षि न ज्ञातः। मल्लिकेति। क्षौमं दुकूलं तरुण्यः। इतिमीलितालंकारः॥ ७९ ॥ सामान्यमि रूपे
ति लक्ष्यनिर्देशः। विशेषो व्यावर्तकधर्मः। पद्मानामाकरः। वालिसूनुना अंगदेन। एकेन। चरणज्योत्स्नादि पद्माकरः
ना। अपरस्य लाक्षारसाभिसारकादेः। भिन्नरूपेति। मुखपद्म। वेस्वंतरदेभिन्नस्य स्वरूपस्यावभासेपीत्य
र्थः। उक्तमेवार्थमुदाहरणारूढतया विशदयति। मीलितोदाहरणे हीत्यादिना। वस्त्वंतरत्वेन न भासत इत्य

रा दृबिंदुनाप्रबंधै धौ॑रिभिः कंठेभिन्नंलग्नं कुंकुमंदृष्ट्वा कापिवयस्यासखी स्मित्वास्मितं कृत्वा पुंस्त्वं व्यंजयंतीतिसंं
तन्व्योः पाणौ रचकुंलेखां लिलिखेत्यन्वयः। सूक्ष्मालंकारपराभिप्राय मवगत्यसाकूतं चेष्टितेनोत्तरसमर्पणं। पिहि ता
तालंकारेतु गूढं पुरवृत्तांतं ज्ञात्वासाकूतचेष्टयातस्प्रकाशनमितिभेदोबोध्यः। इतिपिहितालंकारः ॥८५॥ व्याजोक्ति
रितिलक्ष्यनिर्देशः। चौर्यवृत्तेकृतं यत्संकेतभूतभूमिपृष्ठलुंठनमित्यन्वयः। उपपतिनाजारेण। तस्यांछेकापन्हुतौ।
आयांतमिति। अलोल्यांरथ्यायां। एकाकाचिद्गाभावनितासंख्यापुरस्तात्तूरोमांचकंपा दृष्टिभिरनुभावैः व्यंज्य
मानमनुरागंएनंहरिंप्रणमंतिसति जुगूहे। गोपितवतीत्यन्वयः। लक्ष्यते। व्यज्यते। एवमिति। सूक्ष्मालंकारवदु
क्तिरूपव्यापारवर्णनमित्यर्थः॥ उदाहर्तव्यमिति। यथा। वक्रस्यंदीति। पद्यएवाली बालांसस्मितं प्राह मंदमुग्धाक्षीत्वं
५ मद्यपङ्क्यामि नाथेत्युत्तरार्थे:॥ निर्माणेनाथमित्युक्त्यात्रकाशनमितिबोध्यं। वस्तुसौंदर्येति। वेतसनिकुंजरूपवस्तु
सौंदर्येत्यर्थः। ध्वनिभावास्पदत्वात्। ध्वनित्वाश्रयत्वात्। उपसंहरति। अतइति। ऐश्वर्यस्यस्यभावाविष्करणमस्ती
त्यनेनान्वयः॥ ॥इतिव्याजोक्तिरलंकारः॥८६॥ गूढोक्तिरिति। यदन्योद्देश्यकंवाक्यंतदन्यंप्रतिकथ्यतेचेत्तदा

ग्रं ५

गूढोक्तिर्नामालंकारः। क्षेत्रं। सस्यादि। कलत्रंच अपेहि दूरीभव॥ अविवक्षितत्वादिति। अयंभावः। प्रकृताऽप्रकृतश्लेषेऽसावुद
न्वयः यमारूढेऽस्यादेऽप्रकृतार्थस्यप्रकृतार्थोपमानतयास्वीक्रियते। सर्वथैवप्रकृताऽसंबद्धस्यैवाप्रकृतार्थस्यकथनेऽसंबद्धा
मिथा र्थयिकत्वापत्तेः॥ अतः प्रकृतेपिश्लेषवादिनाऽप्रकृतस्यप्रकृतसंबंधोवाच्यः। सचनसंभवति। विवक्षाविरहादिति। तूतस्त
र्हिस्तु अप्रकृतार्थकथनं तत्राह। तस्येति। अप्रकृतार्थस्येत्यर्थः। ननुतादृशाविवक्षाविरहेपिनानार्थविन्यासमात्रेणा
स्तुश्लेषएवेत्याशंक्याह। विच्छित्तिविशेषादिति॥ विच्छित्तिविशेषाद्गूढोक्तिरवश्यंमंगीकार्येत्यर्थः। अतएवश्लेषमा चा द
त्रमिति। तन्मात्रनिराकरणमेवोपक्रांतंनतुश्लेषनिराकरणमिति। नाथइति। विपणिः पण्यवीथिका। पुष्पिणीरज
स्वला। आगमेनवेदेनलालनीयः। स्तुत्यः। आगमेनलालनीयश्च। रजनींव्याप्येत्यर्थः। ततसंयोगेद्वितीया॥ इतिगूढोक्ति
नामालंकारः॥८७॥ श्लिष्टगुप्तमिति॥ श्लिष्टेत्युपलक्षणं॥ अर्थशक्तिमूलगुप्तस्यापि गच्छाच्युतेत्यादेः संग्राह्य
त्वात्॥ वत्सइति। वत्से। लक्ष्मि। विषादं। खेदं। दरंच। उरूजवंमहावेगं। उर्ध्वप्रवृत्तंश्वसनं। श्वासंपवनंचसंत्यज्य
कंजंलंपातीति। तथावरुणः कंपश्च। गुरुर्महान्बृहस्पतिश्च। बलेप्रसिद्धं। तादृंइदाजंभितेनबलाख्यदैत्यनाशकेन

माने स्यतीति रताहृशमित्यादिरूपं। उन्नेयः प्रश्नः कल्प्यः प्रश्नो येन ताहृशस्योत्तरस्य। ईर्ष्यामानेति। ईर्ष्याहेतुकौर्मित्यर्थः। अउत्तमायाः पृश्वानापयुक्तायाः प्रश्नोत्तरस्येति। प्रश्नः उत्तरं च प्रश्नोत्तरान्तरे। ताभ्यामभिन्नं उत्तरं चित्रमित्युच्यत इत्यर्थः॥ केदारेति। दाराणां पोषणे रतः क इति प्रश्नः। केदारस्य क्षेत्रस्य पोषणे रता इति तदेवोत्तरं। के खेटाः। खे आकाशे अटंतीति प्रश्नस्य यदुत्तरं। वयः पक्षिण इति तदेव किं चलमि र
त्यस्य यदुत्तरं तत्रखेवयः। तारुण्यादीति। तेनाभिन्नं॥ इत्युत्तरालंकारः॥८३॥ सूक्ष्ममिति। पराशया
झ भिन्नस्य इतरस्मिन्परविषये साभिप्रायं चेष्टितं सूक्ष्मालंकारः। पराशयाभिज्ञस्य श्वासाविलरश्च।
तस्य साकूतचेष्टितस्य मर्यादापरविषय इति वार्थः। संकेतेति। संकेतकालमनोयस्य तज्जिज्ञासुमितिया
वत्। चिरं जारं। नेत्राभ्यामर्पितं आकूतं यस्मिन् ताहृशं लीलासंबंधिपद्मनेत्रेत्यादिक्रियाविशेषणं॥
इति सूक्ष्मालंकारः॥८४॥ पिहितमिति लक्ष्यनिर्देशः। तल्पं शयनं। वक्रेति। वक्रे अस्त्रवण शीलांरवे

इंणत्वा। अत्र श्रीकृष्ण सन्निधौ या हि इति प्रकारेण भयानिवारणव्याजेन सुराणांप्रत्याख्यानं वर्जनं कारयित्वा मंथोमंथनं
तेन मुग्धः पयोधियस्मै लक्ष्मीमदात् सवो दुरितं दहत्वित्यन्वयः। परेति। परवंचनाय गुप्तस्याविष्करणमित्यर्थः॥
त्रपयेति। लज्जया गुप्तस्येत्यर्थः। दृष्टेति। गोपेरयोरागः आसक्तिस्तया हृतयोपरागैर्धूलिभिर्व्याप्तयाच। गो पहृतयागवं
पेति संबोधनं वा। किंचित्। असमविषयं। पुत्का पुत्कृत्वा इ हत्वयि भूमौ च पतत्सु भावः पतितानां पतनं प्राप्ता
च विषमेषुः पचशरः तेन खिन्नमनसा। विषमेषु संकटेषु खिन्नमनसा च। अबलानां स्त्रीणां ब
लरहितानां च स्खलनं। सस्खलनं। गोष्ठं गोस्थानं। चेतो मलमिति। लंकां नयेयं इति इच्छतीत्यर्थो गु अ
प्तः। तदाविष्करणं चाङ्गीकरणा हृष्टा चेत्यनेन बोध्यं। शब्दशक्तीति। शब्दश्लेषवशान्नेत्यर्थः। क्री
डीकृतः संगृहीतः। गच्छामीति। अच्युत माद्विषये अस्खलितेति गुप्तोऽर्थः। चिरकाले तद्दर्शनं
नापि निसर्गोपि तु संभोगेन हि तु गुप्तोऽर्थः। विजनस्थयोः एकान्तस्थयोः। हृतश्वासोजनश्च
१ रित्यर्थे न दृशनैत्पत्ति १
नेन

लेस्मितिरूपत्तिर्यस्य तादृशस्येत्यर्थः॥ इतिलोकोक्तिरलंकारः॥ ९०॥ छेकोक्तिरितिलक्ष्यनिर्देशः॥ अर्थांतरगर्भितेति। अर्थांतरव्यं
जकता। समीपस्थ्छय द्वृत्तांतः पृष्टस्तत्समीपस्थ्छे सचायंत्रैलि। भ यदुच्यमानवृत्तांतस्तत्समीपस्थे त्यर्थः। तेन लोकोक्त्यनुवा
देन। मलयेति। भ्रांताः संभूताः। याताः गताः॥ विकासिनाममल्लिकाकुसुमानां परिमलस्य भारो यस्मिन् तादृशो यो भ्रमरस्तेन
ष्टः। हे चूत त्वं यद्युत्ससे हसे उत्साहवान् भवसि तदा तन्निरस्त हे नायकं घटय। अनया सह योजनीय। गवां निवर्तने परीता नोव्या
वर्तनेय एव प्रभवति स एव धनंजयोर्जुनः इत्यन्वयः॥ लिप्सया प्रोषितस्य यांगना तत्सखीवचनमिति संबंधः॥ आद्याः तेलं
गाः। इमामसखी गोप्रायो गोतुल्य॥ इति छेकोक्तिरलंकारः॥ ९१॥ वक्रोक्तिरिति। काकुध्वनेर्विकारः। अपराधस्य
अभिप्रेता दर्थादर्थांतरस्य। नंदीहरस्य गणविशेषः। दारुणा क्रूरेण त्येतदभिप्रेतं काष्ठेनेति कल्पनं। विकृतत्वं चकस्य
चिह्नर्णस्याचापोद्वापाभ्यां भवतीति। सीतां प्रतिरावणोक्तिः। पादत्रयं। चतुर्थस्तु प्रतिसीतायाः। तेन वपतिः स रामो युधि सं
ग्रामे पुरतो न स्थाता स्थास्यसीत्यर्थः। अलिशयेन लघुर्लघिष्ठः। तत्संबोधनं। इदं पादत्रयषष्ठाक्षरात्सुराणां त्रिवननव सममानां
र्णानां विलोपो यत्र तादृशां पुनः पठेत्यर्थः। नाद्वत्स्येष्वेद्रति। शब्दस्य परिवृत्त्यसहत्वादिति भावः। क्षिप्तेति। जलनिधिश्च
हिमवांश्च तत्कन्ययोर्लक्ष्मीपार्वत्योः क्रमेण स्वं कीलया सल्लापो मिथोभाषणं नोऽस्मान् त्रायतामित्यन्वयः॥ इत्थं

अन्यथारस्यर्थं स्थिता। चिंतिसंभावयति। तेन द्वयोरकीर्तिर्जातैव यथैव। आनंदं च यावदिति गूढोर्थः। आमंत्रणस्याच्युतेत्या
खे देर्भंग्यारचनया सूचितो योवस्थावस्थान भेदः तेनालसा। कव्यिनिबस्थेति। कविनिबद्धेति न वक्रा गूढस्येत्यर्थः। सुभ्रुवे
ति। शोभनभ्रूर्दयिता द्वयिम्यो। तयोः संबोधनं। कोपारोषः। विकारश्च। रागिण्यनुरागिणीति। अत्रैव नते नम्रे। इति चभ्रूयोस्य व
स्य विशेषणं। पक्षेरागिणि। रक्तिमतीले नम्रे इति द्वे संबोधनं। एवं द्वयोर्द्वयोरपि उच्चारणेनेति। स्वरविशेषसहकृतोच्चारणेनेत्य
कू म र्थः। इति विवृत्तोक्तिरलंकारः।।८८।। युक्तिरिति। स्वस्यमर्मगोपनक्रियया परस्यातिसंधानं वंचनं सा युक्तिर्नामालंकारः। त्वामिति
नायकं प्रति दूतीवचनं। पुष्पस्येदं पौष्पं। दंपत्योरिति। तस्य शुकस्यास्तिमात्रं अस्त्यर्थं निगदतः इति संबधः। फलशब्दो बीज
परः। गोपनीय विषयभेदस्य विच्छित्तिभेदाप्रयोजकत्वादाह। यद्वेति। नन्वेवं सत्यापातमात्रलोक्यस्यादौ व्याजोक्तिरेवेति त्रगुंक
विरुध्येत्याशंक्याह। एवं चेति। यद्वेति पक्षांगीकारश्चेत्यर्थः। एवं च पूर्वग्रंथः आद्यपक्षाभिप्रायेणेति भावः। इति युक्तिरलं
ध्यते कारः।।८९।। लोकेति। अनुकृतिरनुकरणं सहस्वेति। अर्थाद्विरहं। मासानभिव्याप्येत्यर्थः। नामैवेति। हे वरद तव ना
मैव वांछितदातृत्वं आख्याति। कथयति। अतस्त्वं वरदानमुद्रां इतरदेवतावन्न धारयसि। यतो विश्वप्रसिद्धतवाभिप्रकु

चार्य्यंतमित्यनेनोक्तः। ध्वनिभावास्पदानि। ध्वनित्वप्रयोजकानि। व्यवस्थितत्वादिति। शब्दार्थशक्त्याक्षिप्तोपि व्यंग्योर्थः कवि
ना पुनः। यत्राविष्क्रियते स्वोक्त्या सान्यैवालंकृतिर्ध्वनेरिति। ध्वनिकारवचने न निर्णीतत्वादित्यर्थः। उक्ताविति। निषेधाभासमा
क्षेपं बुधाः केचन मन्वते॥ आक्षेपोन्यो विधौ व्यक्ते निषेधे च तिरोहिते इत्येताभ्यां नाहं दूती गच्छ गच्छसि चेत्युदाहरणयोः प्रतिपा
दितत्वादित्यर्थः॥ त्रासि स्तुत्वा बाधितुं प्रतिद्वंद्वित्वं॥ इति विधिरलंकारः॥ ९९॥ हेतोरिति। हेतुमता कार्येण मानच्छेदः का
र्यः॥ एष इति॥ विद्रुमच्छायः। प्रवालकांतिः। विगततरुच्छायश्च। मरुर्निर्जलदेशः॥ मान इति। मानेन छिन्ने अनिच्छिन्ने सति ए
वमुपशममेवारयति सति क्रिया लज्जायां क्षमां भूमिमालिखंत्या। भूमावुल्लेखनस्य तदनुभावत्वात्। स्यात्स्वैच। परिवृत्त्य पराङ्
मुखीभूयति स्थिति सति धैर्ये - करौ व्याधूय मम नानुमतमिति सूचनाय हस्तधूननं कृत्वा गते सति हे लज्जे त्वामनुसरंता
अमुना जनेनैतावत्फलं प्राप्तं॥ यस्मादेनापियो न स्पृष्टः स एव चरणौ स्त्रीयं स्पृष्टुं न सम्यक्मन्यते अनुजानातीत्यन्वयः। अ
त्र तु ष्णारूपहेतुतत्कार्ययोः स्पष्टं। अभिधाने भेदांतरमाह। हेतुहेतुमतोरिति। केचित्तु। भट्टोद्भटप्रभृतयः। तदुक्तं। हे
तुमता सह हेतोरभिधानं अभेदतो हेतुरिति। लक्ष्मीति। कटाक्षाः चिदुषां लक्ष्मीविलासाः इत्यन्वयः। विलासहेतौ विला
साभिन्नत्वेनाभिधानं। एवंविधलक्षणायाः प्रयोजनमाह। अत्र चेति। कार्यावश्यंभावश्च तच्छैघ्र्यं चेति विग्रहः। आदि

ना अपथ्याशनं रोग इत्यादौ उपादेयत्वानुपादेयत्वादि संग्रहः॥ आयुरिति। वीरः कलिंगेश्वरः। कलिंगदेशाधिपो राजा विजयते इत्य
न्वयः॥ कीदृशः दानरूपस्य महोत्सवस्य आयुरिति कार्याभिन्नत्वेनाभिधानं। एवमग्रेपि विशेषेण नतानां क्षोणीभृतां राज्ञां कलिताकृ
तिः धृताकारः। वीरश्रिया वीरलक्ष्म्याः निकेतनं स्थानं॥ इति हेत्वलंकारः॥ १००॥ भावस्येति। निर्वेदादेर्व्यभिचारिभावस्येत्यर्थः। प्र
त्यक्षप्रमुखाः प्रत्यक्षाद्याः ते च प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यनुपलब्धिसंभव ऐतिह्याख्याः। विभवेत्यादि। रत्यादेः आलंबनोद्दी
पनरूपाणि नायकाचंद्रोदयादीनि कारणानि काव्यवर्ण्यमानानि विभावयंतीति व्युत्पत्त्या विभावपदेनाभिधीयंते। कार्याणि चकटाक्ष
रोमांचादीनि तथाविधान्येवानुपश्चाद्भवंतीति व्युत्पत्त्या अनुभावपदेनैव एषामेव कार्याणां रत्यादिनोत्पादने कर्तव्ये सहकारिभूतान्यु
त्कंठादीनि च व्यभिचारिपदेन विशेषादभितः संचरंतः कार्ये स्थायिनं चारयंतीति व्युत्पत्तेः। एवं रतिर्हासक्रियेनुरागादिपर्यायबोध्या
अंतःकरणवृत्तिः विकृतविदूषकादिचेष्टादर्शनजन्याचित्तस्य विकाररूपा वृत्तिर्हासः॥ इष्टलोभोनाशानिष्टलाभादिजन्याचि
त्तवृत्तिः शोकः। अस्मिस्थः। आदिपदेन क्रोधोत्साहभयजुगुप्साविस्मयनिर्वेदाख्यानां ग्रहणं परिग्रहः॥ विशेषपदेन च रत्यादे
स्थायित्वप्रयोजकं परिपुष्टत्वं कांताविषयत्वं इतरानंगत्वं च विवक्षितं॥ तदुक्तं। रत्यादिश्चेन्निरंगस्याद्देवादिविषयोथवा।
अन्यांगभावभाग्वा स्यान्न तदा स्थायिशब्दभागिति॥ स्थायिन एव चाभिव्यक्तस्य रसत्वं। यदाहुः॥ कारणान्यथकार्याणि

सहकारीणि यानि च॥ रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः॥ विभावा अनुभावास्तत्कथ्यंते व्यभिचा
रिणः॥ व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायिभावो रसः स्मृतः॥ इति। अभिव्यक्तौ चास्यादीनां रसरूपाणां क्रमात्। शृंगा ना
स्य रहारैकरुणरौद्रवीरभयानकाः॥ बीभत्साद्भुतशांतरूपविशेषसंज्ञा बोध्याः॥ निर्वेदादिति। निर्वेदग्लानिशं
काख्यास्तथासूयामदाश्रमाः। आलस्यं चैव दैन्यं च चिंतामोहः स्मृतिर्धृतिः। व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो ज
षा डता तथा॥ गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्राविस्मृतिरेव च। त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः। त्रय
स्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामत इति भरतेनोक्ताः। लज्जादिना विकारगोपनं अवहित्थाख्यो
भावः। देवदत्तेत्याद्यपरिपुष्टत्वादेरूपलक्षणं॥ रतिरिति चापरिपुष्टहासादेः। अनौचित्येनेति। एतदु
दाहरणे दर्शयिष्यामः। मुनिरिति। कुंभसंभवोऽगस्त्यः एकचुल्लकेन समुद्रे पीयमाने तदंतर्गतयोर्यादवतारूपयो
ग र्मत्स्यकूर्मयोर्दर्शनेनेत्यद्भुतरसो मुनिप्रभावातिशयपर्यवसन्नतया तद्विषयरतिपोषकत्वात्तद्

अतिचपलैस्तनैः

गमिति भावः। अयमिति॥ भूरिश्रवसश्छिन्नं हस्तमालोक्य तद्वधूनामुक्तिः सपूर्वानुभूतायं कारयःपा करुणारसपरिपोषः क
दैति। निमिषमिव दिवसान्नूकदाने ष्यामीत्यन्वयः। कीदृशः कावेर्यां गंगातीरे वसन्तः। अये इत्यादाविति क्रोशान्तिस्यनेना
न्वयः। औत्सुक्यादिति। स्फाराः विस्तीर्णाः। प्रस्तौमि। प्रसंजयामि। भुवः पृथिव्याः इमां भुवं बिभ्रत् धारयमाणः। त्वस्य
स्यर्थीति। हे वीर संत्रासतो भयाद्धनेषु तरंगच्छती तव प्रत्यर्थिनः शत्रवः वसुंधरेशाः भूपाः ते प्रांतरूणी विलिंठितुं यो
ताः किराताः भिल्लाः तासां तरुणीनां उत्तरलैः अतितरां अतिशयेन लोलैः चंचलैः अपांगे नेत्रप्रांते श्रृंतैः ~~[illegible]~~ताः स्त (स्मे
ब्धाः प्रोद्धतरोमांचाः विस्मृताः उपक्रमो लुंठनरूपो यैस्तादृशास्तिष्ठंतीत्यन्वयः। अत्र शृंगारस्यानुरक्तराजवनिता
विषयत्वादनौचित्येन प्रवृत्तिरित्याभासरूपत्वं। त्वयीति अजनिष्ट अभूत्। युधि संग्रामे। तद्विषयेति। प्रभुवि
षयाद्द्विषद्गुणस्य या रतिः तद्रूप इत्यर्थः। अत्र शत्रुविषयकत्वरूपानौचित्येन प्रवृत्तत्वाद्भावस्याभासत्वं॥ पत्न्याम
इति। नायकस्य स्वमित्रं प्रति नायिकावृत्तांतोक्तिः। मयि तूष्णींभूते किमियं प्रतिपद्यते तत्पश्यामि इत्यभिप्रायेण मया
स्थैर्यं मौनरूपमालंबितमंगीकृतं। बहुवचनं सखीसमाजाभिप्रायं॥ एवं तयापि अयं खलु वृद्धो मां किमिति नालपति

नभाषते इति कोपः आश्रितः। अलं इत्यन्योन्यं परस्परं विलक्षि लक्ष्यरहिता या दृष्टिः तत्र चतुरे सव्याजं निमित्तांतरव्याज
सहितं। तदिति। युधि भवं निनीषा नेतुं मिच्छामि॥ यतः स्त्वैवं रूपेण समः समस्त्रियो नूलः पतत्रिणा हंसेन पादेन विलिख्य
अदर्शि। दर्शितः। एकेति। हे वीरक्षणमात्रेण युद्धप्रस्थानाद्भावीयो विरहः क्लेशः तदसहिष्णु लोलाक्षी दयितां पश्यतस्तथा प्रो
ढसंग्रामाडंबरमाकर्णयतस्त्वभवतः एका कपोलपाली झकरी घ्रचुलकैः कुसुमायुधस्य मदनस्येषुधीस्तूणमिव प्रव्यक्ता
पुंखावली शरपुंख पंक्तिर्यत्र तथाभूता भूत्। अन्या द्वितीया जेतुं जयशीलस्य मंगलपालिका मंगलरूपा पालिका करशाका
शादि निर्मिता उभयपार्श्वस्थस्तंभवृक्षादिषु बद्धा मार्गपालीति प्रसिद्धा तद्वद्भूत्। इत्यर्थः। अत्र प्रेमपदोक्तायाः रतेरपरि
पुष्टत्वाद्भावरूपं बोध्यं॥ क्वाकार्यमिति। शुक्रकन्यां देवयानीं दृष्टवतो राज्ञो ययातेरियं मुक्तिः। अकार्यं ब्राह्मणकन्यासक्तिः।
शशलांछनस्य चंद्रस्य कुलं सोमवंशः। अयं वितर्कः। तदुपद्य न भूयोपी सोत्सुक्यं। एव मग्रेपि। श्रुतं शास्त्रश्रवणमि
ति मतिः। अहोकोपेपीति स्मरणं। अपगतकल्मषाः कृतं सुकृते धीयें शांते। किंवादिष्यतीति शंका। स्वप्नेपीति दैन्यं।
हे चेतः स्वास्थ्यमुपेहीति धैर्यं। कः खलु धन्यो युवा तरुणो धरं धास्यति पास्यतीति चिंता विप्रलंभो वियोग इति पर्यायो॥ क्वा चिंता

तेति। इंद्रियाणां वर्गः समूहः मधुनि मद्ये निर्वचारं निर्वृतिं प्राप। कथंभूते संक्रांतिप्रियमुखप्रतिबिंबे। भौंत्रकोमला ग्र
पल्लववत्सुगंधौ स्वादुनि आस्वाद्ये। अदृष्ट नादयुक्त भ्रमरयुते। शीतस्पर्शे चेति। अत्र इंद्रियतत्त्वा तज्जन्य प्रत्यक्षमलंका
रः। किमिति। आरात्। दूरे इति। क्षणं संदिह्य कश्चिद्वृद्ध हंसवासिनां परोक्षैरदृश्यैः बिंबोकैरनाश्रित कथालापैः बिंबोको कमलानां
सु नारेंद्रियैर्कैलक्षणे हाव विशेषैः मुखमिति निश्चिकाय निर्णीतवान्॥ इति प्रत्यक्षालंकारः॥ १०१॥ यथेति। य
था शब्दोऽनुमानार्थः॥ यथा शब्दस्तु निर्दिष्टस्तु तुल्ययोगानुमानयोरिति विश्वकोशात्। तथा च चपल जलदरूपो धूमः व्योम्नः
आकाशस्य रंध्रमवकाशं यस्मात् स्थगयति। यस्मात् कीटमणयः खद्योताः स्फुलिंगानां रूपं दधति धारयंति यस्मात् ख
सुद्रूपाभिर्ज्वालाभिः उल्लसिताः प्रकाशीभूताः परितः पिंगवर्णाश्च ककुभो दिशः तस्मात् पथिकरूपाणां तरूणां खंडे स्मरलक्षणो
दवाग्निर्लग्न इति मन्ये इत्यन्वयः॥ प्रयोगस्तु पथिकतरुखंडं स्मरदवानलवत् व्योमव्यापि जलदधूमवत्वात्। इत्यादिर्बोध्यः।
यन्त्रेता इति। लहरीवृद्ध लाश्चंचलाः दृशो यासां ताः। एताः कामिन्यो यत्र जने भ्रूलतां व्यापारयंति प्रेरयंति। तत्रैव भ्रूसंज्ञाविषय ए
व यद्यस्मादमी मर्मस्पर्शिनो बाणाः सततं पतंति। तत्तस्मात् मंडली कृते चापे पुंखिताः योजितपुंखाः ये शराः ते पुनः खनू

मस्कारस्यैवलक्षणएवास्थितः। ततः ईजतांमृक्कपोलकांतिर्यस्य तादृशेनाधिकया। मुखे कोपानिर्नयाज्जातेसाति
तसाद्वयोर्दृष्टिपातेनैवाननतः प्रणामःसूरात्। किमसुभिरिति॥ व्याख्यातंचैतत्॥ तथेति। नलमुखचंद्रव्याख्याद्युः
स्मरस्येत्यर्थः। तत्रप्रसिद्धंखाकल्पितमितिभावः॥ इतिशब्दालंकारः॥१०४॥ निर्णेतुमिति। अस्थितिनिर्णेतुं
न्नाक्य इत्यन्वयः। व्यक्तमिति हेतुः। तर्कः। व्यक्तं प्रकटं चलीयात्तदा साज्जाह्नवी जलधिजलं नापूरयेत्। अ
न्यथापूर्णे सति अर्णः समुद्रस्य जलं गंगौघैर्निर्भासितं तिरस्कृतं सत् शंभुकंठसमानवर्णनीलं कंठस्यादि
त्यन्वयः॥ इत्यर्थापत्त्यलंकारः॥१०५॥ स्फुटमिति। हेतान्वितर्कयंतः स्तकेशीला अपि लोकास्तदवलग्न
मनुपलभ्यमानाः अपत्रपंत। तवावलग्नं मध्यं मस्त्यादिति स्फुटमेव॥ निश्चिन्वतो कुलपर्वतप्रोद्य युग्म स
त्वेनाध्यवसितं स्तनद्वंद्वं॥ अभूतेति। ईश्वरं प्रति भक्तस्योक्तिः। पूर्वमभूतं अभूतपूर्वं। तादृशां मम किंभा
वी न किंचिदेतत्। सर्वं शीतातपादिद्वंद्वं सहे। ह्रियतो मम सहजमेव दुःखमस्ति किंतु हे नाथ तव शरणागता
२ माधारं विनायदास्तेतत्तिहमकरध्वजस्येंद्रजालं मया रचितं। भ्रतीमइत्यन्वयः। इत्यनुपलब्ध्यलंकारः॥ २

५ बाढमित्युत्तरं अंगीकारे। अस्तीत्यर्थः। श्रोत्रीहीति पूर्वस्योक्तिः। युवेत्यादि पांथवचनं। सत्यं जीवतीति पुनः पूर्वस्य प्रश्नः ५

नांभक्तानांत्वदग्रे पराभवो नानुरूपो नोचित इत्यन्वयः। अथवा तव नानुरूप इत्यन्वयः। अत्र दुःखादेः संभवाख्यप्रमा
णसिद्धस्य कथनं। येनामेति। भवभूतेरुक्तिः। नामेति कुत्सने। नाम प्रकाश्य संभाव्यक्रोधोपगमकुत्सनइत्यमरः
त्र तेअस्ति वा तं अंतिप्रयत्नः। हियस्या निरवधिरयं कालः। पृथ्वी च विपुलेति क्रमेण योज्यं। अत्र कालो ह्ययमि
त्यादिनासोपपत्तिकं संभवाख्यप्रमाणमुपदर्शितं। भ्रातरिति। पथिकं प्रति ग्रामस्थस्य प्रश्नः। कुत आगत इत्य
नंतरं आगत इति शेषः। नगरादित्युत्तरं॥ चार्तेति पुनः पूर्वस्य प्रश्नः। जीवतीत्यादि सर्वं पांथवचनं॥ इति सं
भवालंकारः॥१०७॥ अनिर्दिष्टप्रवक्तृकेति। अनिर्दिष्टो विशेषतोनुक्तः प्रवक्ता यस्येत्यर्थः। एवं च एतदे
व ऐतिह्यलक्षणमिति दर्शितं॥ इत्यैतिह्यालंकारः॥१०८॥ यथासंभवमिति॥ संस्पृष्टिसंस्काराभ्यां द्व
योस्तद्भिकानां वेति यथासंभवमित्यर्थः। स्फुटेति। स्फुटमवगम्यमानो भेदो येषामिति विग्रहः। एकस्मि
न्वाचकेनुप्रवेशोवस्थितिः। एतत्सर्वमुदाहरणे व्यक्तीभविष्यति॥ कुसुमेति। माघे ऋतुवर्णने पद्यमिदं। अन्य

३ इत्यष्टौ प्रमाणालंकाराः ३

थाकुयापि वनितया चलितया कलः स्वरो मेखलायाः कांच्याः कलकलः कोलाहलो विदधे। किंभूतया। कुसुमसौर
भ्यलोभेन परिभ्रमतां भ्रमराणां संभ्रमेण त्वराविशेषेण संभृता समृध्या शोभा यस्यास्तथा अलकालोला यस्यां तादृ
शी दृक् यस्यास्तथाभूतयेति। आनंदेति।। आनंदेन मंथरं यथा स्यात्तथा पुरंदरेणेंद्रेण मुक्तमर्पितं माल्यं यत्र तादृ
शं।। महिषासुरस्य मौलौ मस्तके हठेन निहितं मंजु मनोरमं मंजीरस्य नूपुरस्य सिंजितं रणितं यत्र तादृशं म
नोरमं अंबिकायाः पदांबुजसदृशं चरणं मे नोऽस्माकं विजयाय भवत्वित्यन्वयः। अत्र पदांबुजमित्युपमित
समास एव। न तु मयूरव्यंसकादित्वात् एवं अंबुजमिति तथा सत्यंबुजे प्राधान्ये मंजीरसिंजितान्वयायोगादि
त्युपमैव न तु रूपकमिति ज्ञेयं।। इति संसृष्टिः।। तलेष्विति। तदा मारुतकंपितानां महीरुहाणां तले पुष्पछाया अवेपं
ते कंपमाना आसन्। तत्रोत्प्रेक्षते। शशांकरूपेण सिंहेन छिन्नाः क्षताः तमोलक्षणा गजानां शरीरखंडा इवेति।
गुणानां चेति तार्तीयाधिकरणे सूत्रं।। अस्यार्थः।। गुणानां गुणभूतानां पदानां पदार्थत्वात् परस्परमसंबंधः।।
१ कुतः समत्वात् अप्रधानत्वसाम्यादिति। यथा भाष्यकारमते पवमानेष्टीनां आधानस्य चाहवनीयाद्यर्थत्वात्परस्परं नांगांगीभावसंबंधः १

यथा वार्तिककारमते अग्निसमिंधनार्थानां मंत्रविशेषरूपाणां निविदां सामिधेनीनां चेति संक्षेपः। एतदधिकरणसिद्धां
तपूर्वपक्षौ प्रकृतानुपयोगान्न दर्शितौ।। स्वरूपनाशेति। स्वस्वरूपनाशमुपचरितं यदाकृतिलवनमित्यर्थः।। नन्वेवमपि
तमोंशेऽस्य विशेषणस्यानन्वया कथं रूपकसिद्धिरित्याशंक्याह। स्वरूपेति। (अंगीकारेण) निगीरणेन।। लक्षणामूलेति। सा
ध्यवसानलक्षणामूलेत्यर्थः। तथा च तमोंशे उपचारेणान्वय इति भावः।। नन्वेवं सति उपमांगीकारेऽपि किं बाधकमिति वाच्यं तदं
गीकारे प्रधानान्वयेप्युपचाराश्रयणापत्तेः तदपेक्षया अप्राधान्येन तमोंशे तदंगीकारेण रूपकस्यैवौचित्यादिति। नच्छायाना
मिति।। सिद्ध्येदित्यनुवर्तते। उत्प्रेक्षा न सिद्ध्येदित्यर्थोऽन्वयः।। इवशब्दस्य सादृश्ये प्रसिद्धतरत्वेनासति तात्पर्यग्राहके सं
भावनाबोधकत्वासंभवादिति भावः।। रूपकं विनापि उत्प्रेक्षायास्तात्पर्यग्राहकमस्तीति शंकते। नन्विति। एवमित्युक्तेन तु
तर भोगजानामित्युक्तेन तथा च साधकं स्यात् साधकांतरादूषकत्वाद्रूपकस्योत्प्रेक्षांगत्वमविकलमिति भावः।। आवलिरिति।।
सवितुः सूर्यस्य तुरगावलिः अश्वपंक्तिर्नोऽस्माकं नवतु। केव। नभश्रियः गगनलक्ष्म्याः मरकतमणीनां एकलता एका
वलीवेत्युत्प्रेक्षा।। सूर्यतुरगाणां हरितवर्णत्वात्। कथंभूताः। सम्यग्गतिलंघिताः तुंगाः उच्चाः पयोधराः मेघाः यया। एका

वल्लीपक्षे पयोधरौ स्तनौ। तथा स्फुरितो दीप्तिमान् मध्यगतः अरुणरूपो नायको नेता सारथिर्यस्याः सा। पक्षे अरुणः
आरक्तः नायको हारमध्यमणिः। नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमणावपीति विश्वः। अतिशयोक्त्या मेघानां स्तनत्वेनाध्यवसा
नरूपया। मार्गे वेत्यन्वेनेति लतडलन्याये न स्फुटावगम्यमानभेदायाः संसृष्टेः सकाशात् वैलक्षण्यं दर्शितं। एवम
ग्रेऽपि। एकस्य चमत्कारिजनने परोपेक्षित्वादंगांगिभावमाशंक्याह। परस्परेति। अंगुलिभिरिति। रात्रिः अंगुलिभिरि
व मरीचिभिः केशसंचयमिव तिमिरं संगृह्य कुड्मलीकृतसरोजलोचनं लोचनमिव सरोजं यत्र तादृशं रजनीमुखं चुं
बतिवेत्यन्वयः। तत्स्थायेति। उपमाबहुत्वे संदर्भे पाठादिति अर्थः। मुखेति। मुख्यार्थरूपं यत् कुड्मलीकरणरूपं लिं
गं पुष्पो साधारणधर्मः तस्यानुकूल्यादित्यर्थः। अन्यथा पकत्वाविशेषात्। अंगत्वाविशेषात्। चंद्रस्य चुंबनोत्प्रेक्षाया
सा। दापस्य व्यवहारसमारोपात्मकसमासोक्तौ चापेक्षितं नायकसाधर्म्यस्योक्तोपमाभ्यां समर्पणात् कथं तयोस्तदंग स्य
त्वमिति निराकृतं। यद्यपीति। मरीचिभिरिवांगुलीभिः तिमिरमिव केशसंचयमित्येवंरूपमित्यर्थः। एकैकविष कं
य[illegible]स्यार्थद्वयस्याभेदाध्यवसानेनेत्यन्वयः। अतयोः वाक्यसमोक्तोपमयोरावश्यकाभेदाध्यवसायेनोपपत्तौ से

१ मरीचिभिरिवेति २

कृतमन्वयांतरसमासांतरकल्पनागौरवेणेत्याशयेनाह। यद्वेति। ननु दीर्घेणेत्यादौ पूर्वनिपातनियमानुरोधेन यथा
संख्यत्रसंख्यक्रमपरित्यागः। तथा चांगुलिमरीच्योस्तनुत्वनीरंध्रत्वाभ्यां तिमिरकेशसंचययोरावर्णरूपत्वनीलत्वाभ्यां
सरोजलोचनयोर्दीर्घत्वकांतिमत्त्वाभ्यां सादृश्यं च बोध्यं। प्रातस्विकरूपेण। अंगुलित्वमरीचित्वादिना। अनुमतेति। अन ग
नु गतं यत्सादृश्यं प्रयोजकरूपं तंतुत्वादिकं तेनेत्यर्थः। एतच्च सादृश्यमतिरिक्तमित्यभिप्रायेण सिद्धांतादिति तदुक्तौ। सा
दृश्यं त्रिविधं। भेदप्रधानमभेदप्रधानं भेदाभेदप्रधानं चेत्युपक्रम्य विद्यानाथेन उपमानन्वयोपमेयोपमास्म
रणानां भेदाभेदसाधारणसाधर्म्यमूलत्वमिति। ननु भेदाभेदरूपानेकाद्वयोपेतायाः उपमायाः भेदांशस्यानुपयोगात्क
र्थं तस्याः उत्प्रेक्षाद्युपयोगित्वमित्यत आह। न हीति। प्रकाशश्च शीतापनयनं चेति द्वंद्वः। शीतालुः शीतार्तः। शीतोष्ण
लप्रेप्स्यस्तद्दहन इति चालुः। उक्तसिद्धांते निर्युक्तिकत्वेनाश्रयेयत्वमाशंक्य क्रमानं प्रस्ताह। एवमिति। पांड्योयमिति। पां लि
यं ड्यनामा नृपः अद्रिराज इव भाति। कथंभूतः। अंसयोरर्पितो लंबो हारो येन सः। तथा हरिचंदनेन रक्तचंदनेन कृतः अंगरा
५ कुलेपनं गौ येन स तथाभूतः। अद्रिराजः कीदृक् बालातपेन रक्तानि सानूनि प्रस्थानि यस्य सः। तथा निर्झरस्योद्गारेण उद्गमनेन अनुले
पनेन सहितः। पिनद्धीति व्याख्यातं प्राक्। पौर्वापर्येणेति तथा मत्कारप्रयोजकपौर्वापर्यघटकत्वेन भेदानवभासात् संसृष्टिविलक्षणत्व

च

मिति भावः दर्शादिवत्। दर्शपूर्णमासादिवत्॥ अयं च भिन्नकालीनयोरपि समप्राधान्ये दृष्टफलं। तत्र स्वर्गः प्रकृते तु चमत्कृतिविशेषः॥ शात्रीनपि
ति। अत्राजस्येंदुमत्याः स्वयंवरे समगुणयोरजेंदुमत्योर्योगे नृपतीन्नियेषां ते पौरा नागरिकाः नृपाणामन्येषां श्रवणयोः कटु पीडाके
रमिति पूर्वार्धरूपं एकमेव वाक्यं विवक्षुः उच्चारयामासुरित्यन्वयः। तेन सर्वेनाम्नासा इंदुमती। बिंबभूतोर्थ मृः। अजकर्मकवरण
लत्र तास्मिन्पक्षे विलीयेति। अग्निसंयोगोऽम्बुन घृतादिवत्। केनापि हेतुना विलीनतां प्राप्येत्यर्थः॥ विकसितेति। विकचे ज
डभावः शैत्यं। मदन एव शिखी वह्निः संरंभस्तापस्यर्य॥ सिक्तमिति। स्फुटितकुंभान्निसृत्या श्वेतीकृते श्वेतीकृतेः जलैः सिक्तमौ
क्तिकमित्यन्वयः॥ मुखेनेति॥ संदोहः समूहः। लक्षयित्वेति। स्फुटमेकत्र विषयशब्दार्थालंकृतिद्वयमिति सूत्रादित्यर्थः। संघटितां स्व
कमले अथो अनंतरं दिवसरूपमरविंदं स्वं चुकोचेति संकोचमगमत्॥ कीदृक् स्पष्टमुद्रसेतः उल्लसंतः किरणा एव केसरा हणि॥
यस्यास्तथाभूता सूर्यबिंबरूपा विस्तीर्णा कर्णिका वैचोयस्यतत्। श्लेष प्रकाशाभावेन परस्परं मिलिता अष्टदिश एव ग
दलानां कलापः तन्मुखेनावतारो यस्यास्तादृशी बलाऽन्धकारश्रेणी मधुपावलिर्येन तथाभूतमित्यर्थः॥ पदभेदेनेति॥ रूपा
सो णत्थि एत्थ गामे जो एअ महमहंत लअण्णं। तरुणाण हिअअलूडिं परिसप्पंतिं निवारेइ। स नास्त्यत्र ग्रामे एतां
स्फुरल्लावण्यां तरुणानां हृदयलुंठने परिसर्पंतीं निवारयंतीति संस्कृतं। अत्र पूर्वार्धे अनुप्रासस्तृतीयपादे रूपक

मिति तयोः संसृष्टिः॥ वाच्यप्रतियोगित्वादिति। वाच्यप्रतियोगिप्रतिसंबंधि यस्य तद्वाच्यप्रतियोगिकं तत्त्वादित्यर्थः॥ एवं चाकाव्या
वाच्यहृस्यानुप्रासादेः शब्दालंकारस्य तदनुप्रवेशेन वाचकानुप्रवेशो इति युक्तं वक्तुं युक्तमिति भावः॥ सत्पुष्करेति॥ यस्यां
नगर्यां एणीदृशः उद्यानसंबंधिवापीपयसि वृनाद्यगृहे रमंति॥ क्रीडंति। कीदृशः समीचीनैः पुष्करैः कमलैर्द्योतितोयतरंगा
तच्छोभा वा तिगृहे गृहपक्षे समीचीने पुष्करे वाद्यभांडमुखे द्योतितौ यौ रंगोन्नत्यभूमयः मिस्तच्छोभिनीत्यर्थः॥ पुष्करं क
रिहस्ताग्रे वाद्यभांडमुखे जले॥ व्योम्नि पद्मे खड्गफले पद्म इत्यमरः॥ श्लेषभित्तिकेति। श्लेषो भित्तिरिव भित्तिर्मूलं
यस्येत्यर्थः॥ रागवतीति॥ रागो अनुरागो रक्तिमा च। अंबरमाकाशं वस्त्रं च॥ नन्वत्र विशेषणसाम्यात्याऽध्य
वसायापेक्षणेऽपि सत्पुष्करेत्यादौ शब्दसाम्यमात्रेणापि उपमोपपत्तेर्नदपेक्षेत्यत आह। शब्देति। शब्दतो अर्थतो वे
ति। शब्दप्रयुक्तमर्थप्रयुक्तं वा यत्कविसंमतं साम्यं तत्प्रतिपादन इत्यर्थः॥ सर्वविधे सर्वप्रकारे यथेति। आक्रो चं
द इति धात्वनुसाराच्चेदं पदमन्वर्थं। अन्वर्थोऽन्वर्थनामतस्मात्। मत इदं यस्याप्युक्तत्वात्। विधुकरेति। स हंसः
तत्र भेमीवनेनंदमयंत्या उद्यानेन हृतः चेतो यो आकुलीकृतः॥ कथंभूतेन। चंद्रकिरणाश्लेषादानेरंगीकृतैर्नि

निर्विदे:पूर्णैश्चंद्रकांतघटितैस्तरुणामाल वालैःविफलीकृतजलसेकप्रकाररूपगौरवेणेत्यर्थः॥शुद्धव्यवस्थितेति।शब्दप्रयु
क्तेत्यर्थः॥तथाचसमप्राधान्यमथभेदविषयमितिभेदः॥प्रतिक्षिप्यतेनिवार्यतेकोद्यतरमनेनेतिप्रतिक्षेपोविरोधः॥मु
क्ताइति।विदुषांमंदिरेषुभवनेषुकेलीसुरतक्रीडायांविछिन्नसूत्रात्हारात्गलिताःसमार्जनीभिरपसारिताःप्रातः
कालेऽंगणप्रांतेमंदंमंदंचलताबालानांचरणलाक्षारसेनअरुणाःमुक्ताःदूराद्दाडिमबीजशंकितधियःक्रीडाशुकाःय
त्कर्षंतिआकर्षंतितद्भोजनृपतेस्त्यागस्यदानस्यैव लीलायितमित्य ~~र्थः~~ त्यन्वयः।तत्रैवबालांघ्रिलाक्षाइत्यत्रैवाव
क्ष्यमाणेति।शंकितधियइतिवक्ष्यमाणेत्यर्थः॥तयोस्तद्गुणकाव्यलिंगयोः।तन्मूलःसंकरमूलः।ताभ्यांसंकरभ्रांतिमत्त्वात
स्य योःसंकरभ्रांतिमतोः।तस्यउदात्तस्याहेतुमतःकार्यस्याभेदकथनंतत्यागलीलायितस्य कार्यमितिवक्तव्येतदेवलीला
यितमित्यभेदकथनं॥तदीयेति।राजकीयेत्यर्थः।अतथ्यौदार्येति।असत्यौदार्येत्यर्थः॥तन्मूलकस्येति।वितरणो तथ्ये
त्कर्षपर्यवसायिहेत्वलंकारमूलकस्येत्यर्थः।ननुराजसंपत्समृध्येर्व्यंजनागम्यत्वेनात्मकथनात्कथंतद्गुणेनात्मकोदा
त्तालंकारेणसहैकस्यैवाचकानुप्रवेशकथनमित्याशंकायामाह।वाचकशब्दस्येति।त्रयाणामिति।एकउदात्तातिश

योस्तयोःपरोहेत्वस्तुत्त्योःअन्योन्ययोरुदात्ताप्रस्तुतैशंतांकुरायोरन्यतरयोरित्येवंत्रयाणांपरस्परमित्यर्थः॥उदा...
हेत्वलंकारांगतयाःपूर्वमुक्तत्वादुदात्तातिशयोक्तिसंकरस्यापितदंगत्वमितिशंकानिरस्यति॥उदात्तादीत्याहि
प्रस्तुतप्रशंसापरिग्रहः॥तत्रापिनिरतिशयैश्वर्यवितरणोत्कर्षपर्यवसायिनोहेत्वलंकारस्यैवतादृशवि
कार्यपरिष्कारद्वारातद्भतैस्यप्रस्तुतराजसंपदुत्कर्षप्रशंसारूपायाअप्रस्तुतप्रशंसायामंगत्वंनतद्गत...
म्य नारूपात्युक्तिसंकरस्याप्यपेक्षतेतिभावः॥यथायोग्यमिति।तथाहि।उदात्ततद्गुणयोरंगांगिभावसंकरस्यभ्रांति
सु मदुदात्तयोरंगांगिभावसंकरस्यौदात्तांगकहेत्वलंकारादिसंदेहसंकरस्यचांगांगिभावेनसंकरइतिसूक्ष्ममतिभि
रूह्नीयं॥स्वकीर्त्यनुवृत्तयेग्रंथनामस्वनामचोपनिबध्नन्ग्रंथपूर्तिमनुवदति॥अनुमिति॥स्वग्रंथस्यप्रामा
णिकत्वंसूचयितुमाह॥चंद्रालोकमिति॥शारदागमनसंजातकृश्चंद्रालोकमूलभूतोग्रंथःशारदागमनेनचं
चंद्रस्यालोकइतिभावः॥श्लेषः॥तस्माच्चकुवलयानंदइ ~~ति~~ श्लेषइतिशिवमास्तां॥श्रीः॥विद्वद्वृंदमहामान्यरा

४ स्यैचांगीभावेनसंकरः।तथाभ्रांतिमदुदात्तयोरंगांगीभावसंगैकरस्यैं
१ ग्रंथोऽभूत्कुवलयस्यकुमुदस्यआनंदद... १

२३

मच्चंद्रात्मजन्मना ॥ विदुषा वैद्यनाथेन कृतालंकारचंद्रिका ॥ १ ॥ एनां कुवलयानंदप्रकाशनविशारदां ॥ विदांकुर्वंतु वि तो

द्वांसः काव्यतत्त्वविदां वराः ॥ २ ॥ असौ कुवलयानंदश्चंद्रिकां कोऽपि तत्र [illegible] पि सन् ॥ प्रतिष्ठां लभते नैव विनालं

कारचंद्रिकां ॥ ३ ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणसद्रामभट्टात्मजवैद्यनाथकृतालंकारचंद्रिका

ख्या कुवलयानंदटीका समाप्ता ॥ श्रीविजयादुर्गार्पणमस्तु ॥ ब्रह्मनोत्तमपि क्लीबमनःसोऽत्तंन

पश्यति ॥ किंचित्रं लोकजनकं वाक्यं तानेत्यकांतकं ॥ १ ॥ अबले सकिले तपस्यतां मुखभा ते

वो गमितो नपंकजेना कथमादिमवर्णतां स्यसजस्य द्विजराजेन क्षतो रनिगत स्य ॥ २ ॥

मकोद्य

तातिश

128

7

शाल्यनुमितिजनकज्ञानविषया साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादि व्याप्तिः। साध्यतावच्छेदकनिष्ठसाध्य

शाल्यनुमितिजनकज्ञानविषया साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रकारताशाल्यनुमिति

बंधावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रकारताशाल्यनुमिति

ध्यतावच्छेदकोपलक्षितसाध्यसामानाधिकरण्येत्यादिव्याप्तिर्वैरिति ॥ तथाचोपलक्षितसाध्यका

तरभावविनज्ञानाद्व्याप्तिरिति फलितं ॥ ॥ ७ ॥

च्छिन्नसाध्यप्रका... ...शाल्यनुमितिजनकज्ञानविषया साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादि व्याप्तिः। साध्यतावच्छेदकेनिष्ठसाध्य
...दकेताघटकसं... ...बंधावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यनिष्ठप्रकारताशाल्यनुमिति
...ज्ञानविषयासाध्... ...यतावच्छेदकोपलक्षितसाध्यसामानाधिकरण्येत्यादिव्याप्तिर्वैरति॥ तथाचोपलक्षितसाध्यका
...लिङ्गं यथोक्तव्याप्तेर्भावेपिनज्ञानाध्याप्तिरितिफलितं॥ ॥ ७॥